

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БІДОЧКО ЛЕСЯ ЯРОСЛАВІВНА

УДК 32:001.8

**КУЛЬТУРНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ ЯК МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ
СУЧАСНОЇ ПОЛІТИКИ (НА ПРИКЛАДІ ЛІВИХ ПАРТІЙ УКРАЇНИ)**

Спеціальність 23.00.01 – теорія та історія політичної науки

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Бідочко Л.Я.

Науковий керівник: Кисельов Сергій Олегович, кандидат філософських наук, доцент

Львів – 2019

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОГО ОПРАЦЮВАННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ КУЛЬТУРНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ В СОЦІОГУМАНІТАРИСТИЦІ.....	13
1.1. Ступінь наукової розробленості тематики культурного матеріалізму та лівих політичних партій України	13
1.2. Генеза культурного матеріалізму в контексті розвитку північноамериканської соціогуманітаристики.....	23
Висновки до Розділу 1.....	55
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ КУЛЬТУРНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ.....	58
2.1 Особливості теоретичних та методологічних засад концепції М. Гарріса.....	58
2.2 Критика дослідницької стратегії культурного матеріалізму.....	76
Висновки до Розділу 2.....	88
РОЗДІЛ 3. КУЛЬТУРНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ ЯК ДОСЛІДНИЦЬКА СТРАТЕГІЯ У ПОЛІТОЛОГІЇ: ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ.....	92
3.1 Вивчення модерних суспільств школою культурного матеріалізму.....	93
3.2 Особливості застосування культурно-матеріалістичного аналізу для дослідження політичних партій України.....	123
Висновки до Розділу 3.....	131
РОЗДІЛ 4. КУЛЬТУРО-МАТЕРІАЛІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ КЕЙСУ ЛІВИХ ПАРТІЙ УКРАЇНИ 1991-2018.....	135
4.1 Становище парламентських лівих України 1990х рр. з точки зору культурного матеріалізму.....	137

4.2 Культурно-матеріалістичний аналіз динаміки розвитку лівих партій України 2000х рр.....	152
4.3 Парламентські ліві після Євромайдану: структурний аспект.....	162
Висновки до Розділу 4.....	169
ВИСНОВКИ.....	175
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	182
ДОДАТКИ.....	209

АНОТАЦІЯ

Бідочко Л.Я. Культурний матеріалізм як методологія дослідження сучасної політики (на прикладі лівих партій України). –На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки». – Національний університет «Києво-Могилянська академія», м. Київ, 2019. – Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, 2019.

В дисертації проаналізовано основні передумови та особливості становлення культурного матеріалізму як антропологічної парадигми, розробленої американським антропологом М. Гаррісом наприкінці 1960-х рр., теоретико-методологічний апарат та вдосконалення «захисного поясу» цієї науково-дослідницької програми, розглянуто основні дослідження сучасних суспільств з точки зору цього напрямку, розкрито евристичний потенціал культурного матеріалізму в політичних студіях, а також здійснено культурно-матеріалістичний аналіз електоральних успіхів лівих партій України (КПУ, СПУ, ПСПУ, СелПУ).

Розкрито суспільно-політичну обумовленість виникнення культурного матеріалізму та визначено місце культурного матеріалізму наукової школи в структурі наукових революцій у межах культурної антропології на основі аналізу внутрішніх та зовнішніх тенденцій розвитку повоєнної північноамериканської культурній антропології. Теоретичними джерелами культурного матеріалізму стали неоеволюціонізм, британський неофункціоналізм, культурна екологія та марксизм, що за задумом М. Гарріса, нове вчення мало зняти суперечності між ідеалістичними та матеріалістичними школами культурної антропології, подолати епістемологічну кризу та стати частиною нормальної науки в термінах Т. Куна.

Проаналізовано концептуально-методологічний арсенал культурного матеріалізму як інтерпретативної парадигми. За М. Гаррісом, аналіз суспільства спирається на трирівневу схему – структуру, інфраструктуру, надструктуру. Вилучення з Марксового базису виробничих відносин, що були інтерпретовані М. Гаррісом як елемент структури, дозволяло зосередитися на вивченні найменш проблематичних для спостереження та вимірювання чинників суспільного розвитку. Крім того, наділення інфраструктури каузальним пріоритетом було пов'язано з раціоналізацією соціал-реформістських політичних переконань: суспільну еволюцію з перспективи культурного матеріалізму розглядали як результат акумуляції змін у інфраструктурі, а не класової боротьби.

Досліджено генезу проблемного поля досліджуваного підходу. Якщо перші роботи культурних матеріалістів були присвячені поясненню соціокультурних проблем домодерних суспільств (канібалізм ацтеків, табу на свинину в євреїв, потлач, культ священної корови тощо), то пізніше ареал досліджень став ближчим до сьогодення. Відтак, культурно-матеріалістичний підхід дозволив не лише вказати на соціально-економічне підґрунтя актуальних проблем (расове питання, демографічна криза, гомофобія, консюмеризм, зростання рівня злочинності, поширення деструктивних сект тощо), а й раціоналізувати питання, які опинилися в центрі політичних дискусій у США наприкінці ХХ ст., надавши контекст закономірностей суспільної еволюції на противагу дискурсу «цивілізаційного протистояння», поширеному в неоконсервативних колах.

Окреслено критичну рецепцію вчення М. Гарріса з боку інших наукових шкіл і напрямків, визначено вплив конкретно-наукових студій на трансформацію теоретико-методологічних засад культурного матеріалізму у зв'язку з вирішенням актуальних суспільно-політичних проблем і вдосконаленням матеріалістичного аналізу соціополітичної діяльності. На основі аналізу наукової літератури запропоновано типологізацію підходів

до критики концептуальних засад культурного матеріалізму. Адепти застосування еклектичних дослідницьких стратегій (Е. Лідс, Дж. Сміт, Е. Сервіс, М. Саллінз) сприймали теоретичні засновки школи М. Гарріса як варіацію догматизму і дедуктивізму, що не підлягає фальсифікації та перешкоджатиме розробці теорій середнього рівня. Представники ідеалістичних течій (Г. Оукс, Д. Вестен, К. Гірц, Л. Дюмон) відкидали принцип інфраструктурного детермінізму та дихотомію «емічне/етичне», інтерпретуючи ці евристичні інструменти як засоби економічного редукціонізму, нерелевантні дослідженню культурних процесів. Продемонстровано, що найбільш конструктивну критику теоретичних напрацювань М. Гарріса та його учнів була запропоновано з боку інших матеріалістичних шкіл – соціобіології (Р. Адамс), представники якої наголошували на необхідності ввести інфраструктурний детермінізм культурних матеріалістів у ширший контекст раціоналістичного аналізу людської поведінки, структуралістського марксизму (Дж. Фрідман, К. Екхольм), що оприями слабкості культурного матеріалізму при вивченні (пост)індустріальних соціумів, світ-системного аналізу (Е. Вульф), що акцентував на необхідності розгляду досліджуваних соціополітичних явищ в контексті світового поділу праці та історії міжнародних відносин. Доведено, що значною мірою матеріалістична критика була засвоєна школою культурного матеріалізму в процесі її подальшого розвитку.

Запропоновано авторську періодизацію розвитку культурного матеріалізму: рання стадія (1960-і рр.) – зародження його постулатів у перших роботах М. Гарріса; класична (1968-1979 рр.) – формулювання постулатів інфраструктурного детермінізму та дихотомії емічне/етичне; пізню (починаючи з 1980-х рр.) – зростання наукового інтересу культурних матеріалістів до вивчення індустріальних суспільств та корегування власних теоретико-методологічних засад. Продемонстровано, що аналіз соціальних трансформацій в США 1950–1980-х рр. змусив М. Гарріса імпліцитно

визнати каузальний пріоритет структурних чинників у процесах, які визначають розвиток (пост)індустріальних суспільств у масштабах броделівського середнього часу.

Розкрито можливості застосування теоретико-методологічного апарату культурного матеріалізму для дослідження предметного поля політичної науки. Визначено ключові інфраструктурні, структурні й надструктурні показники, які слід брати до уваги при здійсненні культурно-матеріалістичного аналізу. Оскільки для дослідження культурних явищ складних (пост)індустріальних суспільств культурний матеріалізм запозичує елементи інших парадигм, то при застосуванні його в політології пропонуємо «доповнити» його світ-системним аналізом та грамціанством.

Проаналізовано електоральні успіхи лівих політичних сил (СПУ, КПУ, СелПУ, ПСПУ) з позицій культурного матеріалізму. Дослідження динамік економічної кризи, соціальної диференціації та електоральних результатів дає змогу стверджувати, що успіхи лівих партій на загальнонаціональних виборах 1994 та 1998 рр. значною мірою пояснюються погіршенням основних інфраструктурних показників протягом 1990-х рр. Аргументовано, що ключову роль у визначенні політичного балансу сил відігравали структурні (виборча система, форма якої визначалася політичною боротьбою та компромісами між виконавчою владою і парламентськими лівими) та надструктурні (подальше поширення та політизація субнаціональних ідентичностей) чинники.

Продемонстровано, що остаточне ствердження класового поділу українського суспільства та капіталістичного способу виробництва інтенсифікувало фракційну боротьбу всередині правлячого класу (олігархату), перенесену з економічної до політичної сфери, що зумовило перебіг консолідації кучмізму та протестних кампаній 2000–2004 рр. Електоральну поведінку у 2002 та 2004 рр. розглянуто крізь призму аналізу зисків і витрат, завдяки чому пояснено зростання популярності

правоцентристської опозиції та погіршення результатів парламентських лівих. Як головні причини стрімкого зменшення політичного впливу «старих лівих» після Помаранчевої революції визначено включення цих партій до неопатримоніальних мереж, заснованих на перерозподілі корупційної ренти, залучення до коаліцій з політичними силами, що представляли інтереси фракцій олігархату, та прийняття націоналістичної риторики. Окреслено ключові структурні характеристики парламентських лівих після Майдану, їхню діяльність в рамках декомунізаційних процесів, а також організаційні зсуви та розклад сил після численних розколів.

Основні результати дисертації представляють евристичний потенціал культурного матеріалізму в дослідженнях політичних явищ, вдосконалюють понятійно-категоріальний апарат і методологію цього підходу в рамках політичної науки. Теоретичні узагальнення та висновки дисертації можуть бути використані як методологічне підґрунтя для подальших розвідок культурного матеріалізму, матеріалістичних підходів у політології та досліджень проблематики політичних лівих партій. Наукові розробки авторки також допоможуть у підготовці наукових праць, навчальних посібників і курсів з політичної антропології.

Основні результати дисертаційного дослідження було представлено на п'яти конференціях: IV Міжнародній науково-теоретичній конференції «Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності» (м. Житомир, 1–2 жовтня 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну» (м. Київ, 26–27 листопада, 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Культурні паттерни у процесі демократизації» (м. Київ, 26 травня 2016 р.), Міжнародній науково-теоретичній конференції «Глобалізований світ: випробування людського буття» (м. Житомир, 6–7 жовтня 2017 р.), II Міжнародному конгресі Міжнародної асоціації гуманітарії «The Image of the Self» (м. Львів, 27–29 червня, 2018 р.)

Ключові слова: культурний матеріалізм, культурна антропологія, Марвін Гарріс, інфраструктурний детермінізм, емічне, етичне, ліві партії України.

Abstract

Bidochko L. Cultural materialism as a methodology for politics research (the case of Ukrainian left parties). – Thesis; manuscript copyright.

Submitted to the Ivan Franko National University of Lviv in fulfillment of the requirements for the degree of Ph.D. in Political Science; major subject 23.00.01(theory and history of political science), Lviv, 2019. Thesis approved as to style and content by National University of “Kyiv-Mohyla Academy,” Kyiv, 2019.

The present thesis explores the basic prerequisites and peculiarities of emerging of cultural materialism as an anthropological paradigm, elaborated by Marvin Harris, American anthropologist, in the late 1960's; theoretical premises, methodology, and improvement of the protective belt of this malleable theory; key researches of modern societies from the cultural-materialistic perspective; heuristic capability of cultural materialism in political science; cultural-materialistic analysis of electoral success Ukraine's left parties (Communist Party of Ukraine, Socialist Party of Ukraine, Progressive Socialist Party of Ukraine, and Peasant Party of Ukraine).

Analysis of the internal and external trends of the post-war North American cultural anthropology enabled revealing sociopolitical conditions of the emergence of cultural materialism and defining its place in the structure of scientific revolutions within the framework of cultural anthropology. Neo-evolutionism, British neofunctionalism, cultural ecology, and Marxism are theoretical premises of cultural materialism. According to M. Harris's initial plan, the new doctrine had to remove the contradictions between the idealistic and

materialistic schools of cultural anthropology, overcome the epistemological crisis, and become part of normal science in terms of T. Kuhn.

The conceptual and methodological arsenal of cultural materialism as an interpretive paradigm is defined in this thesis. According to M. Harris, investigation of the society relies on a three-partite scheme – structure, infrastructure, and superstructure. M. Harris has removed relations of production notion from the Marxian basis and interpreted them as an element of the structure. It allowed focusing on the study of the least problematic for observing and measuring the factors of the social development. In addition, provision of infrastructure as a causal priority was associated with the rationalization of socialist-reformist political beliefs: cultural materialists conceived social evolution as the consequence of the accumulation of changes in infrastructure, rather than the outcome of the class struggle.

What we know about cultural materialism is largely based upon empirical studies that investigate the genesis of the problem area. The first works of the cultural materialists were substantially devoted to explaining the socio-cultural problems of the modern societies (cannibalism in pre-Columbian America, religious restrictions on the consumption of pork, gift-giving feast of potlach, sacred cults, etc.), nonetheless, recent investigators have examined some twencent issues. Hence, cultural materialistic approach allowed not only to point out some socio-economic background to the actual problems (racial discrimination, demographic crisis, homophobia, consumerism, crime rate increase, spread of destructive sects, etc.) but also to rationalize the issues that were in the midst of the political debate in the U.S. at the end of the twentieth century, providing the context of the laws of social evolution as a counter to the “civilizational confrontation” discourse, inherent in neo-conservative circles.

Critical reception of the teachings of M. Harris by other scientific schools and directions is outlined. Influence of actual scientific studies on the transformation of the theoretical and methodological foundations of cultural

materialism, associated with dealing with the topical socio-political problems, and the improvement of the materialistic analysis of sociopolitical efficacy are presented. Classification of critical approaches to the conceptual foundations of cultural materialism, based on the research literature, is proposed. Adepts of the use of eclectic research strategies (A. Leeds, J. Smith, E. Service, M. Sallins) perceived the theoretical foundations of the M. Harris's school as a variation of dogmatism and deductivism, which was not subjected to falsification and would prevent the development of the middle-range theories. Representatives of the idealistic currents (G. Oakes, D. Westen, K. Girz, L. Dumont) rejected the principle of infrastructural determinism and emic/etic dichotomy expounding these heuristic instruments as means of economic reductionism, irrelevant to the study of the cultural processes. It is proved that the most constructive critique of the theoretical work of M. Harris and his students was proposed by the other materialistic schools – social biology (R. Adams), whose representatives underlined the need to introduce the infrastructural determinism of cultural materialists in the wider context of rationalistic analysis of human behavior; structuralist Marxism (J. Friedman, K. Ekholm), who indicated the weakness of cultural materialism in the study of (post) industrial societies; world-system analysis adherers (E. Wolf), who stressed on considering the sociopolitical phenomena in the context of the world division of labor and the history of international relations. Majorily, this materialistic critique was accepted by the cultural materialists in their further development of this approach.

The original periodization of the development of cultural materialism is outlined: early stage (1960's) – emerging of theoretical basis in the first works of M. Harris; classical (1968-1979) – formulation of the postulates of infrastructural determinism and emic/etic dichotomy; late (from the 1980s onwards) – growth of the scientific interest of cultural materialists in the study of industrial societies and the adjustment of their own theoretical and methodological foundations. It has been exposed that the analysis of social transformations in the U.S. in the

1950s–1980s led M. Harris to implicitly acknowledge the causal priority of structural factors in processes that determine the development of the (post)industrial societies in terms of the *moyenne durée*.

The possibilities of application of the theoretical and methodological tools of cultural materialism in political science are revealed. The key infrastructural, structural, and superstructural indicators that should be taken into account when carrying out a cultural-materialistic analysis are determined. Cultural-materialistic study of the cultural phenomena of complex (post)industrial societies requires using elements of the other paradigms. When applied in political science, it should be enhanced by the world system analysis and Gramscianism.

The research strategy of cultural materialism is applied to reveal the electoral successes of Ukraine's left political forces (Communist Party of Ukraine, Socialist Party of Ukraine, Progressive Socialist Party of Ukraine, and Peasant Party of Ukraine). The study of the dynamics of the economic crisis, social differentiation, and electoral results suggests that the success of the left parties in the parliamentary elections of 1994 and 1998 could be explained by the deterioration of key infrastructure indicators during the 1990s. It has been argued that structural (the electoral system, the form of which was determined by political struggle and compromises between the executive and parliamentary left) and superstructural (further spread and *lityzatsiya* subnational identities) factors played a key role in determining the political forces equation.

The final class differentiation of the Ukrainian society and the capitalist mode of production have intensified the fractional struggle within the ruling class (oligarchy), which was transferred from the economic to the political sphere. It resulted in the consolidation of pro-Kuchma forces and protest campaigns of 2000–2004. Electoral behavior of 2002 and 2004 was considered through the costs-benefit analysis, which explains the growth of the popularity of the center-right opposition and the deterioration of the results of the parliamentary left. After the Orange Revolution, the “old left” have faced a rapid decline in the political

influence; it could be explained by the inclusion of these parties in non-patrimonial networks based on the redistribution of corruption rents, engagement in coalitions with the political forces representing the interests of the oligarch factions and the adoption of nationalist rhetoric. The key structural characteristics of the parliamentary leftists after the Maidan, their activities within the framework of the decomunization processes, as well as organizational shifts and the disintegration of forces after numerous splits have been outlined.

The key findings of this thesis represent the heuristic potential of cultural materialism in the politics research, improve the theoretical and methodological features of this approach within the framework of the political science. Theoretical generalizations and conclusions of the dissertation might be used as a methodological basis for further exploration of cultural materialism, materialistic approaches in political science, and research into the problems of the left parties. Scientific developments could be also used as a source for scientific works, manuals, and political anthropology classes' syllabus.

The basic findings of the thesis were presented at five conferences: the IV International scientific conference "Tolerance as a socio-humanitarian challenge of the present times" (Zhytomyr, October 1-2, 2015), the International scientific conference "State and global social changes: Historical sociology of domination and resistance in the modern era" (Kyiv, November 26-27, 2015), International scientific conference "Cultural patterns in the process of democratization" (Kyiv, May 26, 2016), International scientific and theoretical th conference "The Globalized world: a test of human being" (Zhytomyr, October 6-7, 2017), II International Congress of the International Association for the Humanities "The Image of the Self" (Lviv, June 27-29, 2018).

Key words: cultural materialism, cultural anthropology, scientific paradigm, infrastructural determinism, etic, emic, cost-benefit analysis, left-wing parties.

Список публікацій здобувачки за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати:

1. Бідочко Л. Ліва політика в Україні (1990-ті рр.): економічні та позаекономічні фактори // Гілея: науковий вісник. 2017. Вип. 125 (10). С. 403–409.
2. Бідочко Л. Трансформації лівих політичних партій в Україні на початку ХХІ ст.: матеріалістичний аналіз // Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 129 (2). С. 322–328.
3. Бідочко Л. Генеза культурного матеріалізму: історичний контекст // Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 130 (3). С. 353–357.
4. Bidochko L. Research strategy of cultural materialism: Case of the Ukrainian left at the turn of the centuries // Політикус. 2018. Вип. 1. С. 5–13.
5. Бідочко Л. Культурний матеріалізм М. Гарріса як спроба створення нової наукової парадигми // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2018. Вип. 21. С. 90 – 99.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Бідочко Л. Парадокси толерантності як нелогічного конструктора // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: Збірник матеріалів ІV Міжнародної науково-теоретичної конференції (м. Житомир, 1–2 жовтня 2015 р.) / під ред. П. Ю. Сауха. Житомир: Євенок О. О., 2015. С. 20–21.
7. Бідочко Л. Становлення цінностей у процесах модернізації: матеріалізм versus постматеріалізм? // Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 26–27 листопада 2015 р.) / Укладачі А. А. Мельниченко, П. В. Кутуєв, А. О. Мігалуш. К.: Талком, 2015. С.486–488.

8. Bidochko L. Infrastructural determinism in terms of globalization // Глобалізований світ: випробування людського буття: Матеріали VI Міжнародної науково-теоретичної конференції (м. Житомир, 6–7 жовтня 2017 р.) / під ред. М. А. Козловця. Житомир: Вид-во Євенок О. О., 2017. С. 62–63.
9. Bidochko L. Theoretical Framework and Genesis of Cultural Materialism in Political Studies // Наукові записки НаУКМА: Політичні науки. 2016. Том 186. С.18–22.
10. Бідочко Л. Культурний матеріалізм як стратегія дослідження культурних систем // Магістеріум: Політичні студії. 2016. Вип. 64. С. 3–8.

ВСТУП

Актуальність обраної теми. Історія наукової інтерпретації матеріальних факторів суспільного життя оприявнює особливості взаємодії між зовнішніми та внутрішніми чинниками розвитку політології та загалом гуманітаристики в Україні та світі. Після десятиріч нав'язування вульгаризованої версії історичного матеріалізму теоретичні та філософські вподобання вітчизняної спільноти науковців змістилися в бік ідеалізму; підпорядковане політичній та економічній елітам становище інтелігенції було відтворене й після 1991 р., що ускладнювало поширення критичних підходів до аналізу соціальної реальності, звичних для західної науки. Західний марксизм, неоеволюціонізм (до складу цієї течії можна зараховувати й культурний матеріалізм), неовеберіанство та інші матеріалістичні течії гуманітарних наук переживали розквіт у повоєнні роки, але з поширенням постмодерністських і цивілізаційних підходів наприкінці ХХ ст. втратили позиції. Однак це було зумовлено не послабленням пояснювальної сили перерахованих науково-дослідницьких програм, а радше кризою академічних спільнот у розвинених країнах, викликаною крахом проектів соціальних перетворень, що циркулювали в повоєнних Західній Європі та Північній Америці, запровадженням неоліберальної економічної політики, включно із скороченням державних витрат на наукові дослідження та їх комерціалізацією, поширенням неоконсервативної ідеології, ворожої до аплікативних підходів у соціальних науках. Утім, на початку ХХІ ст. відбувається повернення матеріалістичних шкіл до академічного мейнстріму та формулювання нового суспільного запиту на науковий аналіз соціальних проблем.

Не зважаючи на те, що ідеї які були запропоновані американським антропологом Марвіном Гаррісом лягли в основу численних досліджень у

сфері західної соціогуманітаристики другої половини XX та початку XXI ст., застосування культурного матеріалізму в політичній науці залишається не дослідженим. У вітчизняних соціальних науках культурний матеріалізм М. Гарріса недостатньо вивчається, а у політичній науці не застосовується взагалі. Ба більше, в умах нової науки, що сколихнула світ, українській політичній думці бракує нових епістемологічних джерел, народження нових парадигм із метафлуктуації. Оскільки пояснення соціальних явищ потребує поліекранного аналізу даних різних сфер людського життя, а також відбувається розмивання меж між дисциплінарними полями різних наук, застосування антропологічних теорій у політології видається зовсім не зайвим. Враховуючи засилля ідеалістичних підходів в українській політології, що створює методологічно-гноседелічний дисбаланс, вивчення, адаптація та застосування культурного матеріалізму до роз'яснення об'єктів предметного поля політології є більш ніж актуальними.

Теоретико-методологічний спадок зарубіжної науки слугує одним з основних джерел розширення та розвитку для вітчизняної політології. У контексті суспільних викликів сьогодення – смерть політики, криза сучасної світ-системи, відчуження політичних еліт і народних мас, дискредитація традиційних політичних партій, зниженні суспільної ефективності представницької демократії, посилення авторитарних режимів – особливо привабливою для науковця виглядає зосередженість культурного матеріалізму на взаємозв'язках між екологією, демографією, економікою, з одного боку, та політичним устроєм, соціальним поділом, ідеологією, з іншого. Залучення до політичної науки матеріалістичних епістемологічних принципів сприятиме розумінню об'єктивних політичних процесів, що відбувається під поверхнею «віртуальної демократії». Взаємозумовленість політичних, економічних і культурних чинників процесу суспільного розвитку виправдовує застосування в політології теорій і підходів, розроблених у суміжних науках, тим паче в соціокультурній антропології,

яка, з одного боку, досі лишається у вітчизняній науці певною мірою екзотичним явищем, та, з іншого, виділяється власною холістичною традицією репрезентації соціальної реальності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено в рамках науково-дослідницької теми кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія» «Сучасні методології і методи дослідження політики» (номер державної реєстрації 0112U007426).

Мета дослідження – концептуалізація культурного матеріалізму як методології дослідження сучасної політики (на прикладі аналізу лівих партій України).

Досягнення мети передбачає реалізацію таких **завдань**:

- простежити стан дослідження культурного матеріалізму та лівих партій України на сучасному етапі розвитку соціогуманітарних наук;
- прослідкувати витоки вчення М. Гарріса та історичні умови його формування;
- визначити теоретико-методологічні засади культурного матеріалізму;
- виявити динаміку взаємодії культурного матеріалізму з іншими науковими школами та напрямками;
- розкрити специфіку застосування дослідницької стратегії культурного матеріалізму до дослідження сучасних суспільств;
- визначити можливості застосування теоретико-методологічних принципів культурного матеріалізму при дослідженні сучасних політичних процесів в Україні;

- проаналізувати електоральні результати лівих політичних партій України 1990-х рр. з позицій культурно-матеріалістичного аналізу;
- розкрити особливості розвитку лівих партій України у 2000-х рр. за допомогою теоретико-методологічного апарату культурного матеріалізму;
- прослідкувати тенденції трансформації лівих партій після Майдану.

Об'єктом дослідження є культурний матеріалізм як методологічний напрям та наукова школа.

Предметом дослідження є евристичний потенціал методології культурного матеріалізму для дослідження сучасної політики (на прикладі аналізу лівих партій України).

Методологія дослідження. У дисертації застосовано комплексний міждисциплінарний підхід із використанням пізнавального інструментарію та дослідницьких стратегій, розроблених у межах методології культурного матеріалізму та теорії політичної науки.

Для вирішення поставлених завдань у дисертаційній роботі використано низку дослідницьких методів, які пов'язані з метою дослідження і дослідницькими завданнями. Історичний метод дозволив як обґрунтувати об'єктивні передумови формування культурного матеріалізму як нової наукової школи, так і розкрити особливості розвитку основних його положень. Структурно-функціональний використовувався для підтвердження системної цілісності наукових поглядів М. Гарріса та його учнів. Використання порівняльного методу дало змогу виявити можливості інтеграції теоретико-методологічних засад культурного матеріалізму та інших соціогуманітарних наукових шкіл і течій. За допомогою методу кейс-стаді висвітлено особливості застосування дослідницької стратегії культурного матеріалізму до вивчення сучасних політичних процесів.

Безпосередньо в організації пізнавального процесу використано загальнологічні методи (абстрагування, аналіз, синтез, індукція, дедукція, класифікація, сходження від абстрактного до конкретного тощо) та загальнонаукові принципи об'єктивності, історизму, діалектики, системного аналізу та конкретно-наукові принципи історичного матеріалізму і герменевтики.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є цілісною науковою роботою, в якій уперше у вітчизняній політичній науці здійснено комплексний аналіз становлення та розвитку культурного матеріалізму як наукової школи та можливостей застосування її концептуального апарату для політологічних студій.

Уперше:

- у вітчизняній політичній науці здійснено комплексний аналіз становлення та розвитку культурного матеріалізму як напряму наукової думки. Простежено витoki цього напрямку із неоеволюціонізму, культурної екології, британського неофункціоналізму та марксизму. Розкрито генезу концептуальних засад культурного матеріалізму в контексті теоретичних дискусій між різними науковими течіями, трансформації суспільних завдань соціогуманітаристики та політизації академічної спільноти США в 2-й пол. XX ст.;
- в українській політології застосовано культурно-матеріалістичний аналіз для дослідження електорального успіху політичних сил. Виокремлено структурні (політичні союзи та коаліції, партійні структури за місцях, роль олігархів та капіталу в політичному житті), надструктурні (ціннісні орієнтації виборців, загальний курс партійних програм) та інфраструктурні (особливості приватизації, макроекономічні тренди, світова ринкова кон'юнктура тощо) чинники, необхідні для розкриття динаміки розвитку лівих політичних партій;

- визначено взаємозв'язок між прикладним змістом студій представників школи культурного матеріалізму, спрямованих на вивченням модерних суспільств, та політичними процесами у Сполучених Штатах Америки. Об'єкт досліджень трансформував теоретико-методологічні принципи культурного матеріалізму: при вивченні андеркласу, мігрантів інтерпретативний акцент зміщується із взаємодії інфраструктури та оточуючого середовища на структурні фактори - оротьба бізнесу та організованої праці, олігополізація ринків тощо. Простежено поступовий відхід від ортодоксального інфраструктурного детермінізму, особливо для аналізу соціальних процесів в масштабах броделівського короткого і середнього часу;
- запропоновано авторську періодизацію еволюції культурного матеріалізму як напрями наукової думки. Ранній етап (1960-і рр.) – зародження постулатів у перших роботах М. Гарріса, класичний (1968-1979 рр.) – формулювання дихотомії емічне/етичне та принципу інфраструктурного детермінізму, пізній (починаючи з 1980-х рр.) – зростання наукового інтересу культурних матеріалістів до вивчення індустріальних суспільств та корегування власних теоретико-методологічних засад.

Удосконалено:

- розуміння формування школи культурного матеріалізму з позицій теорії наукових революцій Т. Куна. Аргументовано, що за задумом М. Гарріса, його інтерпретативна парадигма повинна була нівелювати суперечності між ідеалістичними та матеріалістичними школами культурної антропології, що відповідно згідно з моделлю розвитку науки Т. Куна означало б подолання наукової кризи та прийняття нової парадигми. Тобто теорія М. Гарріса була спробою запропонувати новий підхід, суть якого полягала в застосуванні універсальної матеріалістичної дослідницької стратегії;

- інтерпретацію аналіз еволюції теоретико-методологічних засад школи М. Гарріса в контексті критики з матеріалістичних та ідеалістичних позицій та проведення конкретних наукових досліджень. Ті вчені, що у своїх дослідженнях опиралися на еклектичну методологію, вбачали у вченні М. Гарріса догматизм і дедуктивізм, Соціогуманітарії-ідеалісти звинувачували культурний матеріалізм в економічному редукціонізмі, нехтуванням ментальних та ідейних процесів. Марксистки критикували М. Гарріча за вульгаризацію «істмату», породження опортуністичних і реформістських тенденцій академічного середовища США.

Отримали подальший розвиток:

- адаптація концептуального апарату культурного матеріалізму до потреб наукового дослідження політичних процесів. Виокремлено ключові імперативи культурно-матеріалістичного аналізу (каузальність, гомеостаз, емічне/етичне, емічна містифікація, інфраструктура, структура, надструктура, інфраструктурний детермінізм, адаптація, негативний зворотний зв'язок), доповнено їх понятійно-категоріальними конструкціями грамшіанства (історичний блок, пасивна революція, гегемонія), світ-системною парадигмою та теорії раціонального вибору;
- наукове розуміння інфраструктурних (зменшення частки суспільного додаткового продукту, яку отримували наймані робітники, реальний рівень зарплат, деградація виробництва, світова ринкова кон'юнктура) і структурних підстав (впливання парт номенклатури та червоних директорів у нові політичні еліти, боротьба класів, характер приватизації, розвитку лівих політичних сил у незалежній Україні, на основі чого запропоновано синтезуючий матеріалістичний підхід до дослідження сучасних політичних процесів та висунуто рекомендації щодо реформування вітчизняної суспільно-політичної сфери, орієнтованого на наближення до європейських моделей;

- аналіз останніх тенденцій лівих партій України після подій Євромайдану. Простежено розкол СПУ на п'ять окремих партій з різними очільниками, спробу КПУ відновити статус-кво шляхом союзнництва з іншими політичними силами, окреслено політично-правове становище лівих після Євромайдану у контексті декомунізації та суспільного іншування.

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості використання дисертаційного матеріалу як теоретичної бази для емпіричних досліджень політичних процесів в Україні та світі. Основні ідеї та теоретичні висновки дисертації можуть бути використані у навчальних курсах з методології політичних та інших суспільних наук.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертаційного дослідження було представлено у доповідях на конференціях:

«Парадокси толерантності як нелогічного конструктора», на міжнародній науково-теоретичній конференції «Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності» (м. Житомир, 1-2 жовтня 2015 р.), «Становлення цінностей у процесах модернізації: матеріалізм versus постматеріалізм» на науково-практичній конференції «Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну» (м.Київ, 26-27 листопада, 2015 р.), «Культурні паттерни з точки зору культурного матеріалізму» на міжнародній науковій конференції «Культурні паттерни у процесі демократизації» (м. Київ, 26 травня, 2016 р.), «Infrastructural determinism in terms of globalizaion» на науково-теоретичній конференції «Глобалізований світ: випробування людського буття» (м.Житомир, 6-7 жовтня, 2017 р.), «In pursuit of the emic-etic dichotomy: Cultural materialistic view» на International MAG Convention «The Image of the Self» (м. Львів, 27-29 червня, 2018 р.)

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображені у десяти публікаціях: у шести наукових статтях, з яких п'ять опубліковані в

українських фахових виданнях з політичних наук, що включені до міжнародних наукометричних баз. Також представлено чотири тези доповідей на наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертації визначені її змістом, метою та поставленими завданнями. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 209 сторінок, з них 164 – основна частина. Список використаних джерел налічує 278 найменувань на 27 сторінках.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОГО ОПРАЦЮВАННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ КУЛЬТУРНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ В ГУМАНІСТАРИСТИЦІ

1.1 Ступінь наукової розробленості тематики культурного матеріалізму та лівих політичних партій України

Проблематика культурного матеріалізму (далі – КМ) висвітлена у роботах численних західних науковців. Цю наукову літературу, присвячену КМ загалом та М. Гаррісові зокрема, можна умовно поділити на дві категорії: представникам першої властиве доповнення теоретико-методологічного апарату КМ через залучення інших теорій (приміром, раціонального вибору, світ-системний аналіз), вдосконалення «захисного поясу» цієї теорії та модифікації в бік культурно-біологічного матеріалізму, еволюційного матеріалізму тощо; другим притаманне визначення місця КМ у західній гуманітаристиці, в контексті біхевіоральної антропології, еволюційної історії людини, когнітивної антропології, еволюційної біології тощо. До першої категорії можна зарахувати Дж. Доу, С. Сандерсона, А. Сендсторма, Г. Сідкі, Б. Фергюсона та інших. До другої – Г. Вайта, Д. Венгрова, А. Джонсона, П. Куусі, Р. Саньєса, П. Сендсторм тощо.

Окремо слід виділити категорію вітчизняних дослідників, які хоч і не здійснювали ґрунтовного аналізу праць М. Гарріса, не застосовували КМ як дослідницьку стратегію, все ж КМ фігурував у їхніх наукових розвідках: у монографії Ю. Аверкієвої (виданої ще за радянських часів) проаналізовано КМ як зразок «буржуазного вульгарного матеріалізму», а український соціальний антрополог В. Артюх популяризував в Україні доробок попередників КМ (С. Мінца) та учнів Гарріса (зокрема, свого викладача, С.

Рейну). Також існують нечисленні статті енциклопедично-довідкового типу (переважно розміщені на онлайн ресурсах). Але загалом КМ залишався на периферії вітчизняних розвідок з теорії та методології соціогуманітарних наук на Заході.

Важливим кластером історіографічних джерел є критики КМ як інтерпретативної парадигми; ми детально проаналізуємо їх у підрозділі 2.2 «Критика культурного матеріалізму» для того, щоб також продемонструвати відповідь культурних матеріалістів на критичні закиди їх опонентів.

П. Сендсторм та Г. Вайт здійснили бібліометричний аналіз робіт М. Гарріса. Вони візуалізували тенденції цитування концептів М. Гарріса та розкрили мережі авторів та концептів, яких цитує сам М. Гарріс. Вдаючись до бібліометричної методології CAMEO's (Characterizations Automatically Made and Edited Online), дослідники визначили індекс цитування концептів КМ у суміжних дисциплінах – етнології, лінгвістиці, психології, філософії, соціології, крос-культурному аналізі, антропології війни, історії, археології, теоріях еволюції людини, гендерних студіях тощо, простежили географію поширення КМ, – типологізували ті видання та праці, в яких згадується КМ як інтерпретативна парадигма. Простежили ключових авторів, разом із якими цитують М. Гарріса – Р. Раппапорт, М. Дуглас, Е. Вульф, Дж. Стюард, Л. Вайт, К. Гірц, М. Салінс, В. Тернер, М. Фуко, М. Блох, К. Маркс, Р. Вільямс, К. Леві-Строс тощо [247, с. 24-25]. Зважаючи на високі показники цитування та ітердисциплінарність, автори дослідження твердять, що КМ як дослідницька стратегія не має сталого «академічного кола». Беручи до уваги високий індекс цитованості, П. Сендсторм та Г. Вайт роблять висновок, що М. Гаррісові продемонструвати «силу, що домінує у всіх напрямках антропології та поза межами цієї дисципліни» [247, с. 50].

Г. Сідкі сконцентрувався на епістемологічній орієнтації КМ з позицій культурного конструктивізму. Парадигмальний колапс, епістемофобія, генерування непроникних дискурсів – ознаки «анти-наукової антропології», якій він протиставляє КМ. Виступаючи цілком в дусі культурного конструктивізму, стверджуючи, що наукова об'єктивність та об'єктивно валідне знання – це містифікація, Г. Сідкі доводить, що КМ – це передовсім обмін даними та теоріями серед різних наукових полей, спрямований на глобальне, діахронне та синхронне, компаративне вивчення суспільства. «Анти-наукові антропологічні підходи» пропонують незаперечну правдивість, позбавлену суб'єктивності та упередженості, хоча конструктивісти заперечують існування неупередженої науки. В той же час, наука має певні механізми та епістемологічні засади автокорекції, і культурно-матеріалістичний підхід – один із них [247, с. 77].

А. Сендсторм розширює культурно-матеріалістичний інструментарій через кооптацію теорії раціонального вибору. М. Гарріс залучив біхевіоризм у антропологію, а також відстоював матеріалістичний підхід як найбільш валідну наукову стратегію до вивчення культури. Таким чином, на думку А. Сендсторма, він підірвав класичне, ідеалістичне антропологічне розуміння культури і став об'єктом критики численних антропологічних шкіл [247, с. 82]. З одного боку, дослідник стає на захист загальної (дескриптивної) етнографії, що піддалася культурно-матеріалістичній критиці. З іншого, пропонує залучити теорію раціонального вибору як один із ключових інструментаріїв для повного розкриття потенціалу КМ як універсальної теорії для пояснення схожостей та відмінностей між культурами [247, с. 104]. Він стверджує, що «раціоналістичне крило» КМ має ґрунтуватися на таких засадах: актори мають власну ієрархію преференцій, раціональний вибір – обмежений (різний доступ до ресурсів, різні можливості, інституційні фактори), актори часто мають неповне уявлення про ситуацію, а раціональні опції усіх акторів – це соціальна дія.

С. Сандерсон пропонує розширити версію КМ до еволюційного матеріалізму, адже КМ, на його думку, не достатньо чітко описує еволюцію дивергентних та конвергентних форм держави – появи капіталізму та індустріалізму, комерціалізацію аграрних держав, виникнення світового центру домінування у Європі тощо [247; с. 194–226]. С. Сандерсон пропонує інтегрувати світ-системну теорію для розуміння світових тенденцій розвитку людства. Демографічні та екологічні фактори, на його думку, є надважливими для докапіталістичних та доаграрних суспільств, і впродовж останніх п'ятисот років не є вирішальними при поясненні тих чи інших культурних особливостей [247, с. 197]. М. Гарріс розширив історичний матеріалізм, додаючи фактори довкілля та демографії, але відкинув певні елементи історичного матеріалізму (приміром, роль діалектики). Щодо переходу до капіталізму – С. Сандерсон наголошує, що тут важливіші не так демографічні показники (хоча не слід їх відкидати), як торгівельні зв'язки та ланцюги виробництва та збуту, що й підтверджує необхідність залучення інструментарію світ-системної парадигми [247; с. 198].

Дж. Доу представив модель вивчення культурних змін з позицій культурно-біологічного матеріалізму як синтезу КМ та ідеалістських підходів [247, с. 180-192]. М. Гарріс позиціонує своє вчення як альтернативу ідеалістичним підходам, що апелюють до людських ідей, а не матеріальних умов, як генераторів культурних змін. Це означає, що існує система наукового пошуку, де культурні явища виходять із всезагальних законів – структура із інфраструктури, а надструктура – зі структури. Відповідно, КМ стоїть на боці номологічної моделі науки, де певні феномени інтерпретують як спеціальні результати загальних законів, принципів. Утім, КМ догматично відкидає вплив ідей (релігії, ідеології) на культурні зміни; ідеалісти ж ігнорують матеріальні умови, що стимулюють ідеї. Тому Дж. Доу пропонує синтезувати ці два підходи у коеволюційну модель, що

об'єднує КМ та генетичну еволюцію Ч. Дарвіна, а місце для ідеалізму відведено в культурній репрезентації довкілля [247, с.184].

Д. Кеннеді аналізує синтетичну теорію еволюційного матеріалізму та порівнює її з КМ, стверджуючи, що С. Сандерсон зміцнив теоретико-методологічний арсенал КМ, адже врахував більш сучасні соціальні зміни, йому краще вдалося інкорпорувати біологічні змінні до факторів соціокультурної еволюції [247, с. 238–255]. Продовжуючи теоретизування КМ та самого С. Сандерсона, Д. Кеннеді стверджує, що КМ бракує інструментарію розробленої І. Валлерстайном світ-системної теорії для пояснення появи більш сучасних явищ, приміром, появи капіталізму [247, с. 241]. І те, що С. Сандерсон називає «еволюційною динамікою» своєї синтетичної теорії, власне, є характеристиками світ-системи – меркантилізація, пролетаризація, поляризація поділу праці, заміна штатних працівників найманими тощо [247, с. 255]. Відтак, еволюційний матеріалізм – це розширення КМ, яке можна зарахувати до третього етапу розвитку цього антропологічного підходу.

А. Джонсон, Б. Фергюсон, Р. Саньєк розглядають теоретичні перспективи КМ як напрямку соціальної науки. А. Джонсон визначив загальне місце КМ на мапі світової соціогуманітаристики – на перетині психо-культурних студій, когнітивної антропології, еволюційної біології [236, с. 32–89]. Б. Фергюсон запропонував модифіковану версію КМ, дещо уточнив епістемологію КМ, а також розширив інтерпретацію принципу інфраструктурного детермінізму [236, с. 90–164]. Р. Саньєк дослідив місце КМ у соціокультурній антропології та політичній культурі, простежив зміну дослідницької оптики М. Гарріса – спочатку вивчає екологію бідності серед жителів сільської місцевості Бразилії, пізніше переходить до більш глобальних та складних явищ, суспільств із гостро вираженою соціальною стратифікацією та складною політичною системою [236, с. 165–261].

К. Ллойд розглядає КМ у контексті біхевіоральної антропології. М. Гарріс проявляє інтерес до поведінки як характеристики соціальної групи. Визначивши основні пат терни такої поведінки, легко здійснити аналіз зисків та витрат представників досліджуваних груп, що у свою чергу дасть чіткіше розуміння устрою суспільства, поділу праці та культурних компонентів [201].

П. Куусі розглядає доробок М. Гарріса в контексті еволюційної історії людини, культурної еволюції людини, основних біологічних функцій як фактору історичного процесу, засобів виробництва як основи історичної класифікації [48]. Він переконує, що книга «Канібали й королі» - доказ можливостій еволюційної історії, підтвердження того, що сама історія повинна бути чимось більшим, ніж метанарація. Дослідник звертається до гаррісівського прикладу перемоги культури над природою, а саме до феномену дітовбивства у племен мисливців та збирачів. Дітовбивство як форма репродуктивної поведінки, зумовлена обмеженістю ресурсів (їжі, можливості пересуватися). Кочове плем'я може мати стільки дітей, скільки воно здатне на собі нести. Потрібен був сильний тиск культури, щоби змусити батьків відмовитися від новонародженого потомства (головно дівчаток) [48, с. 114 – 115].

Щодо представлення КМ та фігури М. Гарріса у вітчизняному науковому дискурсі, по-перше, слід згадати монографію, Ю. Аверкієвої присвячену аналізу історико-філософських концепцій етнографії США, де зокрема розглянуто доробок М. Гарріса й основні засади КМ. Прикметно, що КМ розглянуто як зразок «буржуазного вульгарного матеріалізму», який відкидає діалектичний матеріалізм, який на той час був домінуючою інтерпретативною парадигмою в радянській соціогуманістарици. Авторка критикує М. Гарріса за те, що він, як і «соціолог-ревізіоніст США С. Хук» пропагує марксизм без комунізму та пролетарських революцій, а також наголошує на надкласовості наукового знання, цим звужуючи і без того

обмежений техно-енвайронменталістський детермінізм екологічної антропології, а в ідеологічному плані є «значною мірою антирадянським», адже намагається здійснити ревізію марксистського розуміння історії суспільства [1, с. 260]. Ба більше, як зазначає Ю. Аверкієва, концепції представників КМ у порівнянні з ортодоксальним марксизмом (насправді, як виходить із крити авторки, вона радше має на увазі ленінізм) є односторонні та реакційні, а їхні спроби ревізії «покривити» марксизм – нікчемні. Як бачимо, це типові нападки на «буржуазну» науку, що претендує на справедливую критику марксизму. Водночас, незважаючи на односторонність, у порівнянні з ідеями старих антропологічних шкіл, авторка наголошує на «позитивних зрушеннях у теоретичних узагальненнях історичної школи», адже як і в КМ, так і в антропологів-екологів закладено потужний марксистський потенціал, хоча й дещо спотворений новомодними західними віяннями [1, с. 261].

Також існують нечисленні статті довідкового кшталту на різного роду онлайн ресурсах. Зазвичай це згадки в контексті культурної антропології, американської антропології ХХ ст., а сам М. Гарріс згадується поряд із Л. Вайтом, Дж. Стюардом. На цього типу джерелах не зупинятимемося детально, адже вони не становлять для нас академічної цінності.

До популяризаторів КМ в україномовному науковому дискурсі можна зарахувати В. Артюха, який, по-перше, проінтерв'ював учня М. Гарріса С. Рейну [33], а також в рамках авторського курсу останнього здійснив дослідження війни на Донбасі. Розвідка В. Артюха ґрунтується на методології С. Рейни та теорії глобальної войовничості, згідно якої ознаками війни є суперечність, вразливість для відтворення, герменевтична політика, публічні марення, глобальне воювання та так званий «Шульців дозвіл» [33]. Це теоретизування С. Рейни виникло під час пізнього періоду його наукових досліджень (книга, в якій вперше викладено його теорію воєн, була опублікована у 2016 р.), тому теорію глобальної войовничості

уже не можна зараховувати до класичного КМ. Отже, аналіз війни на Сході України як підвиду локальної війни в умовах слабкої держави не можна назвати культурно-матеріалістичним дослідженням, проте його цінність полягає у популяризації ідей учнів М. Гарріса. Також в цьому контексті цінною є інші напрацювання В. Артюха, присвячені історичній антропології С. Мінца [5] та грамштанству в соціальних науках [3].

Тематика лівого флангу політичного життя незалежної України знайшла своє відображення у низці наукових робіт. Пік інтересу до української лівиці припав на кінець 1990-х – початок 2000-х рр. В середині країни це був передусім вияв дослідницького інтересу до найпотужнішого сегменту опозиційних владі політичних сил, сегменту, що мав, здавалося, непогані перспективи для подальшого розвитку; за кордоном наукові розвідки з'являлися в річищі посткомуністичних студій, що мали забезпечити для західних суспільств розуміння процесів, які відбувалися у колишньому Другому світі [184]. Найвідомішим іноземним фахівцем з цієї тематики є британський політолог Е. Вілсон, який фокусував увагу на процесах партійного будівництва, ідеологічної трансформації та електоральної бази українських парламентських лівих (тобто КПУ, СПУ, СелПУ, ПСПУ) [272; 273; 274; 275]. Найбільш ґрунтовна праця була підготовлена колективом українських дослідників у рамках діяльності Центру досліджень національної безпеки (зараз Школа політичної аналітики) Києво-Могилянської академії – йдеться про колективну монографію О. Гараня, О. Майбороди, А. Ткачука, В. Хмелька «Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією» [24]. Усебічний аналіз найбільших лівих партій України поєднався з намаганням вписати їх у панівний національно-державницький дискурс, а також надати певні прогнози й рекомендації. В. Хмелько започаткував наукове вивчення взаємозв'язків між трансформаціями соціальної структури населення Українцита політичними вподобаннями [81]. На початку 2000-х рр. в Україні

було захищено кілька дисертаційних робіт, присвячених вітчизняній соціал-демократії – як ідеології та політичному руху [25; 60; 59; 58] .

Утім, згодом інтерес до цієї проблематики зменшується. Всередині України це було пов'язано із поступовим відходом парламентських лівих на другий план політичного життя України, тоді як на Заході посткомуністичні студії втратили політичну актуальність, водночас потрапивши у глухий кут теоретичних пошуків [184, с. 88–90]. На початку 2010-х рр. О. Гарань, В. Бельмега та В. Якушик спробували проаналізувати глибоку кризу лівих політичних партій в Україні [23; 88].

Занепад «старих лівих» активізував діяльність так званих «нових лівих». Якщо у політичному сенсі це не дало помітних результатів, то принаймні породило цінні з наукової точки зору спроби саморефлексії. Ми маємо на увазі дослідницький доробок соціолога В. Іщенка, у якому діяльність лівих політичних партій України критично висвітлено та включено у ширший контекст політичної боротьби, у тому числі за допомогою аналізу статистики протестної активності [37; 179].

Звісно, що у студіях такої широкої теми, як діяльність політичних сил певного ідеологічного спрямування у загальнонаціональному масштабі, дослідницький фокус зосереджено передусім на найбільш значущих для авторів аспектах. У випадку Е. Вілсона – це посткомуністична трансформація у бік західних ліберально-демократичних зразків, для колективу Центру досліджень національної безпеки – ставлення лівих партій до державної незалежності та національного питання, співвідношення з окремими етнонаціональними групами населення, для В. Іщенка – внутрішня динаміка розвитку партій та їхня залученість до протестної активності. Наше дослідження зосереджується на факторі, значення якого для політики є загальновизнаним, але який часто виноситься «за дужки» політологічного аналізу – економіці. Ми намагатимемося проаналізувати економічне підґрунтя лівої політики в Україні протягом

1991-2014 рр. Це не означає схильності до економізму чи то економічного редукціонізму: нашим завданням буде виявити межі впливів економічних факторів на політичні процеси, за якими в силу вступають фактори структурні та ідеологічні.

Коли на зламі століть Україну потрясали політичні скандали, на Заході ширилося усвідомлення того, наскільки пострадянський простір не відповідає канонам начебто прищеплюваних там протягом 1990-х рр. «демократії» та «ринку». Це сприяло занепаду популярності транзитологічних теорій, які наприкінці ХХ ст. панували в науковому поясненні суспільної еволюції на руїнах СРСР, та виникненню цілої низки нових концепцій – більш релевантних емпіричним даним, нюансованих і критичних. Тут варто виділити наукові роботи С. Левицького та Л. Вея [198], К. Ціммер [284], Д. Лейна [195], Г. ван Зона [264], А. Свена [227], Л. Шеллі [239], Л. Кінга [98], Б. Грешковіца [136], М. Міянта та Я. Драгокупіла [209], Й. Бьорьоца [101], С. Кларка [107], М. Апчерча [261], Р. Дзарасова [114], а також доробок українських дослідників Ю. Юрченко [280, 281, 282, 283], О. Ляха [227], В. Міхненка [96, с. 351–378], З. Поповича [68] та Д. Горбача [27].

Теоретичні підходи, за допомогою яких соціокультурні науки аналізували українську дійсність на початку ХХІ ст., належать до таких напрямків, як неокласична соціологія, інституціоналізм, світ-системний аналіз та неомарксизм. Як зауважив соціолог Ю. Дергунов, теорії наступного покоління можуть постати на ґрунті кращих досягнень немарксистських і марксистських теорій залежності [30, с. 51]. В умовах розмаїття емпіричних даних та концептуальних підходів майбутнє належить теоретичному синтезу, який спиратиметься на чіткі загальнонаукові методологічні засади.

1.2. Генеза культурного матеріалізму в контексті розвитку північноамериканської соціогуманітаристики

Наукові студії в Новому світі розвивалися, орієнтуючись на науку Старого світу, адже остання мала набагато довшу академічну традицію [42, с. 36]. При цьому в США досягнення західноєвропейської науки не були механічно репліковані, а переосмислені й застосовані відповідно до власного обширного поля досліджень та чималих матеріальних і організаційних ресурсів, за допомогою яких можна було забезпечувати дослідницьку роботу. Північноамериканська антропологія сформувалася під впливом британських та – менш очевидно, але не менш важливо – німецьких студій про людину і суспільство [116, с. 29].

Британська наука, яка функціонувала в умовах першої індустріальної країни світу, мала емпіристичне та позитивістське теоретико-методологічне підґрунтя [70, с. 78, 321]. Зразком для британської гуманітаристики слугували передові вітчизняні *natural sciences*. Модерна німецька наука постала в умовах, що характеризувалися розвиненістю культурного життя та сфери освіти, але водночас і тривалою відсутністю політичної централізації та відносно пізньою індустріалізацією. Через це в німецьких *Geisteswissenschaften* превальювали ідеалізм та ідеографізм; німецькі гуманітарії вважали природничу методологію та стандарти наукового знання нерелевантними для своїх наук, намагаючись розробити спеціальну методологію вивчення людини і суспільства, яка б відповідала іманентним властивостям об'єкту дослідження [72, с. 431]. Отже, у рамках північноамериканської антропології поєдналися несхожі, часом навіть протилежні, європейські національні наукові традиції.

Місце антропології в структурі північноамериканської науки разюче відрізняється від положення її найближчого аналога в багатьох країнах

Європи – етнографії/ентології [2, с. 8–9]. Якщо остання часто (зокрема в Україні) скромно займає одну з кафедр історичних факультетів, то у США антропологія є самостійною наукою, яка протягом своєї 150-річної історії неодноразово задавала тон в північноамериканській гуманітаристиці загалом та навіть впливала на дискусії в точних науках [110, с. 360]. Американський антрополог А. Гелевей (1892–1974рр.) відзначав «дві центральних риси національної (наукової. – Л. Б.) традиції: її поділ на субдисципліни (соціокультурна антропологія, біологічна/фізична антропологія, археологія та лінгвістика) та її сфокусованість на дослідженні американських індіанців» [137, с. 1–90].

Перераховані риси були зумовлені особливостями історичного розвитку США. Континентально-європейські національні гуманітаристики поставали із студій місцевої історії, що мали на меті створення національного гранд-нарративу, та вивчення фольклору задля кодифікації літературної мови [39]. Інформація, яка походила від інших наук або з інших країн, таким чином кооптувалася до історично-лінгвістичного «ядра». Останнє в різний спосіб могло взаємодіяти з політекономією, яка пропонувала критичний аналіз тогочасного суспільного розвитку [72, с. 113–131]. Тоді як американська нація мала відносно коротку історію та користувалася англійською мовою – це унеможливлювало формування національної гуманітаристики за європейським зразком; розвиток критичної політекономії тут в XIX ст. стримували нерозвиненість класичних університетів, а також екстенсивний розвиток капіталістичної економіки, що нівелював соціальний протест. Натомість перед американським суспільством лежали простори між двома океанами, заселені індіанськими племенами, які мали своєрідну культуру та розмовляли безліччю мов, але не мали власної писемності. Отже, якщо європейські науковці намагалися знайти відповіді як на «одвічні питання», так і на виклики «довгого XIX століття» стосовно людини та суспільства,

вивчаючи власні народи та їхній літературно-документальний спадок, то північноамериканські колеги – етнографічно досліджуючи індіанців.

Видатний американський антрополог та історик Е. Вульф (1923-1999) запропонував схему періодизації розвитку цієї науки в США [278, с. 13], якою ми користуватимемося надалі. За періодизацією Е. Вульфа перший етап в історії північноамериканської антропології тривав від завершення Громадянської війни (1865) до кінця XIX ст. – це була доба «тріумфального капіталізму». Антропология оформлюється як окрема наука та починає інституалізуватися у формі музеїв, наукових товариств та університетських кафедр.

Розширення і пришвидшення транспортної системи, що розбудовувалася протягом XIX ст. у світовому масштабі задля розширення сфер впливу великих держав і створення світового ринку, дало дослідникам можливість збирати набагато об'ємніший й різномірніший, ніж будь-коли раніше, емпіричний матеріал для подальшого наукового аналізу. Завдяки цьому була сформульована теорія біологічної еволюції («Походження видів» Ч. Дарвіна, 1859). На той час соціальні науки перебували, порівняно з природничими, в зародковому стані; принципи еволюціонізму виявилися досить ефективним теоретичним інструментом для пояснення суспільного розвитку людства та дали потужний поштовх соціальним і гуманітарним наукам (Г. Спенсер «Система синтетичної філософії», 1861–1893). Еволюціонізм дозволяв пояснити різницю, що існувала між рівнем економічної, суспільно-політичної та культурної розвиненості різних народів, поєднаних тепер у межах колоніальних імперій та світового ринку, градувати ці народи, при цьому втримуючись від расизму та заперечення гуманістичних ідеалів Просвітництва й романтизму.

Розвиток капіталістичної економіки (спочатку аграрної, згодом індустріальної) зумовлював територіальну експансію США в бік Тихого океану, а це, в свою чергу, змушувало уряд, громадськість та науковців

рефлектувати щодо відносин з індіанськими племенами, землю яких білі американці поступово захоплювали. Тим паче вимирання індіанців спонукало науковців до термінового вивчення їхніх суспільств (т. зв. «рятувальна антропологія») [115, с. 18]. «Батько» північноамериканської антропології Г. Л. Морган (1818–1881) багато років особисто вивчав ірокезів та інші індіанські племена; ці студії разом із досконалим знанням етнографічної літератури з інших регіонів світу лягли в основу оригінальної теорії суспільної еволюції людства. Головними працями Г. Л. Моргана були «Системи спорідненості й свійства людської сім'ї» (1871) та «Давнє суспільство» (1877). Американський антрополог запропонував троїсту схему еволюції людства «від дикунства через варварство до цивілізації» [190, с. 3–22], до якої згодом було додано й ідеал майбутнього – «освіченість» (enlightment) [224, с. 176–208]. Важливе значення для подальшого розвитку антропології та інших наук про людину мали акценти, які Г. Л. Морган робив на історичній змінності соціальних структур та інституцій (зокрема родини), а також на зв'язку між технологічним розвитком та суспільною еволюцією (іншими словами – матеріалістичне розуміння історії). Наукові праці Г. Л. Моргана надихнули німецьких політекономістів К. Маркса та Ф. Енгельса на розгортання критики західноєвропейського капіталізму в цілісну концепцію світової історії (Ф. Енгельс «Походження родини, приватної власності та держави», 1885). Утім, принцип матеріалістичного розуміння історії та суспільства був сформульований К. Марксом раніше і чіткіше («Німецька ідеологія» 1846, «До критики політичної економії» 1859).

Паралельно еволюціонізм виник і так само домінував у Великобританії, площа колоніальних володінь якої протягом 1815-1914 рр. збільшилася в 7 разів [214, с. 9]. Англійський науковець Е. Б. Тейлор (1832-1917) розробив теоретичні засади для дослідження автохтонного населення британських колоній, у які все глибше проникав капітал метрополії. Еволюціонізм став

проявом вікторіанської ідеології прогресизму в науковій сфері, але наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. в нових соціально-економічних та суспільно-політичних умовах почав занепадати. Еволюціоністи мали досить схематичні й недеталізовані уявлення про устрій суспільства, що було зумовлено рівнем розвитку соціології в часи написання класичних праць Г. Л. Моргана та Е. Б. Тейлора; водночас наявність багатющого емпіричного матеріалу підштовхувала еволюціоністів до дедуктивних побудов та передчасних узагальнень. Створені еволюціоністами «історії, побудовані на здогадках» (*conjectural history*, вислів А. Редкліфа-Брауна) все менше відповідали етнографічним даним.

Еволюціонізм задавав певні рамки в «індіанському питанні»: білі американці перебували на вищій стадії суспільного розвитку, але індіанці могли надолужити відставання, подолавши етапи суспільної еволюції. Отже, з еволюціоністської перспективи суспільно-політичним ідеалом ставала асиміляція індіанців шляхом їх переходу до землеробства і промислової зайнятості; також еволюціоністи визнавали загальну доцільність територіального зростання США, але критикували расистську й геноцидальну політику щодо аборигенів.

Однак наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. правлячому класу та інтелектуалам провідних країн світу стала очевидною нереалістичність асиміляційного проекту, пропонованого еволюціонізмом. Тубільні народи не долали одна за одною сходинки еволюціоністської схеми; натомість їхні соціуми демонстрували відносну стабільність, зберігаючи своєрідний соціально-економічний та суспільно-політичний лад, надалі дотримуючись традиційної культури. Вичерпання пояснювальної та передбачувальної сили еволюційної теорії вело до зміни наукової парадигми в антропології; при цьому в різних національних школах останньої на зміну приходили не однакові теоретичні моделі.

У Британській імперії на перший план виходить функціоналізм Б. Маліновського (1884-1942) та структурний функціоналізм А. Редкліффа-Брауна (1881-1951). Якщо для праць «маліновськіанців» був притаманний емпіричний характер (самого Б. Маліновського часто називають піонером тривалих польових досліджень, також він розробив метод «включеного спостереження», що досі лишається ключовим інструментом антропологічної науки), увага до прагматичної індивідуальної поведінки та обережність з генералізацією, то А. Редкліфф-Браун та його учні, спираючись на соціологію Е. Дюркгайма, досліджували колективні соціальні форми та намагалися сформулювати «природні закони суспільства». Б. Маліновського та А. Редкліффа-Брауна об'єднувало те, що вони розглядали досліджувані суспільства як складні стабільні системи. Різноманітні елементи такої системи (шлюбні порядки та клани, ініціаційні церемонії та чаклунство, канібалізм та потlach тощо) можуть здаватися західній людині архаїчними та екзотичними, проте вони не є пережитками (як вважав Е. Б. Тейлор) чи запозиченнями (теорія дифузійнізму), а функціональними складовими, що забезпечують існування та відтворення суспільства. Збереження в британських колоніях різноманітних та своєрідних суспільно-політичних систем колонізованих народів, у взаємодії з якими колоніальна адміністрація періодично намагалася здійснювати т. зв. Indirect Rule, сприяло інтересу британських антропологів до проблем соціального та політичного устрою народів Океанії, Африки й Азії. У міжвоєнний період дві течії функціоналізму, здійснивши наукову революцію, посідали панівне становище в британській антропології, яка в ці роки інституціоналізується саме як *соціальна антропологія* [116, с. 176–208].

Умови та об'єкти досліджень північноамериканських антропологів вельми відрізнялися від британських, що зумовило прийняття на зміну еволюціонізму інших теоретичних засад. Індіанські племена, які наприкінці

XIX – у першій третині XX ст. залишалися головним об'єктом антропологічних студій в США, під тиском американської держави втратили оригінальну соціальну та політичну структуру, водночас зберігши мову та культуру [116, с. 56]. Саме через це північноамериканська антропологія зосередилася не на вивченні суспільно-політичного ладу, а духовної та матеріальної культури, зрештою інституціоналізувавшись під назвою «культурна антропологія». Такий дослідницький фокус в умовах надзвичайного мовно-культурного різноманіття індіанських племен підштовхнув науковців до відмови від передчасних генералізацій, властивих еволюціонізму.

Найбільш релевантною для вивчення автохтонних культур Північної Америки виявилася методологія німецької етнології (Völkerkunde). В умовах культурно-освітньої розвиненості та соціально-економічної відсталості німецькомовних держав кінця XVIII – 1-ї пол. XIX ст. (порівняно із Великобританією та Францією) в німецькій науковій традиції домінували гуманітарні науки (Geisteswissenschaften), що спиралися на ідеалістичну класичну філософію. Отже, для німецької Völkerkunde були властиві культурний релятивізм (визнання унікальності та самодостатності культур), ідеалізм (відмова від редукції культури до матеріальних факторів), ідеографічність (увага до індивідуального, а не загального), інтерпретативізм (вивчення культури з позиції її носія) та герменевтичний метод, запозичений з класичної лінгвістики та літературознавства. Гуманітарна методологія, принципово відмінна від природничо-наукової, була розроблена в працях німецьких філософів-неокантіанців, зокрема в «Кордонах природничо-наукового утворення понять» (1896) та «Науках про природу і науках про культуру» (1899) Г. Ріккєрта.

Подібні теоретично-методологічні засади в північноамериканській антропології вперше застосував Ф. Боас (1858–1942), німецький вчений, який емігрував до США наприкінці XIX ст. У 1899 р. Ф. Боас став

професором Колумбійського університету, де підготував два наступних покоління американських антропологів. Боасіанство змогло стати панівною школою в національній антропології й завдяки новим економічним та політичним умовам суспільного життя США, які Е. Вульф назвав «ерою ліберальних реформ» (1900–1945 рр.). Після завершення територіальної експансії індустріальний капіталізм перейшов до інтенсифікації виробництва та розширення внутрішнього ринку, що виявилось неможливим без приборкання великого бізнесу та часткового задоволення вимог експлуатованих соціальних груп (пролетаріат, афроамериканці, жінки), тобто заміни суспільної моделі *laissez-faire* на *welfare state*. В економічному та політичному житті США цієї доби чергувалися економічні кризи та періоди процвітання, ліберальні реформи та корупційні скандали; усе це досягло апогею під час катастрофічної Великої депресії та її розв'язання у вигляді Нового курсу Ф. Д. Рузвельта – тотального переосмислення американської демократії. Збільшення наприкінці XIX – на початку XX ст. масштабів еміграції до США з Європи та Азії, а також збереження окремішності індіанців, які проживали в резерваціях, продемонстрували нерелевантність старої асиміляційної моделі та покликали до життя концепт акультурації, який передбачав інтеграцію та конвергенцію різних культур при збереженні етнокультурних груп. У таких умовах Ф. Боас та його учні досліджували культури меншин, демонструючи їхню рівність з культурою білої англосаксонської більшості, та критикували расистські і супрематистські теорії, що були консервативною реакцією на гетерогенізацію та егалітаризацію американського суспільства. Американська антропологія на другому етапі свого розвитку долучилася до формування нової американської ідентичності та стояла біля витоків ідеології мультикультуралізму.

Ідеографічна антропологія Ф. Боаса дозволила американським дослідникам здійснювати більш ґрунтовні й усебічні студії культур,

стимулювала розвиток лінгвістики та культурної історії. Водночас уникнення боасіанством узагальнень і порівняльного методу вже не задовольняла учнів німецько-американського вченого. Розвиток спеціалізованих студій, на які розпадався «тотальний проект» Ф. Боаса [116, с. 61], вимагав створення теорій високого та середнього рівня. Більшій номологічності та прескриптивності від культурної антропології вимагали й уряд та неурядові грантові фонди (насамперед фундація Рокфеллерів), які стимулювали розвиток «прикладної антропології» (applied anthropology), що мала стати аналітичним інструментом для нової соціальної політики [123, с. 80–81]. Найвідомішим прикладом застосування досягнень наук про людину та суспільство в формуванні урядової політики цієї доби стала діяльність соціолога Дж. Кольєра на посаді комісара з індіанських справ у 1933-1945 рр. Новий комісар активно залучав до роботи свого відомства антропологів, хоча загалом ефективної взаємодії науковців і бюрократів досягти не вдалося [183, с. 136–47].

Основною спадкоємицею боасіанства в північноамериканській антропології можна вважати школу «культури та особистості», започатковану наступницею «батечка Франца» [149] на кафедрі в Колумбійському університеті Р. Бенедикт (1887– 1948) та М. Мід (1901 – 1978). Дослідницький фокус цієї школи було зосереджено на взаємозв'язках культури та психології особистості. Через процеси виховання та соціалізації психологія індивідуума формується під впливом культури, яка є суспільним явищем. Національна культура має унікальний зміст, який може бути виведений за допомогою *Verstehen* – патерн, гештальт (термін, запозичений з аналітичної психології К. Г. Юнга) або етос. Представниці школи «культури й особистості» намагалися визначити «національний характер» різних етнічних і політичних груп, які в різний час потрапляли у сферу політичного та наукового інтересу США: спочатку традиційно індіанців (Р. Бенедикт «Патерни культури», 1934), згодом жителів Океанії (М. Мід

«Дорослішання на Самоа», 1928), Японії (Р. Бенедикт «Хризантема і меч», 1946) та СРСР (М. Мід та Р. Метро «Вивчення культури на відстані», 1953). Зусиллями цього відгалуження боасіанства було започатковано наукове дослідження національної ментальності; утім, роботи Р. Бенедикт та М. Мід піддавали обґрунтованій критиці за суб'єктивність, спекулятивність та неверифікованість їхнього підходу, як з боку сциєнтичних британських соціальних антропологів [94, 102], так і з боку інших боасіанців (А. Кребер) [116, с. 78].

Ще одним напрямком, що спеціалізував інший елемент наукових зацікавлень боасіанства та здійснив потужний вплив на світову гуманітаристику XX ст., стала етнолінгвістика, засади якої Е. Сепір виклав у монографії «Мова» (1921). Етнолінгвісти зосередилися на дослідженні взаємозв'язків мови та культури.

Учні Ф. Боаса, безперечно, домінували в північноамериканській культурній антропології міжвоєнної доби. Утім, існували й незалежні від боасіанства наукові течії. Так, Чиказький університет, у якому в 1910-1920-х рр. виникла оригінальна школа соціології (Р. Парк, Е. Берджесс), а в 1930-х рр. викладав А. Редкліф-Браун, стала «оплотом» структурного функціоналізму в США та місцем перших академічних експериментів з поєднання культурної антропології та соціології (оригінальна школа соціології). Це стимулювало невластиві «класичній» культурній антропології напрями дослідження, зокрема вивчення міських низів та селянства (Р. Редфілд, Ф. Знанецький), застосування мікросоціологічних методів.

Крім цього, у 1930-і рр. офіційний Вашингтон фінансував (у рамках урядового курсу на підвищення зайнятості населення для подолання Великої депресії) масштабні археологічні розкопки в південних штатах. У той час археологію, згідно «четверній схемі» Ф. Боаса, розглядали в північноамериканській науці як складову частину «загальної антропології».

Утім, саме для археології, яка вивчає суспільства минулого за їхніми матеріальними рештками, ідеалістична та культуралістична методологія боасіанства була найменш релевантною. У 2-й пол. 1940-х рр. археологічні дослідження перемістилися до багатой на пам'ятки мезоамериканської цивілізації країн Латинської Америки. Намагаючись систематизувати віднайдені артефакти, північноамериканські антропологи заново відкрили для себе принципи еволюціонізму [94; 270 с. 149–178].

Якщо до Другої світової війни такі тенденції перебували на маргінесі боасіанського академічного мейнстріму, то після 1945 р. нові напрями почали поступово виходити на перший план. Культурна антропологія разом із США вступала на новий етап історичного розвитку, який Е. Вульф охарактеризував як еру воєнно-промислового комплексу. США перетворилися на один із центрів біполярного світу, в якому точилася Холодна війна. Це безпосередньо вплинуло на розвиток науки: американський уряд, військові та корпорації спонсорували розширення мережі антропологічних інституцій та проведення етнографічних експедицій. Така практика була продовженням досить ефективної з урядової точки зору практичної діяльності антропологів у роки Другої світової війни. Отже, після 1945 р. географічні рамки досліджень культурних антропологів вийшли за традиційні межі індіанських, охоплюючи тепер майже весь світ (за виключенням країн Східного блоку): Латинську Америку, Африку, Азію, Океанію. Нові регіони були «вельми плідною для етнографічних досліджень зоною, і завдяки цій зміні поставали нові перспективи в питання гендерних відносин, війни, обміну та спорідненості» [116, с. 109].

У повоєнні роки кардинально змінюється не лише географічний ареал досліджень, а й ті племена і народності, чию традиційну культуру вивчали антропологи. Народи Третього світу переживають деколонізацію та входження в світовий ринок, урбанізуються та втягуються до Холодної війни, модернізуються та формують нові нації. Об'єкт науковий студій стає

суб'єктом національно-визвольної та революційної боротьби. У таких умовах ігнорування соціально-економічного підґрунтя культурного життя, властиве школі Ф. Боаса, аісторизм і відсутність теоретичної моделі соціальних змін, притаманні британському структурному функціоналізму, ставали все більш нерелевантними науковим цілям антропології. Залучення країн Третього світу до грандіозних модернізаційних проєктів (західно-ринкового та радянського-соціалістичного), заснованих на прогресистських ідеологіях (перехід аграрних суспільств до капіталістичного або державно-соціалістичного ладу), дискредитувало історичний партикуляризм та антиеволюціонізм як теоретико-методологічні засади вивчення населення цих країн.

Як висловився відомий американський антрополог С. Даймонд (1922-1991), після Другої світової війни антропологія перетворилася на «вивчення людей у кризі людьми в кризі» [112, с. 404]. Іншими словами, суттєвих змін зазнав і суб'єкт дослідження – академічна спільнота культурних антропологів. Друга світова війна привела до встановлення в політичному житті країн Заходу помірковано-соціал-демократичного консенсусу, який у випадку США став логічним продовженням Нового курсу Ф. Д. Рузвельта. Одним із основних елементів цього консенсусу була масовизація вищої освіти [38]. Завдяки G.I. Bill, ухваленому в 1944 р., після завершення Другої світової війни 2,2 млн. американських ветеранів змогли отримати безкоштовну вищу освіту. Таким чином до академічної спільноти відбувся значний приплив кадрів – часто вихідців з нижчих класів, які мали за плечима радикалізуючий досвід Другої світової війни. Термін «радикалізм» тут уживаємо в значенні, поширеному в західній політичній традиції – відданість лібертарним принципам, що має тенденцію переростати в соціалістичні переконання та передбачає програму кардинальних суспільних трансформацій [91].

Інтерес північноамериканських антропологів до європейської радикальної соціологічної та політичної думки, насамперед до марксизму, контрастував зі суспільно-політичною атмосферою, яка панувала в США у 2-й пол. 1940–1950-х рр., т. зв. «маккартизмом». Державні органи та консервативні політичні сили використовували Холодну війну як привід для переслідування потенційного політичного опонента – лівої інтелігенції. Діячі культури та науки, безпідставно звинувачені як «ворожа агентура», потрапляли за ґрати, втрачали роботу, їх доводили до самогубства. Один з учнів М. Гарріса, антрополог С. Рейна так описує нову генерацію культурних антропологів: «В основному це були люди, що походили з Брукліна, повернулися з Другої світової війни, були не дуже юними й мали симпатію до політичного лівого флангу, звідки їхній матеріалізм. Це були часи маккартизму, і якщо тебе знали як лівого, тебе не брали на роботу. Тож вони намагалися дотримуватися лівих позицій, але не вживали відверто лівої мови. <...> В основному ми були «прогресивними» в США, але не відвертими марксистами» [33].

У таких умовах північноамериканські антропологи довгий час уникали прямих посилань на праці К. Маркса, Ф. Енгельса та марксистів, натомість спираючись на авторитет Г. Л. Моргана та намагаючись виробити власний понятійно-категоріальний апарат. Засновниками нової матеріалістичної течії в культурній антропології стали Л. А. Вайт (1900-1975) та Дж. Г. Стюард (1902-1972). Обидва були учнями учнів Ф. Боаса: А. Гольденвайзера (єврей-емігрант з України) і Е. Сепіра та А. Кребера і Р. Лоуї відповідно. Ф. Боас заперечував еволюціонізм Л. Г. Моргана та Е. Б. Тейлора, але завдяки організованим зусиллями німецько-американського антрополога масштабним дослідницьким проектам було накопичено масу нових етнографічних, лінгвістичних, археологічних джерел, аналіз яких і підштовхнув розробку теоретико-методологічних засад *неоеволюціонізму*.

Стаття Л. Вайта «Енергія та еволюція культури» (1943) фактично повертала до академічного дискурсу культурних антропологів концепцію суспільної еволюції, відкинуту боасіанцями як «антинаукову». У монографії «Наука про культуру: Вивчення людини та цивілізації» (1949) професор Мічиганського університету виклав масштабне бачення історії культурного розвитку людства. Л. Вайт стверджував, що еволюція є загальним законом розвитку Всесвіту, природу та людського суспільства, але на різних рівнях еволюція має певну специфіку. Живим організмом властиве еволюціонувати в бік ускладнення їхньої структури та накопичення енергії; культурна еволюція полягає в залученні людиною все більшої кількості енергії, причому в структурі останньої співвідношення змінюється таким чином: частка власне людської енергії зменшується, тоді як частка енергії нелюдського походження зростає. Культуру (в тейлорівському сенсі) Л. Вайт розділяв на 4 компоненти (технологічний, соціологічний, ідеологічний, сентиментальний), віддаючи каузальний пріоритет технологіям. Л. Вайт започаткував тенденцію до квантизації антропології: науковець пропонував визначати рівень культурного розвитку відповідно до кількості енергії (виробництво та споживання), що її використовує кожен носій культури ($E \times T = C$) [268]. Цікаво, що ще наприкінці XIX ст. матеріалістичну соціологію і принципи термодинаміки намагався об'єднати в одній теоретичній моделі один з перших українських марксистів, С. Подолинський (1850–1891) [63, с. 151–196], а згодом подібний підхід було покладено в основу вчення про ноосферу В. Вернадського.

«Криптеволюціоніст» Берклі Р. Г. Лоуї (1883–1957) цікавився можливістю застосування принципів еволюціонізму для наукового пояснення культурного процесу [116, с. 80], але вважав модель, запропоновану Л. Вайтом надто детерміністичною та нерелевантною емпіричним даним, як і еволюціонізм Л. Г. Моргана [202]. Натомість Р. Г. Лоуї висунув більш уважну до конкретно-історичних форм людського

суспільства концепцію багатолінійної еволюції. Але детально розробив цю форму неоеволюціонізму його учень, Дж. Стюард, заснувавши новий напрям в північноамериканській культурній антропології – *культурної екології*.

Якщо Л. Вайт прийшов до неоеволюціонізму більш дедуктивним шляхом, спирався на праці К. Маркса, симпатизував лівому руху та був одним з найпомітніших інтелектуалів-нонконформістів у США середини ХХ ст., то Дж. Стюард досяг схожих теоретичних позицій індуктивно, при цьому не цікавлячись марксизмом, вельми прохолодно ставлячись до лівиці й марксизму та займаючи опортуністичну суспільну позицію. Поштовхом до формування цієї варіації неоеволюціонізму стало спостереження, зроблене молодим антропологом, який мав вищу геологічну та біологічну освіту [33, с. 813]: «культурні зони», що їх за спільними рисами матеріальної і духовної культури виділяли боасіанці та намагалися пояснити за допомогою дифузійністської теорії, збігалися з природно-кліматичними зонами [33, с. 143]. На відміну від еволюціоністів ХІХ ст., які прагнули виокремити універсальні етапи розвитку людства, Дж. Стюард насамперед мав на меті пояснити причини культурних змін. Спираючись на накопичений археологічний та етнографічний матеріал, Дж. Г. Стюард повернув до культурної антропології поняття каузальності, таким чином знову наблизивши її до природничих наук, а також запропонував загальну структурну модель [243, с. 180–187; 242, с. 1–27; 241; 245]. Суспільство складається з «культурного ядра» (наявні ресурси, технології та поділ праці) і «решти культури». Ця модель, власне, відсилала до базису і надбудови К. Маркса, вплив якого антрополог однак не визнавав. Новаторським елементом у теорії Дж. Стюарда стала увага до природних і демографічних факторів, якої бракувало у класичних марксистів. Суспільство та його природне середовище складають екосистему. Зміни в природньому середовищі приводять до змін у «ядрі», а ті, в свою чергу, до трансформацій

у «решті культури» (політичний устрій, релігія, мистецтво, ідеологія), хоча елементи останньої не так жорстко детерміновані та можуть продовжувати існувати, попри зміни в «ядрі». Цей процес змін, спрямованих на пристосування та збереження соціуму в нових природних умовах, Дж. Стюард називав адаптацією, запозичивши термін в біології. Адаптація окремих соціумів, що відбувається в різних природних середовищах, відрізняється – це й мається на увазі під «багатолінійною еволюцією». Таким чином Дж. Стюард виділив природу як зовнішню детермінанту суспільного розвитку (її бракувало структурним функціоналістам) – доступну для спостереження та вимірювання (на відміну від діалектики марксистів або ж ґештальтів школи «культури та особистості») [232].

Л. Вайт і Дж. Стюард повернули до культурної антропології ідею модернізації, яка знову стала надзвичайно актуальною після 1945 р., в умовах стрімкого економічного зростання як капіталістичних, так і державно-соціалістичних країн (т. зв. «золоте тридцятиріччя»). При цьому антропологи намагалися уникнути культуртрегерських зверхніх коннотацій, що містилися в термінології еволюціоністів ХІХ ст. («дикунство», «варварство»). Дж. Стюард запропонував нову періодизацію, що спиралася на розроблені археологами «патерни поселень» – мисливці та збирачі, ранні аграрії, державно-аграрне суспільство, індустріальне [241, с. 103–105]. Важливою відмінністю культурної екології від старого еволюціонізму було визнання ролі культурного обміну, свого часу досліджуваного дифузійністами, а згодом і боасіанцями, тобто можливості запозичення технологій, інституцій, вірувань у сусідніх народів, що дозволяло певною мірою «перестрибнути» сходинки еволюції [79; с. 582].

Не менш важливу роль в історії північноамериканської антропології, ніж теоретичні розробки Дж. Стюарда, відіграла організована ним експедиція до Пуерто-Ріко (1947-1949). Науковець продовжував традицію антропологічних студій «на задньому дворі США», започатковану ще після

Першої світової війни, але додав до традиційної етнографії вивчення соціально-економічного становища (зокрема спеціалізації на різних с/г культурах – цукор, кава, тютюн) та його впливу на культурні відмінності напівпролетаризованого селянства різних районів країни. Це було справжнім науковим проривом порівняно з традиційним етнографічним вивченням окремої невеликої громади (племені, села) та було одним з перших в історії антропології «area studies», які донині є стандартною географічною моделлю антропологічного дослідження. Цілій плеяді молодих науковців, які взяли участь у «Пуерториканському проєкті» (зокрема С. Мінц, Е. Вульф), було прищеплено матеріалістичне розуміння культури, у них пробудився науковий інтерес до вивчення перетину локального (економічна спеціалізація та культурні особливості районів Пуерто-Рико) і глобального (світовий ринок) [5]. Підсумкова праця «Люди Пуерто-Рико», яка вийшла під редакцією Дж. Стюарда в 1956 р., стала провісником зсуву дослідницьких пріоритетів від «екзотичних» та «примітивних» племен до селянства периферії і напівпериферії, а також предтечею світ-системних студій [215].

У 1950-1960-х рр. послідовники Дж. Стюарда рухали культурну екологію далі, розробляючи окремі регіональні кейси природного детермінізму соціокультурного життя (зокрема, студії соціальної стратифікації в Полінезії М. Салінза), пропонуючи періодизації суспільної еволюції (схема «загони – племена – вождівства – держави» Е. Сервіса), застосовуючи значно складніші екосистемні моделі, побудовані на останніх досягненнях екології та кібернетики (передусім, монографія 1968 р. «Свині для пращурів» Р. Раппапорта). Наприкінці 1950-х рр., з наближенням ери «нових рубежів» Дж. Ф. Кеннеді, суспільно-політична атмосфера в США лібералізувалася: під час наукових заходів до 100-річчя публікації «Походження видів» М. Салінз та Е. Сервіс вперше змогли відкрито говорити про значення ідей К. Маркса для культурної антропології [215, с.

120]. Інтерес до діалектичного матеріалізму безперервно зростав упродовж 1960-х рр. – паралельно зі серйозним поступом західного неомарксизму, якого було досягнуто за межами США. Культурні екологи вийшли за межі функціоналістського уявлення про суспільства як стійкі самоврегульовані системи, але не змогли подолати старої логічної похибки ототожнення причини суспільних явищ з їх функцією; у неоеволюціоністській моделі людина була позбавлена свободи волі, а розвиток суспільства – детермінований змінами в природному середовищі, що повертало зрештою до старих прогресивістських уявлень. Марксизм же замість функціоналістського консенсусу розміщав в центрі динаміки суспільного розвитку конфлікт (класову боротьбу), причину суспільних змін вбачав у самому соціумі (протиріччя між виробничим силами та відносинами виробництва), а людині повертав агентність (пролетаріат і пригнічені нації як суб'єкт революційних перетворень світового ладу).

Така теорія здавалася максимально релевантною в умовах революційної боротьби в країнах Третього світу, куди тепер з індіанських резервацій пересунулися антропологічні експедиції, зростання масових соціальних рухів лівої забарвленості у самих США (починаючи з руху афроамериканців за громадянські права в середині 1950-х рр.) та експансії системи вищої освіти, в рамках якої нові маси студентства та молодих науковців зіштовхувалися зі старими академічними структурами. Нові матеріалістичні тенденції запанували насамперед в тих університетах, де Л. Вайт і Дж. Стюард у повоєнні роки підготували нову генерацію антропологів – Мічиганському та Колумбійському; через це згодом антропологів-матеріалістів називатимуть «мічигансько-колумбійською віссю» культурної антропології [256, с. 769]. Зацікавлення марксизмом поставило в центр культурно-антропологічних студій питання політичної влади, економічних процесів, ідеологічної гегемонії, поділу пролетаріату на гендерні, расові, етнічні групи.

На ґрунті північноамериканської матеріалістичної антропології добре прищеплювалися досягнення тогочасного європейського марксизму. Насамперед, ідеться про французького філософа Л. Альтюссера (1918-1990), засновника структуралістського марксизму, а також його співвітчизника антрополога М. Годельє (народ. 1934), який поєднав структуралістський підхід Альтюссера з ідеями К. Леві-Строса та економічного антрополога-африканіста Кл. Меясу (1925 – 2005).

Структуралістські марксисти прагнули виділити в досліджуваних суспільствах основні елементи, визначити взаємовідносини між ними та основу суперечність, яка виникає в процесі відтворення таких суспільних відносин і зрештою веде до їх руйнації. У 1970-х рр. на позиції структуралістського марксизму пристала частина культурних екологів та представників нової генерації антропологів – С. Даймонд (1922–1991), М. Салінз (народ. 1930), Дж. Фрідман (народ. 1946). С. Ортнер називала структуралістсько-марксистську антропологію «ідеальним засобом для науковців, вихованих у стару епоху, які проте <...> відчували поштовх радикальної думки та дії навколо» [212, с. 141].

Іншим джерелом натхнення для новопосталої марксистської культурної антропології стала критика теорії модернізації, що поширювалася в світовій економічній думці в 1960-і рр. (А. Гундер Франк, Дж. Фрідман, С. Амін, Ф. Кардозу). Післявоєнний досвід (зокрема країн Латинської Америки) продемонстрував, що інвестиції та реформи не наближають країни, що розвиваються, до західного зразка розвиненої капіталістичної економіки та ліберальної демократії. Теоретики залежного розвитку довели, що існує капіталістична світ-система, яка складається з центру, напівпериферії та периферії, у якій завдяки нерівномірному торговому обміну та експлуатації добробут країн центру визначається відставанням країн периферії [128]. На мову історичної соціології теорію залежного розвитку переклав

американський дослідник І. Валлерстайн у багатотомній монографії «Сучасна світ-система» (1974-2011).

Інша гілка антропологічного неоеволюціонізму, яку С. Ортнер, на противагу «структуралістській», називає «політекономічною», виділилася саме під впливом світ-системного аналізу. З іншого боку, антропологи розвивали власні комплексні антропографічні студії, коріння яких можна знайти в «Пуерториканському проекті» Дж. Стюарда. Розміщення досліджуваних народів у ширшому регіональному та світовому контексті із застосуванням діахронних і синхронних методів дозволило по-новому поглянути на проблеми суспільного розвитку, глибше осмислити питання економічного детермінізму та співіснування капіталістичного і некапіталістичних способів виробництва. Найвідомішими працями такого ґатунку стали монографії Е. Вульфа «Європа і народи без історії» (1982) та С. Мінца «Солодкість і сила: місце цукру в сучасній історії» (1985). Завдяки поширенню політекономічної антропології класичний підхід Б. Маліновського до вивчення об'єкта поза географічним та історичним контекстом, ще донедавна був панівним у культурній антропології, перетворився на анахронізм.

Третім джерелом для марксистської антропології, яке сформувало відповідну течію в ній, стали феміністичні наукові студії. Зростання питомої ваги жінок у академічній культурній антропології зрештою сприяло відкриттю гендерної сконструйованості наукового знання, яке історично творилося чоловіками, а також того факту, що в абсолютній більшості культур світу саме чоловіки виконують функцію соціальної репрезентації перед чужинцями, отже й об'єкт антропології має серйозні гендерні «перекоси».

Хоч матеріалізм і повернувся до післявоєнної культурної антропології, але мейнстримним продовженням боасіанства стали ідеалістичні наукові школи. Антропологи-ідеалісти заперечували каузальну залежність явищ

духовного життя від матеріальних факторів (дехто при цьому вважав, що власне нематеріальна культура має каузальний пріоритет відносно матеріальної), натомість розглядаючи культуру як цілком автономну сферу соціального життя, яка розвивається за власними закономірностями та потребує для свого вивчення специфічної, відмінної від природничих наук, епістемології. Утім, і представники ідеалістичної течії вже вважали застарілими як індуктивістський «тотальний» опис культур (Ф. Боас), так й пошук архетипів, позбавлений чіткої методології (школа «культури та особистості»). В умовах швидкого розростання науково-дослідницьких та освітніх інституцій, збільшення географічного ареалу антропологічних досліджень та появи низки урядових і приватних грантових програм науковці намагалися впорядкувати свій теоретико-методологічний багаж, аби продемонструвати академічній спільноті та грантодавцям, що саме їхня наукова школа найкраще пояснює зміни в країнах Третього світу, а згодом і в самих США, та отримати нові кафедри та експедиції.

Першими з числа ідеалістичних культурних антропологів, хто вдався до сцієнтизації свого напрямку, стали в 1950-х рр. учні Е. Сепіра. Застосовуючи кількісні методи лінгвістики, Г. Конклін (1926 – 2016) та Ворд Гуденаф (1919 - 2013) намагалися описати «граматику культури», іншими словами, визначити її універсальні (або ж специфічні) семантико-когнітивні елементи. Найбільшу відомість отримали дослідження класифікації кольорів у різних народів світу [176]. Цей напрям, відомий під назвою *етнонауки* (ethnoscience) зійшов нанівець протягом 1960-х рр., але наприкінці ХХ ст. відродився у вигляді когнітивної антропології [108].

Інтерес до соціопсихологічних досліджень школи «культури та особистості», яка була мейнстримом культурної антропології 1930-1940-х рр., зумовлював зближення цієї науки з психологією та соціологією. Така тенденція в академічній сфері, зокрема, відображалася у створенні в багатьох американських університетах спільних для антропологів і

соціологів факультетів. Але вже в 1950-х рр. А. Кребер, який після смерті Ф. Боаса сприймався академічною спільнотою як «патріарх» культурної антропології [116, с. 101], ініціював диференціацію цих двох наук.

По-перше, А. Кребер відмовився від класичних визначень культури Е. Тейлора і Ф. Боаса, що мали всеохопний характер і включали в себе матеріальний базис й соціальний устрій, таким чином звузивши та чіткіше визначивши об'єкт антропологічної науки – культуру як «поведінкові патерни, <...> традиційні (тобто історично вироблені та відібрані) ідеї та найдужче пов'язані із ними цінності» [187, с. 181]. По-друге, А. Кребер разом із одним із засновників північноамериканської соціології, Т. Парсонсом (1902 – 1979), досягли програмової «домовленості» про науковий «поділ праці»: соціологи мали досліджувати суспільний устрій, проблеми державної влади та економічного виробництва, тоді як культурні антропологи – культуру у вузькому сенсі [186, с. 582–683]. У академічному житті це привело до поступового роз'єднання антропологічно-соціологічних факультетів, а в теоретичному вимірі мало наслідком прийняття послідовниками А. Кребера, себто більшістю культурних антропологів, загальної соціологічної моделі, якої бракувало боасіанству [235, с. 197–220].

Теорії соціальної дії та соціальної системи Т. Парсонса ґрунтувалися на ідеалістичній інтерпретації вчення Е. Дюркгайма та М. Вебера (роботи останнього стали відомими в США саме завдяки перекладам і переказам професора Гарвардського університету). Т. Парсонс намагався подолати кризу структурного функціоналізму, яка виникла через нерелевантність метатеорії, що пояснювала суспільну корисність інституційного status quo, в умовах стрімких суспільних перетворень після Другої світової війни – соціал-ліберальних реформ у країнах західного і радянського таборів та деколонізації і модернізації Третього світу. Американський соціолог прагнув створити функціоналістську модель, яка б пояснювала не тільки статичні стани, а й динаміку суспільних змін. Це вдалося йому лише

частково: у моделі Т. Парсонса роль соціальних протестів було зведено до неминучих хвилювань суспільства в умовах структурних реформ, а сучасники часто звинувачували гарвардського професора в консерватизмі. Суспільні зміни ж, за Т. Парсонсом, були викликані появою нових ідей, які приводили до зрушень у технологічно-матеріальній сфері, моделях поведінки та етично-ціннісних уявленнях.

Коротко кажучи, соціологічна теорія Т. Парсонса була ідеалістичною (каузальний пріоритет ідей над матеріальними факторами), консенсусною (акцент на солідарності й компромісі та недостатня увага до соціальних конфліктів), моноеволюціоністською (визнання північноамериканського суспільного ладу як вершини розвитку людства та орієнтиру для країн, що розвиваються), методологічно-індивідуалістичною (визнання основним актором суспільних процесів раціональних індивідуумів; соціальні групи є колективами індивідуумів). Окрім методологічного індивідуалізму, Т. Парсонс запозичив у М. Вебера методологічний принцип «*Verstehen*», покладений німецьким вченим в основу «розуміючої соціології»: дослідник має намагатися поставити себе на місце суспільного актора, щоб зрозуміти його дії в широкому контексті соціальних структур та ідейних сенсів.

На початку 1960-х рр. на перший план у ідеалістичній течії культурної антропології виходить новий напрям, який опоненти-матеріалісти охрестили *символічною антропологією* [212, с. 128]. Найвідоміший представник останньої, К. Гірц (1926-2006) продовжив розпочату А. Кребером спеціалізацію поля антропологічних студій. На думку, К. Гірца культура втілювалася в публічних символах, за допомогою яких суспільство і здійснює комунікацію та передає культуру наступним поколінням [130]. Таким чином К. Гірц «надав досі невловимій концепції культури відносно фіксований фокус та ступінь об'єктивності, якого вона раніше не мала» [212, с. 129]. К. Гірц розрізняв «логіки інтеграції» суспільства, елементи якого поєднуються «каузально-функціонально», та культури, яку охоплюють

«логічно-смислові» зв'язки. Наукове дослідження останніх здійснювалося за допомогою герменевтичної методології, запозиченої з текстології (Г.-Г. Гадамер), та феноменологічної епістемології (Е. Гуссерль, А. Шюц, П. Рікер). К. Гірц прийняв методологічний індивідуалізм та спирався на соціологію Т. Парсонса, хоча робив це досить декларативно: антрополог приділяв мало уваги дослідженню системних аспектів культури [213, с. 87–125]. Натомість К. Гірц зосередився на вивченні того, яким чином символи формують етос і світосприйняття індивідів. Найвідомішою працею К. Гірца стала збірка есеїв «Глибока гра: Замітки про півнячі бої на Балі» (1973). Вчений концептуально переосмислив антропологічний метод «включеного спостереження» у своїй концепції «насиченого опису» – максимально детального опису певного культурного кейсу, що дозволить вловити логічно-смислові зв'язки та поставити дослідника на позицію носія досліджуваної культури [130, с. 3–30]. Утім, К. Гірц розумів обмеженість інтерпретативного підходу і в цьому відношенні став предтечою постмодерністської антропології [132].

Інший представник цього напрямку, професор Чиказького університету Д. Шнайдер (1918 – 1995) ретельно відділяв культуру від соціуму: у своїх антропологічних студіях він зосередився на вивченні внутрішніх логічних зв'язків між елементами культурної системи, безвідносно до структури соціуму [234]. *Opus magnum* Д. Шнайдера стала монографія «Американська спорідненість: Культурний аналіз» (1968), написана в рамках спільного американсько-британського проекту.

До Другої світової війни північноамериканська культурна антропологія, хоч і засновувалася на метатеоретичній базі німецької ідеалістичної філософії, але її наукові зв'язки з тогочасною західноєвропейською антропологією не мали систематичного характеру (рецензування і переклади, міжнародні науковці конференції та спільні польові проекти), а радше обмежувалася окремими персоналіями, які

емігрували до США. Із встановленням ялтинсько-потсдамської системи США остаточно відмовилися від політичного ізоляціонізму, а світовий ринок відновив єдність, втрачену 1929 р., та продовжував розширюватися; північноамериканська гуманітаристика так само встановлювала та поглиблювала регулярні контакти із західноєвропейськими колегами (з поправкою на сильніший вплив антикомуністичної ідеології на наукове життя в США, ніж в її союзниках по НАТО). Такі трансатлантичні ідейні впливи мали подекуди парадоксальні форми.

Відтак, після війни в культурній антропології набуває популярності структурний функціоналізм, тоді як на його батьківщині, у Великобританії, соціальні антропологи все більше відходять від його принципів. Опозиція структурному функціоналізму сформувалася в першій антропологічній дослідницькій установі, створеній на території Африканського континенту в 1938 р. – Інституті Родса-Лівнінгстона (Солбсері, суч. Хараре, Зімбабве). Антропологи інституту досліджували урбанізацію та пролетаризацію тубільного населення, розвиток у цьому середовищі класових і національних структур та ідентичностей [276] – що загалом ставило під сумнів структурно-функціоналістську концепцію стабільних статичних соціумів.

Переїзд провідного спеціаліста інституту Макса Глюкмана (1911 – 1975) до метрополії дав змогу новим тенденціям у соціальній антропології викристалізуватися в рамках *Манчестерської школи* [114, с. 87–88]. Для концептуального пояснення соціальних трансформацій і конфліктів манчестерські антропологи застосовували широкий спектр теоретико-методологічних досягнень гуманітарних наук, у тому числі марксизм (у формі «аналітичного марксизму» - використання класового аналізу без політичних імплікацій та оціночних суджень) і теорію соціальних мереж Дж. Барнеса [91]. М. Глюкман розглядав конфлікт як невід’ємний елемент

процесу суспільного відтворення, без якого неможливе досягнення соціальної інтеграції [133].

Якщо роботи антропологів Манчерстерської школи були своєрідним компромісом між консенсусною соціальною теорією Е. Дюркгайма та А. Редкліфа-Брауна та конфліктною теорією К. Маркса, то частина британського антропологічного мейнстріму, на чолі з «найбільш впливовим соціальним антропологом свого часу» Е. Евансом-Прічардом (1902-1973), протягом 1950-х рр. дрейфувала в бік відмови від соціологічних теоретизувань та прийняття інтерпретативних і герменевтичних підходів, а також методологічного індивідуалізму, наближаючись у цьому відношенні до постбоасіанської культурної антропології [117].

В. Тернер (1920 – 1983), який у 1961 р. переїхав з Великобританії до США, поєднав новаторські тенденції двох національних антропологічних традицій та започаткував другу (поруч із гірціанською) течію в символічній антропології. До останньої В. Тернер повернув соціальний вимір, пояснюючи соціальну роль символів та соціальну функцію ритуалів, а також досліджуючи символічний вимір суспільних конфліктів. Зокрема, В. Тернер проаналізував місце ініціаційних ритуалів у процесі суспільного відтворення народів Африки [258]. Якщо на початку наукової кар'єри В. Тернер, як і інші учні М. Глюкмана, цікавився марксизмом, то згодом критикував матеріалістичний детермінізм, методологічний колективізм та схвально ставився до ідей постмодерністів [259].

У Франції дюркгаймівство розвинулося зовсім іншим, ніж у Великобританії та США, шляхом. Французький антрополог К. Леві-Строс (1908-2009), виходячи з положення Е. Дюркгайма про те, що соціальні структури зумовлюють структури свідомості, намагався вичленити універсальні ментальні структури, застосовуючи до етнографічного матеріалу порівняльний метод. Але хоч К. Леві-Строс все життя вважав себе матеріалістом (і навіть марксистом), він мало цікавився соціальним

підґрунтям міфології, спорідненості або ж первісної свідомості, натомість зосередившись на пошуку в кантіанському дусі базових принципів людської свідомості. Роботи К. Леві-Строса «Сумні тропіки» (1958) та «Міфологіки» (1964-1971) справили в академічній сфері справжній фурор, викликавши вал наслідування й критики, та започаткували напрям *структурної антропології*. Згідно з концепцією К. Леві-Строса, розуму людини, безвідносно до її культурної приналежності, властиво поділяти об'єктивний світ на протилежні категорії, бінарні опозиції (наприклад, свідомість – природа, чоловік – жінка, свої – чужі), поєднувані між собою за допомогою медіаторів (наприклад, людське тіло, секс, шлюб). Ця статична діалектика одних антропологів відсахувала своєї дедуктивністю та нефальсифікованістю, тоді як інших приваблювала інтелектуалізом і систематичністю.

Біографія Марвіна Гарріса була досить типовою для представника нової, повоєнної генерації культурних антропологів, adeptів матеріалізму. Він народився у робітничій родині в Брукліні (район Нью-Йорку) 1927 р. У роки Другої світової війни був мобілізований до американської армії, де проходив служби в лавах Транспортного корпусу, що, зокрема, займався поставками ленд-лізу до СРСР. Завдяки G. I. Bill після мобілізації в 1947 р. М. Гарріс мав змогу поступити до Колумбійського університету – одного з найпотужніших центрів антропологічних досліджень у країні (тут багато років викладав Ф. Боас), де саме в ці роки викувалися новаторські підходи до вивчення культури. Ветеран слухав курси з антропології у Ч. Веглі (1913-1991), фахівця з Бразилії й латиноамериканіста, учня Ф. Боаса, який після 1945 р. поступово еволюціонував у теоретичному відношенні в бік більш матеріалістичного підходу, запозичивши низку концепцій з британського структурного функціоналізму.

Саме вплив Ч. Веглі зумовив початкову регіональну спеціалізацію М. Гарріса як антрополога – у 1950-1951 рр. молодий здобувач проводив

польові дослідження в сільській місцевості штату Байя на сході Бразилії. У 1953 р. М. Гарріс захистив дисертацію, а широка публіка змогла ознайомитися з цими студіями в 1958 р., після виходу монографії «Місто та село в Бразилії». Ця робота була виконана ще цілком у боасіанському дусі – фокус на явищах духовної культури, описовість, уникнення узагальнень. Але виконуючи дисертаційну роботу в стилі, що на той час панував у академічній культурній антропології, М. Гарріс вже тоді в своїх наукових зацікавленнях вийшов поза його межі. Науковець почав розробляти тему, яка історично посідала одне з центральних місць у антропологічному дискурсі – критики расизму, але обрав для себе специфічний фокус – суперечності між культурними формами та реальною поведінкою в расових відносинах. Також М. Гарріс прагнув висвітлити взаємозв'язок расової стратифікації та соціальної нерівності.

Перша стаття на расову проблематику з'явилася 1953 р. [156, с. 47–81], і з тих пір ця тема лишалася одним з основних мотивів наукових студій М. Гарріса – аж до 1992 р., коли він проведе останню в своєму житті антропологічну експедицію знову в Бразилії, щоб вивчити зміни у сфері расових відносин, які відбулися тут за 40 років, що минули. Відзначимо, що в 1950-х рр. ця тематика набула значного суспільного резонансу в самих США, де розгортався рух афроамериканців за громадянські права та проти сегрегації, яка існувала в південних штатах. М. Гарріс разом з іншими науковцями намагався пов'язати свої студії расового питання, проведені за кордоном, з аналізом вітчизняної ситуації, а також поширювати наукове знання з цієї проблематики через засоби мас-медіа [265; 236, с. 213; 129].

Після війни, зі встановленням біполярної системи міжнародних відносин, розпадом старих колоніальних імперій та експансією світового ринку, відповідним чином стрімко розширявся й географічний ареал студій культурних антропологів. Фондація Рокфеллерів фінансувала проведення антропологічних експедицій в Африці – новому регіоні політичних і

економічних впливів США. Передбачалося, що вивчення культури місцевих народів сприятиме здійсненню програми модернізації – наближення місцевих соціумів до стандартів розвинених країн Заходу; згідно з ідеалістичними уявленнями, що панували в тогочасному північноамериканському інтелектуальному житті, вирішальним фактором для проведення суспільних трансформацій були зміни у в свідомості місцевих еліт і мас населення. Знання португальської мови підштовхнуло М. Гарріса обрати для подальших досліджень Мозамбік – на той час колонію Португалії. Саме тут в 1956-1957 рр. у науковця відбувся своєрідний «епістемологічний перелом». Колоніальна суспільно-політична система Мозамбіку ще гостріше, ніж це було в Бразилії, демонструвала проблеми соціальної нерівності, економічної експлуатації та расової сегрегації. Тут американський науковець познайомився з місцевою інтелігенцією, яка саме організовувала національно-визвольний рух. Фактичний стан речей гостро суперечив офіційній ідеології Португальської імперії – лузотропікалізму, який стверджував, що в португальських колоніях відсутній расизм, натомість встановлено прогресивний режим, благотворний для тубільців. Шокований рівнем експлуатації місцевого населення, М. Гарріс виступив з публічною критикою колоніального режиму в Мозамбіку [154].

Ця публікація М. Гарріса мала широкий міжнародний резонанс; через це науковець посварився з колоніальною адміністрацією та грантодавцями, став персоною non grata в португальському Мозамбіку, але привернення уваги міжнародного співтовариства змусило колонізаторів невдовзі відмовитися від застосування кріпосної праці [119]. Відтоді М. Гарріс свідомо просував бачення антропології як активістської науки: на його думку, культурні антропологи мали займати активну громадянську позицію, а їхня наука могла сприяти прогресивним соціальним перетворенням та захисту експлуатованих.

Мозамбікський досвід переконав М. Гарріса в первинності матеріальних факторів та зміцнив його зосередженість на питаннях суперечності ідей та реального стану речей, слів та дій, свідомості та поведінки. У 1960-і рр. ці питання були винесені на перші позиції порядку денного культурної антропології та стали центральним мотивом у запеклих теоретичних суперечках ідеалістичних символічних антропологів та матеріалістичних культурних екологів.

Протягом 1963-1966 рр. науковець обіймав посаду завідувача кафедрою антропології в Колумбійському університеті. У цей час студентство продовжувало зростати в чисельному відношенні, тепер вже за рахунок «бейбі-бумерів», першого повоєнного покоління американців, яке виявляло схильність до радикальних теорій і практик. М. Гарріс зі своїм матеріалізмом, соціалістичними симпатіями та чіткою антиімперіалістичною і антивоєнною позицією користувався великою популярністю серед студентів.

У середині 1960-х рр. М. Гарріс переключився з дослідження расових стратифікацій на нову тему – соціально-економічне становище незаможного селянства. Нагадаємо, що в це десятиріччя селянство привертало все більшу увагу соціокультурних антропологів, замінивши в ролі основного об'єкта досліджень мисливсько-збиральницькі племена.

У 1965 р. М. Гарріс опублікував першу статтю, написану в теоретико-методологічних рамках культурної екології, і далі розробляв тему функціонального значення табу на вживання яловичини в умовах індійського села. Дослідження професора Колумбійського університету стали частиною дискусії, яка точилася в соціальних науках стосовно проблем модернізації Третього світу. М. Гарріс обстоював точку зору, що місцеві інституції та звичаї сформувалися в результаті адаптації соціуму до специфічних природних умов, демографічної ситуації та рівня технологій, тому їх заміна на інституції та ідеї західного зразка, без відповідних змін у

екології, репродуктивних патернах і технологіях господарювання, може завдати шкоди.

Наприкінці 1960-х рр. М. Гарріс разом зі своїми учнями почав розробляти напрям, який займав у тогочасній культурній антропології периферійне становище, але в наступному десятиріччі стане одним з центральних. Йдеться про дослідження в середовищі нижчих соціальних прошарків міського населення. М. Гарріс та його аспіранти застосовують технічні засоби, які стали щойно доступними для науковців, та ведуть відеозапис повсякденного життя афроамериканських і пуерториканських родин у Нью-Йорку. Ці студії в мікросоціологічному дусі мали на меті встановлення співвідношення між невербальною поведінкою, вербальними твердженнями акторів та соціальними структурами, до яких ті належать [169, с. 242–251]. Утім, переважна більшість наукових розвідок, створених у рамках цього дослідницького проекту, залишилися неопублікованими [236, с. 213].

Наприкінці 1960-х рр. у США відбувалася наймасштабніша в історії країни серія масових протестів – «расових бунтів» афроамериканців та демонстрацій проти війни у В'єтнамі. Студентство було одним з головних акторів «культурних революцій», що відбувалися в той час у різних частинах світу (США, Франція, Чехословаччина, КНР тощо). Перипетії соціальної боротьби відбилися й на академічній культурній антропології. Тут основним каменем спотикання стало питання використання експертизи науковців урядом і Пентагоном для боротьби з комуністичними повстанцями Південно-Східної Азії. Частина академічної спільноти, в якій переважали адепти ідеалістичної течії в культурній антропології, на словах обстоювала «вільну від цінностей» позитивістську наукову етику, проте на практиці готова була співпрацювати з державою. Антропологи-матеріалісти здебільшого різко засуджували інтервенцію та військові злочини США у В'єтнамі, та заявляли, що науковці, які досліджують народи Третього світу,

порушують наукову етику, коли сприяють неоколоніалізму [215, с. 124–127]. Цей розкол актуалізовувався на кожному черговому з'їзді Американської асоціації антропологів, де точилися гострі суперечки як з теоретичних, так і з політичних і етичних питань. Однією з найвідоміших подій у протестному русі в США стала окупація студентами корпусів Колумбійського університету в квітні 1968 р. М. Гарріс став одним з небагатьох професорів, які брали участь у цих подіях на боці радикальних студентів і постраждали нарівні з ними під час штурму університету поліцією.

Історичне коріння типажу антрополога-активіста сягало суспільно-політичній діяльності Г. Моргана та Ф. Боаса, які були обстоювачами інтересів індіанців, афроамериканців та інших меншин США. М. Гарріс однак дотримувався поміркованіших ідейних позицій, ніж його колеги-марксиста, та прагнув відновити єдність академічної спільноти. Науковець розробляв питання загальної теорії культурної антропології починаючи з 1964 року (монографія «Сутність культурних явищ»). У буремному 1968 р. професор читав студентам Колумбійського університету курс лекцій з історії культурної антропології, які були опубліковані під назвою «Становлення антропологічної теорії».

Північноамериканські антропологи виявляли зацікавлення в історіографії своєї науки й раніше [217; 217], але ця праця М. Гарріса стала першим ґрунтовним оглядом історії антропологічної думки в контексті більш загальних теоретичних дебатів у гуманітарних і соціальних науках. За допомогою «Становлення антропологічної теорії» М. Гарріс намагався «перевстановити політичний центр глибоко розділеної спеціальності» [215, с. 128], запропонувавши «дослідницьку стратегію» культурного матеріалізму, яка, за задумом автора, могла бути прийнятною для представників різних напрямів матеріалістичної та ідеалістичної течій у культурній антропології.

Протягом 1970-х рр., паралельно з написанням науково-популярних книжок («Корови, свині, війни та відьми: загадки культури», «Канібали та королі: походження культур»), М. Гарріс переважно працює над теоретичними питанням, зрештою опублікувавши ще одну монографію – «Культурний матеріалізм: боротьба за науку для культури» (1979). В умовах ще сильнішої проліферації, притаманної академічній антропології наприкінці 1970-х рр., М. Гарріс повторює свою амбітну мету – заново об'єднати свою галузь наукового знання на спільній, загальноприйнятній теоретичній платформі.

Висновки до розділу 1

Антропологія як наукова дисципліна посідає в структурі північноамериканських соціогуманітарних наук унікальне місце, зумовлене історичними обставинами розвитку країни. З моменту виокремлення цієї науки в останній третині XIX ст. її інтегративний характер, холістичний підхід, міждисциплінарний теоретико-методологічний апарат та крос-культурний масштаб обумовлювали суспільне значення антропології як ключової науки про людину в США. Першою науковою парадигмою, що панувала в цій галузі знання, став еволюціонізм Г. Л. Моргана та Е. Б. Тайлора – одна зі спроб застосувати дарвінівську теорію до вивчення суспільного життя.

На початку XX ст. відбулася зміна парадигми, яку пов'язують з ім'ям німецько-американського вченого Ф. Боаса – на північноамериканському ґрунті було прищеплено ідеалістичну неокантіанську філософію «наук про культуру». Після 1945 р., коли США перетворилися на один з полюсів біполярного світу, суттєво збільшилася державна підтримка антропологічних студій, завдяки чому відбувалося стрімке розростання академічних інституцій та розширення ареалу досліджень. Крім цього,

представники нового покоління науковців часто походили з соціальних груп, що отримали доступ до вищої освіти лише завдяки G. I. Bill, та формувалися як вчені в умовах посилення західноєвропейських інтелектуальних впливів.

Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. матеріалістичні течії викристалізувалися у вигляді напрямів неоеволюціонізму та культурної екології. Культурні екологи мали на меті сцієнтизацію антропології та суміжних дисциплін шляхом застосування квантитативних методів та каузальних пояснювальних схем, що являло собою протилежність мейнстримним постбоасіанським школам – етнолінгвістиці та символічній антропології.

Джерелами неоеволюціоністської теорії слугували структурний функціоналізм та ортодоксальний марксизм; однак запозичення з останнього в умовах маккартизму мали вимушено імпліцитний характер, а з розвитком неомарксистських шкіл відбулося розмежування двох течій матеріалістичної антропології. Гетерогенність епістемологій розщеплювала академічне поле, тип паче в умовах суспільно-політичної кризи кінця 1960-х – початку 1970-х рр., в якій вчені-матеріалісти та ідеалісти часто займали протилежні позиції.

Різні елементи культурно-матеріалістичного аналізу знайшли широке застосування в антропології, релігієзнавстві, крос-культурних дослідженнях, етнографії, лінгвістиці, соціології, психології, психіатрії, економіці, словниковознавстві тощо. Опрацювавши низку історіографічних джерел, можна умовно поділити їх на дві категорії – ті, що окреслюють місце культурного матеріалізму в західній соціогуманітаристиці, та ті, що доповнюють його різного роду теоретичними та методологічними уточненнями. У вітчизняній соціогуманітаристиці цей підхід не набув широкого застосування, проте в Україні почалася популяризація КМ та доробку М. Гарріса в рамках класичних антропологічних студій.

Пік інтересу до української лівиці припав на кінець 1990-х–початок 2000-х рр. В Україні це був передусім прояв дослідницького інтересу до найпотужнішого сегменту опозиційних владі політичних сил; за кордоном наукові розвідки з’являлися в річищі посткомуністичних студій, що мали забезпечити для західних суспільств розуміння процесів, які відбувалися у колишньому Другому світі. Водночас, на Заході посткомуністичні студії втратили політичну актуальність, а українські ліві випали із популярного дослідницького поля.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ В ЗАХІДНІЙ СОЦІОГУМАНІТАРИСТИЦІ

2.1 Особливості теоретичних та методологічних положень концепції М. Гарріса

Із появою та інституалізацією гуманітарних наук виникла проблема пошуку їхнього філософського підґрунтя, розробки універсального теоретичного й методологічного інструментарію, принципів отримання й структурування знання про людину та суспільство. У цьому контексті природничі науки стали для гуманітарних дисциплін прикладом для наслідування, оскільки були набагато розвиненіші. Принципи каузальності та номології, що дали змогу природничим наукам створити і коригувати модель матеріального світу та докластися до технічного прогресу, могли зіграти подібну роль і для соціального знання, звільнивши його від надмірної дескриптивності, суб'єктивності та телеології, уможливлючи прискорення соціального прогресу.

Якщо І. Кант заявляв, що «в будь-якому окремому вченні про природу можна відшукати науки у власному сенсі лише стільки, скільки в ній наявно математики» [40, с. 58], то в XIX-XX ст. тон у філософії науки задавала в першу чергу фізика [56; 46; 50; 122]. А «місток», який дозволяв з'єднати природничі та гуманітарні науки, зароджувався у біології. Еволюціонізм швидко прижився в соціальних науках [190, с. 3–22]. Успіхи біології та психології у поясненні природи вищої нервової діяльності дозволяли підводити під «духовний світ» матеріальні підстави і розглядати зовнішні подразники як причини людської поведінки. Прагнучи затвердити єдність науки, яку вже не міг забезпечити «перший позитивізм», Ф. Енгельс інтерпретував соціальний розвиток як вищу форму руху матерії (механічна,

фізична, хімічна, органічна), яка виникає на основі нижчих, включає їх у себе, але не зводиться до них [87, с. 558–571].

Таким чином матеріалістична методологія гуманітаристики формувалася під впливом природничих наук, але не була результатом простого запозичення (що було властиве філософії механіцизму), а перетворювалася відповідно до об'єкта дослідження, тобто людського суспільства, що розглядалося як надзвичайно складна, але об'єктивно існуюча і придатна до вивчення система. Велику роль у формуванні концептуальних основ гуманітарних наук відіграв діалектичний матеріалізм. З одного боку, до нинішнього часу в академічному середовищі продовжують відігравати значну роль наукові школи, які позиціонують себе як марксистські та неомарксистські. З іншого боку, критики марксизму не лише сприяли оновленню історичного матеріалізму (як у випадку з переміщенням дослідницького фокусу на культуру й ідеологію в роботах Д. Лукача [204] і А. Грамші [28]), але і розвивали марксистські теоретико-методологічними напрацювання (М. Вебер в соціології [203], школа Анналів в історичній науці [90]), таким чином деполітизуючи та легітимізуючи їх.

Якщо на рівні конкретно-наукової методології історичний матеріалізм успішно просочувався в гуманітарні дисципліни, то у сфері загальнонаукової філософії він чи не з усіх боків піддавався атакам, метою яких було взагалі виставити марксизм за межі науки [222, с. 77–199]. Історичний матеріалізм звинувачували в політизації науки, редукціонізмі та метафізичності [70]. Певна річ, вчені-марксистки часто симпатизували лівим політичним рухам, ба більше, навіть безпосередньо брали в них участь [62]. Але цю політизованість варто інтерпретувати не через *dolus malus* вчених, які скаламутили чистоту наукової об'єктивності, а за допомогою постулату постнекласичної філософії науки про соціальну детермінованість науки. До того ж, займаючись вивченням динаміки суспільного розвитку, соціальні

науки неминуче набирають прогностичних та прескриптивних функцій, що приводить до зростання інтересу в науковому середовищі до політики як практики регулювання цього ж суспільного розвитку.

Редукціонізм ніколи не був марксистським методологічним принципом; навпаки, класики марксизму відкидали його, підкреслюючи автономність таких сфер суспільного життя як політика чи культура [53; 32; 229] (хоча, звичайно ж, критики намагалися ототожнити матеріалістичне розуміння історії із «економічним редукціонізмом»). Однак редукціонізм і притаманне йому використання дедуктивного методу стали дефектом теоретичних побудов і конкретних досліджень багатьох ортодоксальних марксистів [41]. Але така тенденція спостерігалася і в інших, немарксистських напрямках соціальних наук. Це можна пояснити тим, що суспільство є хаотичною системою, складність якої зростає слідом за прогресом у різних сферах суспільного життя (економіка, соціальний устрій, культура). Прагнучи виконувати практичну функцію, соціальні науки починають тяжіти до спрощення своїх теоретичних побудов і методологічних підходів, що дозволяє швидше видавати на-гора затребуваний суспільством і державою результат (як-от формування ідеології, соціальна інженерія). Коротко кажучи, соціальні науки не встигають за суспільним розвитком, і як наслідок, це призводить до зростання нерелевантності пропонованих ними моделей. Реакцією на це в науковому середовищі стає або створення нових теорій, або оновлення концептуально-методологічного арсеналу вже існуючих (розвиток «захисного поясу» науково-дослідницької програми, якщо скористатися термінологією І. Лакатоша [49, с. 201–280]), або повернення до вихідної точки епістемології, «благословення» на що відшуковується у батьків-засновників (напр., «Назад до Канта» у неокантіанців) [77]. Відтак, західноєвропейські неомарксистки критикували «механістичний механіцизм» та «економічний редукціонізм» Каутського-Бернштейна-Плеханова,

посилаючись на «18 брюмера Луї Бонапарта» К. Маркса і «Лист до Йозефа Блоха» Ф. Енгельса.

Постпозитивістська критика була спрямована на дійсно притаманну історичному матеріалізму універсальність інтерпретативної парадигми («метафізичність» у термінології К. Поппера). Втім, за критеріями фальсифікованості, практично вся гуманітарна наука виявляється за межами науки в її попперівському розумінні [222, с. 10–16]. Подібний підхід знайшов відгук у лавах деяких гуманітарних наукових співтовариств. Але побудова «інонаукової» (термін М. Бахтіна) [7, с. 429–432] епістемології призводить або до завуальованого повернення до природничих підходів (приміром, квазікаузальність у Г. Х. фон Врігта [279, с. 135–139]), або до затвердження постмодерністського *ignoramus et ignorabimus*, що дискредитує соціальне знання [142].

Першою науковою працею, у якій було викладено теоретико-методологічні засади культурного матеріалізму, стала монографія М. Гарріса «Становлення антропологічної теорії» (1968), де науковець критично розглядає західну (євроамериканську) соціальну думку, починаючи від енвайронменталізму Дж. Локка [159]. За словами антрополога, попередні культурні студії виглядали як деконтекстуалізовані етнографії донкіхотства, чогось незбагненого та нераціонального. І лише після Другої світової війни соціальні науки виходять за межі структурного функціоналізму. М. Гарріс стверджує, що його завдання – відновити в науці про людину методологічну пріоритетність дослідження законів історії [149, с. 3]. Антропологія мусить бути реісторизована, тому в «Становлення антропологічної теорії» автор розглядає різних дослідників суспільних наук, щоб продемонструвати культурно-матеріалістичний аналіз еволюції соціогуманітарної думки. Він критикує західних мислителів, від Платона до Монтеस्क'є та Гегеля, а саме їх визначення культури та пояснення культурних змін. М. Гарріс засуджує культурний ідеалізм філософів, адже ті

відкидали детермінізм матеріальних умов, роблячи акцент на неструктурних змінних, ірраціональних мотивах та нехтуючи економічною інтерпретацією історії.

Перед «невмолимим судом культурного матеріалізму постали чи не 600 соціальних науковців» [103, с. 576], аналіз їхнього вкладу в антропологію історії переплітається із нещадною критикою. Відтак, структураліст К. Леві-Строс із його бінаризмом і менталітським трактуванням культур, «здається, не розуміє, що діється у його власній голові» [159, с. 511], А. Кребер «спирається на безпідставні стандарти салонних побрехеньок», а Р. Бенедикт вдається до «вибіркового зміщення акцентів із тих даних, що виступають ‘анти-доказом’ її припущень» [159, с. 405].

М. Гарріс називає культурний матеріалізм однією із найбільш вдалих стратегій дослідження подібностей та відмінностей між суспільствами й культурами [159, с. 4], але цей підхід можна застосовувати не лише у компаративістиці, а й до пояснення тих чи інших соціокультурних подій та феноменів. Культурний матеріалізм ґрунтується на тому, що соціальне життя людини – це відповідь на практичні, матеріалістичні виклики земного існування.

К. Маркс та Ф. Енгельс намагалися «перевернути» вивчення соціокультурних явищ так, щоб сфокусуватися на дослідженні матеріальних детермінант людського буття. Фактично вони демістифікували соціальне життя шляхом пояснення соціально створених ілюзій, що деформують людську свідомість (приміром, ілюзію, що купівля та продаж створюють багатство, а не праця) [148, с. 30]. Сам же М. Гарріс «розчакловує» соціальні науки, зокрема антропологію, повертаючи її в русло матеріалізму. Як стверджував один із затятих його критиків Г. Оукс у 1981 р., спроба розвинути «матеріалістичну» науку про культуру впродовж останніх 15 років, безумовно, асоціюється з доробком М. Гарріса [211, с. 1; 247, с. 56–64].

Зображуючи соціальне життя як таке, що еволюціонує з повсякденного, К. Маркс і Ф. Енгельс акцентували, що слід описувати індивідів не так, як вони самі себе уявляють, а описувати такими, якими вони справді є: «Цілком протилежно до німецької філософії, що сходить з неба на землю, ми підноситимемось тут з землі на небо. Це значить, що ми не будемо виходити з того, що люди кажуть, думають собі, уявляють собі, так само й не від людей у думках, мріях та уявленнях, щоб прийти від того до реальних людей; ми будемо виходити від [дійсних] реально діяльних людей, і з їхнього реального життєвого процесу покажемо також розвиток ідеологічних рефлексів та відбитків цього життєвого процесу... люди, що розвивають свою матеріальну продукцію та свої матеріальні стосунки, цією своєю дійсністю змінюють також і своє думання і продукти свого думання. Не свідомістю визначається життя, а життям визначається свідомість. Першим способом розглядаючи, виходять із свідомості як із [самого] [діяльного] живого індивіда, розглядаючи другим способом, що відповідає дійсному життю, виходять із самих реальних, живих індивідів і розглядають свідомість тільки як їх свідомість [цих практично діяльних індивідів]» [55, с. 53–80, 97–138].

М. Гарріс задається питанням, як, за цим вченням, визначити «справдешність», «дійсність» індивідів [148, с. 30]. І справа тут не в буквальному визначенні реальності, адже обґрунтовувати реальність ідеї чи матеріальних речей – не мета епістемології. Тут важливим є те, що К. Маркс із Ф. Енгельсом підводять М. Гарріса до необхідності вичленити емічне й етичне як епістемологічні джерела, а також розмежувати поведінкові й ментальні події, щоб отримати валідне наукове знання.

За М. Гаррісом, з одного боку існують дії, що складають поведінковий потік людини – рухи тіла та їхній вплив на довкілля, з іншого ж – думки та почуття, які мають місце у мозку цієї людини. Щоб мати змогу науково описати останні, слід розробити спеціальний методологічний інструмент,

який дозволив би вивчати думки людей. А для досліджування перших не потрібно «залазити людям у голови» (принаймні, коли дослідник – культурний матеріаліст) [148, с. 31]. Іншими словами, поділ на ментальне й поведінкове означає розділити те, що люди думають та роблять як об'єкти і як суб'єкти наукового дослідження. Відтак, думки й поведінку об'єкта можна розглядати з точки зору стороннього споглядача та безпосереднього учасника.

М. Гарріс запозичує в антрополога й лінгвіста К. Л. Пайка [220, с. 8] терміни «емічне» й «етичне», що походять від суфіксів слів «фонемічний» та «фонетичний». Фонетичний опис звуків мови ґрунтується на таксономії частин тіла, що беруть участь у мовленні, та їхніх фізичних властивостях у формі акустичних хвиль. Лінгвісти проводять етичне розділення між придиховими та непридиховими приголосними, між губними та зубними звуками. Носії культури й мови подібного розділення не проводять; їхнє мовлення ґрунтується на імпліцитній системі звуків, які вони вимовляють, фактично, несвідомо. У структурній лінгвістиці фонемі з'являються не тому, що вони етично різні, а тому, що носії культури ідентифікують їх як різнойменні (один звук не може замінити інший) [148, с. 34]. К. Пайк вважав, що інструментарій, розроблений для мовної поведінки, може бути корисним для досліджень соціальної поведінки людини. Вищеописаний Пайків розподіл надихнув М. Гарріса на думку про об'єктивність та суб'єктивність гуманітарного знання. Емічне – не значить суб'єктивне, також як і етичне – не є об'єктивним. Об'єктивність означає розділити групу людей на тих, хто спостерігає, й тих, хто є об'єктом спостереження [148, с. 35].

Культурний матеріалізм був близьким до радикального біхевіоризму, що пропонує певні нетривіальні пояснення соціокультурних феноменів, не вдаючись до ніяких ментальних змінних [240]. Водночас культурний матеріалізм не є біологічним редукціоністським матеріалізмом, який лежить

в основі расових, соціобіологічних чи етнологічних пояснень культурних подібностей та відмінностей. Термін «культурний» набагато більш широкий, ніж терміни історичний чи соціологічний. Завдання цього підходу – створити універсальну науку про суспільство, чиї напрацювання були би прийняті як логічні підвалини загальнолюдського суспільства [148, с. 7].

За М. Гаррісом, матеріалістичний підхід слід «очистити», відмежувавши стратегію культурного матеріалізму від філософського та діалектичного матеріалізмів, адже перший займається, власне, метафізичними роздумами щодо природи буття – питання онтологічного пріоритету матерії над розумом. Діалектичний матеріалізм інкорпорований в політичне кредо радянського комунізму [160, с. 4]. Автор наголошує на важливих досягненнях К. Маркса й Ф. Енгельса, що стосуються науки про людину. Водночас він неодноразово критикує їх за те, що вони «закували культурний матеріалізм в примарні окови Гегелівської діалектики». За два століття, відколи з'явилися основні антропологічні теорії, антропологи жодного разу не застосовували принцип демо-техно-економічно-енвайроменталістського детермінізму. Причини такого роду нехтування культурного матеріалізму сягають прихованого тиску соціокультурного середовища, в якому антропологія сформувала свою дисциплінарну ідентичність [160, с. 5].

М. Гарріс пише, що основний принцип культурного матеріалізму був започаткований К. Марксом, коли той написав, що спосіб виробництва у матеріальному житті визначає загальний характер соціальних, політичних, духовних процесів життя. Але найвідкритіший та найочевидніший культурний матеріаліст XIX ст., так і не відкинув метафізичні поняття, на яких базувалося гегельянство [160, с. 67]. Культурний матеріалізм вдосконалює марксистську стратегію, викинувши з неї гегельянський діалектичний механізм системних змін та додавши репродуктивну оптику та екологічні показники.

Ніщо так не характеризує дослідницьку стратегію, як спосіб, у який вона вивчає співвідношення між тим, що люди говорять та думають як суб'єкти, й тим, що вони говорять та думають як об'єкти наукового дослідження [148, с. 29]. Поділ на етичне й емічне, власне, є ключовим принципом при аналізі цього співвідношення. Дихотомія між цими двома поняттями полягає у критерії легітимності опису, який належить носію культури або ж сторонньому споглядачеві-науковцю. Емічні припущення залежать від атрибуції мотивів, вірувань, намірів та цілей носія культури. Якщо ж ідеться про етичні припущення, то вони спираються на теоретичний апарат, використаний соціогуманітарним науковцем-споглядачем [211, с. 1].

Емічні судження приписують носієві культури роль судді, що визначає ступінь адекватності опису цієї культури незалежним споглядачем. Етичні ж судження наділяють цією роллю зовнішнього (не включеного в культуру) споглядача, який застосовує в описі й аналізі власні категорії й концепти. М. Гарріс зазначає [148, с. 32], що етичний опис є легітимним, якщо дослідник генерує науково продуктивні теорії про причини соціокультурних подібностей та відмінностей. Емічний опис можна назвати культурно варіативним, відносним та конкретним, адже правдивість залежить того, як бачать культуру її носії. Натомість етичний опис є культурно нейтральний, універсальним та абсолютним; його правдивість не залежить від опису представника культури. Не слід плутати емічне й етичне із суб'єктивними та об'єктивними судженнями, адже погляд носія культури (інсайдерський) та дослідника (зовнішнього спостерігача) потрібні для отримання якнайбільш точного знання про об'єкт дослідження. Проте етичний підхід більш валідний, більш затребуваний у стратегії культурного матеріалізму. Антрополог твердить, що розділення на емічне й етичне демонструє, наскільки свідомість членів досліджуваної соціальної групи є містифікованою та наскільки широким є її, за виразом Ю. Габермаса,

горизонт непроблематизованих сенсів. Відтак це явище отримало назву «емічної містифікації» й стало одним із ключових принципів підходу.

У передмові до монографії «Культурний матеріалізм: Боротьба за науку про культуру» М. Гарріс визнає, що існують «домени отримання знання, які не підпорядковуються певним правилам наукового методу. Маю на увазі екстатичне знання містиків та святих, візії та галюцинації тих, хто вживає наркотики чи хворіє на шизофренію, а також естетичні та моральні візії художників, поетів і музикантів» [148, с. 6]. Проте, якщо «хтось впевнений, що шамани можуть літати, ми просимо його привести докази, які можна було би верифікувати» [148, с. 30]. Метою культурного матеріалізму є визначення природи культурних систем, не відкидаючи емічних суджень щодо довкілля, в якому проживає носій культури, якщо ці емічні судження мають певні етичні фізичні атрибути, тобто їх можна певним чином верифікувати [247, с. 183]. Наукова дослідницька стратегія повинна спиратися на такі методи й механізми отримання інформації, які піддаються емпіричному тестуванню.

Отож кінцевим референтом емічного судження не є окреслення соціокультурної реальності, а радше її специфічна інсайдерська інтерпретація. Тоді як основним референтом етичного судження є, власне, соціокультурна реальність, що не залежить від будь-яких інтерпретацій чи поглядів [211, с. 2].

Б. Фергюсон подав М. Гаррісу ідею про те, що дихотомію емічне-етичне слід накласти на іншу дихотомію – поведінкове/ментальне [236, с. 94]. У такий спосіб, існуватиме чотири об'єктивно визначені домени у соціокультурному полі знання. На жаль, рукопис статті Б. Фергюсона щодо цього розділення перебуває в приватній бібліотеці автора, тому ми не можемо повністю простежити розвій цих категорій в рамках культурного матеріалізму.

Для пояснення цього поділу використаємо такий приклад (таблиця 2.1): припустимо, ми досліджуємо таке актуальне питання як боротьба з корупцією в Україні.

Таблиця 2.1

**Боротьба з корупцією в Україні через призму емічного/етичного,
поведінкового/ментального**

	Емічне	Етичне
Поведінкове	1	2
Ментальне	3	4

Джерело: побудовано авторкою на підставі [236]

- 1) «антикорупціонери» лавірують між «кланами», щоб ефективніше боротися з корупцією;
- 2) «антикорупціонери» кооптуються до «кланів», беруть участь у їхній політичній боротьбі та накопичують капітал;
- 3) причини корупції полягають в недостатньому патріотизмі посадовців;
- 4) корупція пояснюється особливостями економічного і політичного устрою України та її місцем у сучасній світ-системі.

Для пояснення цього поділу використаємо такий приклад: припустимо, ми досліджуємо таке актуальне питання як боротьба з корупцією в Україні. Збираючи документи і опитуючи акторів, ми отримуємо дуже різноманітні дані та інтерпретації, які маємо звести воедино в рамках власної пояснювальної моделі. Так, представники інституціолізованої антикорупційної боротьби можуть бути переконані, що корумпованість можновладців, проти якої вони борються, пояснюється відсутністю в останніх патріотизму і громадянської свідомості, особистою зіпсованістю, «совковістю», недостатньою європеїзованістю. Відповідно в боротьбі з корупцією слід застосовувати методи особистої люстрації та пропаганди серед держслужбовців прозахідних установок [44]. Такі пояснення можна

віднести до категорії емічно-ментального. У цьому поясненні міститься елемент об'єктивної істини – він майже завжди присутній в емічному, але структурно підпорядкований ідеологічній складовій.

Дослідник же стверджуватиме, що можновладці, проти яких спрямована антикорупційна активність, діють згідно з логікою накопичення капіталу, раціональною в умовах периферійної сировинної капіталістичної економіки, слабкої інтегрованості з країнами ядра світ-системи [99; 136; 220, с. 310–312], «захоплення» української держави олігархічним бізнесом [181; 251, с. 107–130] та слабкості громадянського суспільства [188], перетворення пострадянської бюрократії та силовиків на рентоорієнтовану буржуазію [280], експансії неформальної економіки після краху реального соціалізму [67] тощо. У нашому випадку ця позиція буде етично-ментальною.

У своїх практиках професійні антикорупціонери часто лавірують між різними групами бюрократів і бізнесменів, цілеспрямовано атакують політично ворожі групи та надають преференції політично союзним, самі включаються до корупційних схем [109; 281, с. 115–116]. Актори можуть пояснювати собі та іншим подібну поведінку тим, що в умовах олігархічної суспільної моделі це є єдиним реалістичним шляхом; що одні бізнес- та політичні групи є менш корумпованими, більш патріотичними та європеїзованими, ніж інші; що самі борці з корупцією мають компенсувати свої затрати енергії та високі ризики; що вони повернули до бюджету більше, ніж розтратили. Такі інтерпретації слід зарахувати до емічно-поведінкового.

Тоді як етично-поведінкове полягатиме в тому, що антикорупційні актори діють у рамках суспільно-політичної моделі, де бізнес-клани та політичні партії живляться за рахунок корупційної ренти [227, с. 62–77; 221; 193]. Щоб отримати інструменти для ефективної антикорупційної боротьби, актори мають бути включені до системи неопатримоніальних кланів і партій

[263; 262]. Але тоді вони мають обмежитися боротьбою лише проти корупції представників інших фінансово-промислових груп. При цьому, попри політичну боротьбу, бізнес-клани підтримують між собою активні економічні відносини, які часто набувають незаконних форм. Отже, навіть надмірна активність, спрямована проти представників «ворожих» таборів, може призвести до політичного дезавування антикорупціонера. На певному етапі структурні фактори спрямовують антикорупціонера до особистого накопичення капіталу за допомогою корупційної ренти або викидають його з гри. При цьому правлячий клас стимулює діяльність антикорупційних установ та навіть зрідка приносить окремі жертви боротьбі з корупцією – задля підвищення політичних рейтингів всередині країни та підтримання у відносинах із закордонними партнерами реноме лідерів країни, що перебуває в перманентному переході до демократії. Тому попри слабку ефективність та суперечливе становище антикорупційна активність постійно відтворюється.

Здійснивши поділ на емічне й етичне у контексті вивчення соціокультурних феноменів, цим самим культурний матеріалізм доводить: те, що люди думають відрізняється від того, як вони насправді діють. Існують розходження між емічною й емічною версією поведінкового потоку, і ступінь цих розходжень – важливий показник того, наскільки свідомість людини є містифікована. Деякі критики культурного матеріалізму зауважували, що, за цією логікою, усе знання є виключно емічним [124, с. 198], адже усі індивіди є носіями тої чи іншої культури, а отже – їхня свідомість містифікована, їй притаманний певний горизонт непроблематизованих сенсів, і навіть якщо цей індивід науковець-споглядач, все одно він лише замінює один набір ілюзій іншими. Але заперечення валідності етичного знання рівнозначне запереченню здатності соціальних наук щось пояснювати взагалі. А заяви про те, що етичне науковця – це лише його особисте емічне твердження серед мільярдів інших

емічних тверджень, означають повну капітуляцію інтелектуала перед тотальною містифікацією та всеохопним релятивізмом [148, с. 45].

Культурний матеріалізм як науковий підхід радше послуговується етичними судженнями, проте емічні не випадають із його інструментарію. Беручись за дослідження соціокультурного явища, культурний матеріаліст не мусить знати, як (емічно) ідентифікують себе представники певної культури чи соціальної групи, достатньо того, що ця спільнота людей має місце в (етичному) часі та просторі. Культура – це певний репертуар думок та дій, притаманний носіям соціальної групи; цей культурний репертуар, власне, сприяє відтворенню соціальних патернів та суспільного життя загалом [148, с. 47].

«У віці, коли охоче практикуємо змінений, незвичайний стан свідомості, ми дещо недооцінюємо силу містифікованості нашого повсякденного стану – свідомості відірваної від практичних фактів життя», – писав М. Гарріс [146, с. 5]; натомість мистецтво й політика створюють таке «колективне сновидіння», функція якого віддалити людей від розуміння їхнього соціального життя.

Зважаючи на те, що культурний матеріалізм ґрунтується на біологічних та психологічних сталих людського розвитку, а також на розділенні між ментальним та поведінковим, емічним і етичним, М. Гарріс виокремлює чотири універсальні паттерни цієї дослідницької стратегії [148, с. 52–53]:

- 1) кожне суспільство мусить забезпечувати мінімальні потреби для свого існування через певний *етичний поведінковий спосіб виробництва*;
- 2) суспільство повинно вирішувати проблеми відтворення – *етичний поведінковий спосіб відтворення*;
- 3) кожне суспільство стикається із проблемами безпеки та впорядкування відносин – *етичне поведінкове сімейне господарство та політична економія*;

4) зважаючи на важливість символічних процесів та роль мовних актів для людської психіки, суспільство виробляє набір універсальних поведінкових патернів морального, рекреаційного, естетичного спрямування – *поведінкова надструктура*.

Таблиця 2.2

Моделі культурних систем за культурним матеріалізмом

Етична поведінкова інфраструктура	<u>Спосіб виробництва</u>: екосистеми, технології, взаємовпливи технологій і довкілля. <u>Спосіб відтворення</u>: демографія, модель сімейних відносин, народжуваність, смертність, догляд за дітьми, медичний контроль демографічних чинників, аборти.
Етична поведінкова структура	<u>Сімейне господарство</u>: структура сім'ї, поділ праці між членами сім'ї, домашня соціалізація, інкультурація, освіта, вікові та статеві ролі, сімейна ієрархія, виховні санкції. <u>Політична економія</u>: політична організація, партії, клуби, фракції, асоціації, корпорації; поділ праці, оподаткування, данина; політична соціалізація, інкультурація, освіта; класи, касты, міські та сільські ієрархії; дисципліна, поліція, військовий контроль; війна.
Етична поведінкова надструктура	Мистецтво, ритуали, спорт, ігри, дозволя, наука, реклама.
Ментальна емічна надструктура	Етноботаніка, етнзоологія, магія, релігія, табу, ідеології, символи, міфи, естетичні стандарти, модус знання.

Джерело: [148, с. 52–54]

Способи виробництва – притаманні певній добі та місцю практики і технології, спрямовані на керування необхідними для виживання ресурсами (насамперед, їжа, форми енергії).

Способи відтворення – технології контролю (збільшення, зменшення, утримування) кількості населення.

Домашнє господарство – організація відтворення та базового виробництва, обміну всередині структурної одиниці, що веде окреме господарство.

Політична економія – організація відтворення, виробництва, обміну та споживання всередині общин, країн та імперій.

Парадигма культурного матеріалізму базується на передумові, що соціальне життя людини є відповіддю на практичні завдання земного існування. КМ заснований на двох припущеннях про суспільства. По-перше, різні частини суспільств є взаємопов'язані, і зміна однієї частини тягне за собою зміну інших. Приміром, якщо настають певні зміни в інституті сім'ї, то їх не можна розглядати окремо від з інших інституцій (економічних, релігійних, політичних). По-друге, базою для соціокультурної системи є довколишній світ. Людина, на відміну від інших біологічних видів, активно перетворює довкілля, а не лише пристосовується до нього.

Однак, біологічні, фізичні й хімічні чинники все одно обмежують і узалежнюють людину від довкілля [148, с. 162–164]. Люди, як і інші живі істоти, черпають енергію та ресурси із природи з метою ведення життєдіяльності. Природні ресурси, сировина й енергія є скінченними, ба більше, навколишнє середовище має певну границю толерантності до людського втручання (ємність середовища). Зважаючи на це, кожне суспільство по-своєму пристосовується до цих природних обмежень.

Спільною рисою для всіх суспільств є потреба черпати енергію та ресурси із довкілля з метою забезпечення життєдіяльності, адже це базове

завдання людської популяції. Тому структурна класифікація (поділ на інфраструктуру, структуру, надструктуру) є універсальною для всіх соціумів.

Матеріалістичне підґрунтя культурного матеріалізму породжує ще один важливий принцип цього підходу – інфраструктурний детермінізм. М. Гарріс стверджує, що детерміністична природа культурних речей передбачає, що схожі змінні у схожих умовах зазвичай мають однакові наслідки [143, с. хі]. З роками формулювання принципу інфраструктурного детермінізму дещо змінювалося з урахуванням розширення дослідницької стратегії культурного матеріалізму. У «Становленні антропологічної теорії» М. Гарріс називає його принципом демо-техно-економіко-енвейроменталістського детермінізму [160, с. 4]: якщо схожі технології, застосувати у схожих умовах довкілля, може виникнути схожий розподіл праці, організація виробництва й розподілу, соціальне групування, системи цінностей тощо. У праці «Культурний матеріалізм» дослідник дещо переформулює цей принцип: етичні поведінкові засоби виробництва й відтворення ймовірно визначають етичні поведінкові домашнє господарство й політичну економію, які в свою чергу ймовірно визначають поведінкові й ментальні емічні надструктури [148, с. 55–56].

Відтак, (а) оптимізація зисків і витрат задля задоволення потреб біограми ймовірно визначає зміну етичної поведінкової інфраструктури, а також (б) зміни у етичній поведінковій інфраструктурі ймовірно визначають напрямок змін у решті частин соціокультурної системи. Поєднання *a* та *b* і є принципом інфраструктурного детермінізму [236, с. 103].

Отже, у вузькому сенсі принцип інфраструктурного детермінізму означає, що кожне соціокультурне явище має інфраструктурне підґрунтя, а культурні матеріалісти будують свої теорії таким чином, що інфраструктурні змінні слугують первинними каузальними факторами [148,

с. 56]. Кожна гіпотеза, висловлена в рамках цього підходу, повинна містити етичні й поведінкові демо-, техно-, економо-енвайронменталістські змінні [148, с. 75]. Складові етичної поведінкової інфраструктури слід сприймати як незалежні змінні, а структурні й надструктурні компоненти – як залежні [140, с. 74].

На думку Б. Фергюсона, принцип інфраструктурного детермінізму в цьому (вузькому) значенні не здатний справитися з рядом викликів детерміністичних відношень [236, с. 106]. У своїй пізнішій праці М. Гарріс твердить, що всередині самої інфраструктури є спосіб виробництва та демографічні фактори; жоден із цих компонентів не має каузального пріоритету, адже кожен сам по собі є елементом інфраструктури [172, р. 2]. Отже, не можна робити категоричних тверджень, що спосіб виробництва домінує над способом відтворення чи навпаки. Радше обидва компоненти є визначальними, каузально пов'язаними в умовах соціальних відносин.

Звідси випливає принцип методологічної пріоритетності інфраструктурних змінних над іншими. І лише якщо інфраструктурні етичні поведінкові змінні вичерпані (у процесі відшукування каузальних зв'язків), а дослідникові так і не вдалося знайти пояснення того чи іншого соціокультурного явища, слід вдатися до структурних та надструктурних емічних змінних.

Б. Фергюсон вбачає у взаємозв'язках між інфраструктурою, надструктурою й структурою розгалужену ієрархію обмежень [236, с. 109]. Інфраструктура визначає певні характеристики соціальної формації. Структурні фактори підпорядковуються обмеженням, накладеним інфраструктурою, але в рамках цієї лімітації мають власне поле для детермінізму. Надструктурні змінні існують в умовах наданих інфраструктурою й структурою можливостей і водночас володіють певною автономією. Не слід забувати, що надструктурні фактори мають значний вплив на сприйняття та дії індивіда у певному контексті. «Якщо

візуалізувати інфраструктурні обмеження, вони виглядатимуть не як порожній вішак, на який можна навішати різні соціальні формації, а радше як топографічне поле, що розширюється та формує структурні та надструктурні відносини та різноманітні критичні точки» [236, с. 109].

2.2 Критика культурного матеріалізму

Культурно-матеріалістична теорія, що викликала неабиякий резонанс серед тогочасних науковців, стала об'єктом усебічної критики з боку антропологів, психологів, філософів та інших суспільствознавців різного ґатунку – від ідеалістів до структурних марксистів. Розглянемо основні аргументи ключових критиків теорії КМ – Г. Оукса, Е. Лідса, Дж. Сміта, Д. Вестена, Р. Адамса.

Один із найбільш запеклих критиків Гарріса та його підходу Г. Оукс твердить, що розділення на емічне й етичне (дихотомію цих двох понять), можна пояснити, відповівши на одвічне методологічне питання соціальних наук: за яких умов походження джерела знань визначає певний набір даних як соціокультурний феномен [211, с. 1]. В умовах емічних суджень, критерієм легітимності опису є відповідність тому опису соціокультурного явища, що висловлене носієм культури.

За М.Гаррісом, етичні судження – це ті, які продукує зовнішній споглядач, а емічні – ті, що походять від носія культури. Г.Оукс припускає, що носій культури може продукувати етичні судження, так само як і дослідник-спостерігач – відтворювати емічні. Критик вдається [139, с. 2–3] до свого роду *reductio ad absurdum*: твердження дослідника, яке носій культури визнав прийнятним, не стає від цього емічним (хоча це саме твердження є критерієм правдивості); а те припущення, яке відповідає мета теоретичним вимогам соціальної науки (припущення науковця), не є *apriori* етичним. Не всі твердження про культуру, висловлені її носіями, є

емічними. Соціокультурні описи є емічними тоді, коли носій культури визнає їх як умову для правдивості.

Широке трактування принципу інфраструктурного детермінізму полягає в тому, що якщо при поясненні проблематичного соціокультурного феномена дослідник вичерпав усі можливі етичні стратегії, слід взяти емічні судження як валідне джерело наукового знання. Водночас, не слід забувати про принцип емічної містифікації: емічні пояснення не можуть бути частиною валідної соціокультурної теорії. Отже, на думку Г. Оукса, ці принципи КМ є взаємозаперечними, бо з одного боку, емічне – не є джерелом наукового знання, а з іншого, якщо всі етичні пояснення не в змозі пояснити певне соціокультурне явище, то слід вдатися до емічних трактувань [139, с. 7]. М. Гарріс, на думку Г. Оукса, часто порушує ці принципи та пояснює предмети своїх досліджень в емічних термінах. Його дослідницькі проблеми прямо-таки прописані в емічних термінах або ж спираються на непрямі емічні формулювання [139, с. 8].

Г. Оукс береться критикувати не лише епістемологічні засади КМ та його теоретичні принципи, а й конкретні Гаррісові дослідження, що стосуються табу на вбивання корів у Індії чи канібалізму ацтеків. Індійський фермер бажає обробити якнайбільше землі, для чого йому потрібне значне поголів'я биків. Оскільки зазвичай він не здатен прогодувати велике стадо рогатої худоби, то обробка землі відбувається ціною смерті іншого скоту – корів та биків, тяглова сила яких нижча. Тобто М. Гарріс погоджується із фактом, що індуси самі раціонально вираховують, які тварини заслуговують більше засобів для виживання (ті, що краще придатні для обробки землі), а які ні. Гаррісів експланандум – це умисна дія, адже поведінка фермера-індуса щодо його власної худоби, поведінка, яку М. Гарріс сам ідентифікує, спираючись на вірування, цінності, цілі й очікування фермера. Відтак, цей експланандум є емічний [139, с. 10]. Що стосується ацтеків, Гаррісові емічні причини часто ґрунтуються на відсилах до свідомості ацтеків, але дослідник

не показує, що їхнє мислення має певне етно-історичне підґрунтя. В умовах фактологічної підтримки цих припущень (відсилів), Гаррісові пояснення емпірично безпідставні [139, с. 11].

Подекуди критика Г. Оукса доходить до абсурду: «якщо опис свідомості носія культури не має роз'яснювальної ваги, якщо емічні пояснення здебільшого виражають 'соціальне сновидіння' цього носія, тоді слід відкинути всі емічні пояснення, включаючи Гаррісові» [139, с. 11]. Також він пише, що принцип емічної містифікації сам по собі є «колективним сновидінням» групки науковців, що притримуються ідей КМ [139, с. 13]. Це свого роду соліпсизм чи то пак радикальний конструктивізм, і Г. Оукс, як це властиво соліпсистам, урівнює об'єктивний рівень із метарівнем.

Принципи емічної містифікації та інфраструктурного детермінізму порушують одне із логічних правил соціальних наук – правило метатеоретичної рефлексивності. Якщо науковець сформулював певний універсальний принцип у рамках якогось підходу, то цей принцип можна застосувати сам до себе, щоб він спрацьовував у першу чергу на собі [139, с. 14]. Відповідаючи на ці закиди, слід насамперед зазначити, що сам М.Гарріс не заперечував зміни каузальної течії (інфраструктура визначає структуру й надструктуру, але може бути і навпаки), тобто вплив інфраструктури на інші компоненти – пробабілістичний, ймовірний.

Г.Оукс критикує засадничі принципи КМ з точки зору філософії, тому більшість його аргументів, на нашу думку, є нікчемні й перетворюють теоретичний диспут у софізм.

М. Гарріс стверджує, що «в залежності від категорій, встановлених в рамках дискурсу, інформатор може надавати етичні чи емічні описи подій, які вони споглядали чи в яких брали участь» [148, с. 36]. Коли дані інформатора відповідають категоріям дійсним категоріям часу, місця, виміру події чи явища, яке описується, то це судження вважається етичним.

М. Гарріса звинувачують в тому, що він нічого не пише про відносини між етичною структурою та етичною надструктурою та поведінковою й ментальною емічною надструктурою. Антрополог залишається вірним двом засновкам КМ, які є непов'язуваними між собою. Йдеться про принцип пріоритетності інфраструктурних змінних, а також про методологічну перевагу етичних джерел знання над емічними. Якщо задатися питанням, чи методологічна пріоритетність етичної надструктури є сильнішою від емічної інфраструктури, відповідь буде неоднозначною. Адже виходячи з позицій методологічної пріоритетності інфраструктурних змінних, відповідь на поставлене питання заперечна, тоді як з точки зору пріоритетності етичних змінних – позитивна [240].

Е. Лідс вважає [196, с. 529] теорію М. Гарріса надто механістичною, лінійною та навіть в певному сенсі неприйнятною, коли йдеться про ієрархію каузальностей. Він дещо саркастично називає тріаду інфраструктури-структури-надструктури «святою трійцею», наївно апелюючи до того, що західній культурі притаманна троїстість символів та систем, в той час як у індіанців – чотиричленна система, у китайців – п'ятичленна, а Близькому Сходу притаманна семичленний поділ культурно-духовних сутностей. Також Е. Лідс зазначає, що теорія КМ (мабуть, як і будь-яка інша наукова теорія) не може вважатися етичною, адже вона виникає у конкретних соціокультурних умовах. Кожна парадигма – дитя свого часу, несе на собі відбиток відповідної епохи та цивілізації; у випадку М. Гарріса – це типовий західний підхід до науки. Отже, КМ – це емічне трактування конкретного антрополога.

П. Магнарелла зазначає, що хоча Гаррісова схема доволі зрозуміла й проста, не слід переборщити з оптимізмом щодо пробабілістичності каузальності. Якщо кожна ланка інфраструктурно-структурно-етичного, нструктурно-емічного, надструктурного ланцюжка має каузальну вагу, то вона становить $(0,8)^3$ або ж 0,51. Але в реальному житті задіяно значно

більше ланок у каузальному ланцюжку, ніж три. Сама ж інфраструктура не є одновимірною першопричиною, адже включає в себе такі компоненти як довкілля, технології, економіку, демографію, які взаємодіють між собою та з усіма компонентами соціокультурної системи загалом. Недолік КМ є в тому, що він не може операціоналізувати функціональні зв'язки серед плетива інфраструктурних, структурних та надструктурних компонентів.

Також Гаррісова «ймовірність» не базується на емпірично (математично) доведеній періодичності, а на безпідставній логіці, яка насправді може бути всього лиш вірою у власну дослідницьку стратегію. Щоб уникнути інфраструктурного еклектизму, П. Магнарелла радить інструменталізувати вивершену (експліцитну) методологію для відшукування критичних причинних зв'язків серед численних змінних та для оцінки каузальної сили цих зв'язків.

Так, сам М. Гарріс зазначає, що основним недоліком діалектичної епістемології є брак операціоналізованих інструкцій для виявлення каузально важливих елементів (які вступають у конфлікт), і як наслідок – неможливість фальсифікувати діалектичні відносини [148, с. 145]. П. Магнарелла відповідає М. Гаррісові в дусі критики діалектичного матеріалізму останнього. КМ, на думку критика, страждає від браку достатньо обґрунтованої та обширної бази для кількісної оцінки, а отже такого роду припущення щодо ймовірнісної природи причин і наслідків не витримують наукового тестування й не можуть бути фальсифіковані.

Ще одним звинуваченням у бік М.Гарріса, зокрема його книги про заборону на поїдання свинини у євреїв та мусульман, є обмеженість теорії. П. Магнарелла твердить, що їй бракує всеохопності, адже у згаданих культур існують заборони й щодо іншої їжі, проте М. Гарріс чомусь пише лише про свинину, не згадуючи інших дієтичних обмежень книги Левітів [182, с. 140].

Не зважаючи на ці та інші зауваження, П. Магнарелла акцентує, що доробок М. Гарріса заклав фундамент для слушної переоцінки дослідницьких стратегій в антропології. Всі дослідницькі стратегії, в тому числі й КМ, лише збагачуються та розвиваються внаслідок цього критичного переосмислення та аналізу. Без цього, наука потребувала б спеціального «емічного» КМ, як це трапилося із французьким структуралізмом та іншими «надто інтуїтивними» дослідницькими стратегіями [216, с. 141].

Дж. Сміт, критикуючи Гаррісову теорію, доводить, що поділ на емічне й етичне не має епістемологічної ваги та конечної необхідності. Аргументує він це тим, що етичний опис містить хоча б одну етичну категорію, а емічний – хоча б одну емічну; в цьому контексті, емічні й етичні пояснення не протиставлені одне одному й не є взаємовиключні, а радше доповнюють загальну дослідницьку канву. Іншими словами, наукове дослідження водночас спирається на емічне й етичне знання. Отож такого роду розділення (з філософської точки зору) не є виправданим [240, с. 227 – 228].

Цей автор також називає принцип емічної містифікації помилковим, адже, описуючи певну культурну проблему, представник цього культурного середовища здатен висловлювати правильні емічні судження щодо неї, водночас, сторонній споглядач (дослідник) може виражати хибні етичні. Концептуальний аналіз (поділ на емічне й етичне) не можна використовувати для встановлення істинності чи хибності наукового знання. Таким чином, принцип емічної містифікації є хибним [240, с. 229].

Дж. Сміт намагається переконати, що проблема тричленного поділу КМ на структурні елементи полягає саме в розмитості розмежування. Це такого роду концептуальна пастка, в яку, до речі, потрапляє не лише М. Гарріс. Дж. Сміт ілюструє це прикладом марксистського економічного детермінізму. Всі суспільства мають економічний базис, що визначає політичні й культурні відносини (надбудову); слід проводити чітку межу

між виробничими відносинами та виробничими силами. До категорії «виробничих сил» Маркс зараховує науку, торгівлю, населення, а виробничі відносини описує як правове вираження права на власність. Проте виробничі відносини також повинні визначати правові відносини в рамках цієї моделі. Виробничі відносини тісно пов'язані з правовими відносинами, включаючи право на власність. Іншими словами, правові відносини є частиною виробничих відносин, а спосіб виробництва – лише метафора для соціальної структури суспільства. Те саме відбувається і з Гаррісовим категоріальним розмежуванням, бо феномени інфраструктури (приміром, технологія) концептуально передбачають феноменів надструктури (таких як наука) [240, с. 229 – 230].

Врешті, Дж. Сміт задається питанням, який зв'язок існує між інфраструктурою, структурою й надструктурою [240, с. 231]. М.Гарріс стверджує, що це «ймовірнісний» (пробабілістичний) зв'язок, проте це не вносить ясності у задане питання. Те, що інфраструктура «ймовірнісно визначає» структуру й надструктуру не значить, що вона просто «спричиняє» її.

Схожі думки висловлює [266, с. 640] Д. Вестен. Критикує Гарріса за те, що той відносить науку до поведінкової надструктури, хоча технології (що теж по-суті є наукою) – до інфраструктури. Як класифікувати комп'ютер: якщо комп'ютером користується академік – це надструктура, якщо робітник на заводі – інфраструктура? Д. Вестен вважає хибним зарахування праці, спрямованої на виживання (*subsistence-maintaining labor*) та робочих паттернів (*work patterns*) до інфраструктури. Але чи вся праця належить до інфраструктури? Приміром, якщо вважати, що праця художника – це інфраструктура, то продукт його діяльності (картину) можна прирівняти до інших продуктів інфраструктури, що спрямовані на виживання (їжа, одяг)? Інший приклад циркуляції категорій: кількість виготовленої продукції (приміром, сорочок) керується функцією попиту й пропозиції, а попит у

цьому випадку залежить від світових тенденцій моди та культурних запитів того чи іншого суспільства. Тобто ці фактори є надструктурними та емічними, проте вони визначають економічний, інфраструктурний рівень [266, с. 640].

Д. Вестен підкреслює відсутність чітких меж каузальних пояснень; іншими словами – як знати, коли інфраструктурні пояснення уже вичерпані, і джерело слід шукати в структурі чи надструктурі. Також стверджує, що М. Гарріс не описує, як саме інфраструктурне етичне трансформується в надструктурне емічне. Чи емічне розуміння є прямим відображенням реальності? До того ж, КМ не пояснює, як етичні інфраструктурні функціональні потреби перетворюються в усвідомлені чи неусвідомлені наміри. До того ж, не існує механізму пояснення, як інфраструктурна адаптивність створює надструктурну ідеологію [266, с. 641].

Д. Вестен зазначає, що якщо цінності та релігія відіграють важливу роль при виживанні, то ідеологічно хибні кроки можуть негативно вплинути на всю культуру, включаючи інфраструктуру, а отже, інфраструктурний детермінізм тут не спрацьовує. З іншого боку, якщо ж цінності й ідеологія не такі вже важливі, то чому такий припис як заборона інцесту завжди присутній в культурі крізь віки? Функціонально інертні ідеї повинні бути відкритими до змін, хоча насправді різні табу є універсальними та стійкими [266, с. 641].

Якщо уважно проаналізувати Гаррісову інтерпретацію інфраструктури, можна зрозуміти, що вона існує як відповідь на психологічні потреби. Адже спосіб виробництва є важливий: люди так чи інакше мусять споживати їжу. Якби не цей фактор, то забезпечення себе засобами для існування дуже мало би що вирішувало. Гаррісова теорія опирається на чотири постулати – люди повинні чимось житися, вони стараються раціонально затратити мінімум енергії для досягнення своїх цілей, люди відчують необхідність в сексі, а також потребу любити. Д. Вестен пише, що М. Гарріс упускає такий

фактор як догляд за потомством, тобто таку інфраструктурну змінну, яку можна охарактеризувати як «засіб відтворення». Іншими словами, жоден із цих чотирьох принципів не передбачає турботу про потомство. Тобто турботу про потомство можна пояснити через біо-психологічні мотиви, що присутні й у тварин. Якщо психологія таким чином підкреслює інфраструктуру, а культура впливає на психологічні потреби, то інфраструктурний детермінізм тут не спрацьовує. Проте Д. Вестену можна заперечити тим аргументом, що турбота про потомство, приміром, підпадає під Гаррісову «потребу любити».

Проте Д. Вестен плутає основні засади КМ, трактуючи емічне, етичне, поведінкове й ментальне як сутності з ідентичним онтологічним статусом, тобто не проводить розділення між кінцями цих дихотомій. Інфраструктурний детермінізм – це теоретичний концепт, а не поняття з філософії науки, як його трактує Д. Вестен, плутаючи об'єкт дослідження, теорію, використану для досягнення цілей цього дослідження, й філософські позиції теорії. Він також зводить життєві засоби (subsistence) до харчування людини, тобто трактує його у дуже вузькому розумінні [196, с. 529].

Окрім цього, Д. Вестен критикує М. Гарріса за те, що він не включає психологію індивіда до своєї теорії, хоча це вкрай важливо [266, с. 643]. Проте, якщо взяти до уваги теорію еволюції й те, що довкілля впливало на живі організми так, що вони еволюціонували від примітивного виду до такого, що має здатність до самосвідомості, послуговується другою сигнальною системою тощо, то припущення, що психологічні особливості людини є результатом впливу інфраструктури, є логічні.

М. Гарріса, як і інших матеріалістів, часто звинувачують в епістемологічній плутанині (К. Гірц [130, с. 3–30], Р. Пол і Р. Рейнбов [216, с. 123–124]), у неповноті теорії [83], а також у недостатній увазі до каузального потенціалу структурних і надструктурних факторів [237].

Д. Вестен критикує М. Гарріса з позицій ідеалізму. Аргументація Д. Вестена мало відходить від гаррісівських ідей, приміром він стверджує що люди роблять зазвичай гедоністичний вибір, а М. Гарріс також вважає людей егоїстичними істотами. Д. Вестен визнає, що цінності підтримують психологічний та соціальний порядок від повної розрухи, М. Гарріс підтримує цю консервативну думку теж. Теоріям Д. Вестена й теорії М. Гарріса бракує механізмів історичного процесу [266, с. 646].

І Д. Вестен, і М. Гарріс хибно інтерпретують Марксову епістемологію. Хоча перший твердить, що К. Маркс був механістичним матеріалістом, все ж К. Маркс «ніколи не був приховував ворожості до того що він та Енгельс називали «буржуазним матеріалізмом» - суха, похмура і меланхолійна доктрина» [199, с. 80].

Насправді, Д. Вестен не висловив жодного нового зауваження, всі вони були в той чи інший спосіб написані раніше. Такого роду «критика» демонструє погане розуміння Гаррісової теорії, його основних понять, логіки дослідницької стратегії й культурно-матеріалістичного дискурсу загалом [196, с. 529].

Він звинувачує М. Гарріса в редукуванні значення до матеріальних сил, ігноруючи функції сфери символічного: «Якщо хтось хоче зрозуміти якийсь складний феномен, скажімо, підйом марксистської антропології, напевно потрібно дослідити «інфраструктурні» змінні, як-от фінансування антропологів, суперечності світової капіталістичної системи тощо, але також слід врахувати роль культурних трендів цінностей, інтелектуальних сил, утворення та занепаду парадигм» [267, с. 531].

Дж. Фрідман, на нашу думку, представив найбільш конструктивну критику Гаррісівської теорії, підійшовши з позицій структурного марксизму. Автор стверджує, що дослідницька стратегія КМ надто вузько трактує соціополітичні феномени, беручи до уваги лише схожості та відмінності культур, а не фундаментальні особливості культурних процесів,

трансформації, містифікації соціального життя тощо [126, с. 254]. Оскільки М. Гарріс нещадно критикує [148, с. 341] релятивістів (які передовсім відкидали поділ на емічне/етичне), то таким чином він відкидає їх у позанаукове поле.

Поділ на емічне/етичне – типовий приклад культурно-матеріалістичного елітизму; М. Гарріс намагається окреслити абсолютні наукові теорії часу, простору та інших показників у етичних термінах, і ці його намагання доходять до абсурду [126, с. 247]. По-перше, те, що є етичним для науковця, є емічним для суб'єкта науковця (його «споглядача»), тобто ця дихотомія розглядається з позиції об'єкта й суб'єкта споглядання. Щоб вийти за ці суб'єктно-об'єктні рамки, потрібно встановити абсолютну статичну наукову спільноту, такий собі абсолютний науковий суб'єкт, який володів би монополією на правду. По-друге, у випадку збігання позицій споглядача та об'єкта, дихотомічна схема ламається – коли носій культури висловлює етичні й емічні погляди водночас (його емічна містифікація розвінчана).

Р. Адамс переконаний [89, с. 603], що Гаррісівська тричленна модель дуже умовна, адже в складних соціальних системах соціальні, економічні, політичні, культурні «показники» індивіда розмиваються, відповідно немає чітких меж між інфраструктурою-структурою-надструктурою. Тобто, в рамках КМ важливе вміння науковця правильно розподілити предмети дослідження між цими трьома оперативними категоріями, хоча часто це неможливо.

Дж. Фрідман називає Гаррісову модель соціальних систем недоладно функціоналістською, «вульгарною формою і без того вульгарного історичного матеріалізму Другого Інтернаціоналу» [126, с. 248]. М. Гарріс не прописує механізм, за яким етичне поведінкове визначає емічне ментальне, при цьому впливаючи на утворення ментально-емічної надструктури. Його вклад в історичний матеріалізм у тому, що він вичленив

«думки» (тобто ментальне) зі сфери поведінки, проте півстоліття до того Георгій Плеханов і Микола Бухарін [9] уже розробили подібну теорію.

М. Гарріс доволі вульгарно, чи то пак примітивно, трактує людські потреби, виділяючи необхідність у харчуванні та відтворенні, упускаючи механізми роботи соціальної системи. У його розумінні структура, надструктура й інфраструктура – це комплементарні компоненти уніфікованої системи, де структура виконує функції негативного відтворення «фідбеку» інфраструктурних адаптацій, а надструктура – скріплюючи функції системи [148, с. 73]. Але у М. Бухаріна знаходимо майже те ж саме: зміна не проходить автономно, а внутрішня структура системи змінюється разом не безвідносно її зв'язків із довкіллям [19].

Коли М. Гарріс стикається з тим, що інфраструктурний детермінізм не завжди спрацьовує і через інфраструктурні показники не завжди можна пояснити природу речей, то замість того, щоб переосмислити природу соціальної каузальності, він просто вводить термін «імовірності» з царини статистики в КМ [126, с. 251].

Врешті, Дж. Фрідман запевняє [126, с. 254] що М. Гарріс дуже карикатурно спотворив діалектичний матеріалізм, а звинувачення у гегельянстві відбувається у традиціях широкої дискусії між марксистським та гегельянським трактуванням діалектики. Також дивним є те, що М. Гарріс не звертається до ортодоксальної марксистської соціальної теорії (Плеханова, Леніна, Бухаріна, представників Московської академії), яка за своїм наповненням є близькою до КМ.

С. Рейна впевнений, що публікація Дж. Фрідмана виявилася чи не найсильнішою статтею, в якій розкритиковано КМ й нанесено йому найсильніший удар [216, с. 91]. Водночас він зазначає що, на вся критика є коректною та справедливою. Гаррісове розуміння марксизму було доволі слабким, зокрема, він не був обізнаний із західним марксизмом, що розвивався у Європі впродовж 1950-1960х рр. А поєднання техно-

енвайроменталістського детермінізму, дарвіністської адаптації та теорії раціонального вибору було доволі еклектичним. М. Гарріс напрацював теоретико-методологічні засади КМ тоді, коли ліві позиції виходили з-під гніту. Існував культурний марксизм у Центрі Культурних Студій (Бірмінгемський університет), марксизм грамшіванського штибу (Р. Вільямса), структурний марксизм Альтюсера, критична теорія Франкфуртської школи, манделіянський марксизм та багато інших. Позиції М. Гарріса не можна назвати марксистськими, радше це був матеріалізм із прогресивним потенціалом [216, с. 92].

Висновки до розділу 2

Культурний матеріалізм М. Гарріса став спробою, з одного боку, розв'язати внутрішні проблеми неоеволюціонізму, успадковані цією школою від функціоналізму, а з іншого, створити наукову парадигму, яка була би прийнятною для більшості дослідників. Політичними імплікаціями нового вчення був поміркований лівий реформізм, який протиставлявся як марксистському радикалізму, так і неоконсерватизму й академічній аполітичності.

М. Гарріс запропонував універсальну соціологічну модель, брак якої негативно позначався на попередньому розвитку соціокультурної антропології. Засновник культурного матеріалізму відштовхувався від марксистських категорій базису і надбудови, але суттєво видозмінював їх: по-перше, акцентував увагу на матеріальних факторах, незалежних від людської волі, для чого, власне, і знадобилося розділення базису на дві складових (інфраструктура та структура); по-друге, відмовлявся від діалектичного методу і відповідно від марксистської філософії історії, надаючи своїй моделі історичного розвитку людства більш прогресистського характеру. Щоб уникнути дихотомії методологічного

індивідуалізму/колективізму, для пояснення поведінки соціальних акторів М. Гарріс залучає концепти адаптації, аналізу зисків і витрат та зворотного зв'язку, запозичених культурними екологами з біологічних, кібернетичних і мікроекономічних системних теорій.

Згідно з теоретико-методологічними засадами культурного матеріалізму суспільне життя поділяється на три рівні: інфраструктура (екологія, демографія, технології), структура (родинний устрій, організація виробництва, класовий поділ, політичне життя) та надструктура (мистецтво, релігія, ідеологія). Каузальний пріоритет інфраструктури зумовлений тим, що цей рівень суспільного життя є перетином соціуму та природних факторів, які є абсолютно детермінованими та придатними до вимірювання. Принцип інфраструктурного детермінізму передбачає, що зміни в інфраструктурі приводять до передбачуваних змін у структурі, а це в свою чергу відповідним чином перетворює надструктуру. Три рівні соціального життя утворюють функціональну єдність: структура слугує засобом негативного зворотного зв'язку, що підтримує адаптацію інфраструктури, а надструктура виконує роль загального регулятора. Дослідницька стратегія культурного матеріалізму полягає в пріоритетному пошуку інфраструктурних змінних, які могли бути причиною певних соціальних подій та явищ.

Водночас М. Гарріс відзначав, що структура та надструктура мають певну автономію, тобто не всі соціальні процеси детермінуються виключно інфраструктурою. Епістемологія культурного матеріалізму заснована на поділі соціальної реальності на емічне (перспектива інсайдера – інтерпретації подій та явищ суб'єктами) та етичне (перспектива спостерігача – об'єктивний зміст тих самих подій та явищ, встановлення якого і є метою наукового дослідження). Ця дихотомія переосмислювала Марксову концепцію «хибної свідомості», уникаючи застосування категорії

класової свідомості та утримуючи культурний матеріалізм у рамках неопозитивістської філософії науки.

Узагальнюючи, можна поділити критиків на три основні табори. Значна частина дослідників, що в своїх конкретних студіях застосовували еклектичну методологію, вбачали у вченні М. Гарріса догматизм і дедуктивізм. Соціогуманітарії-ідеалісти звинувачували культурний матеріалізм в економічному редукціонізмі, спрощенні та спотворенні картини соціального життя, неувазі до ментальних та ідейних процесів. Але найбільш дошкульної критики досліджувана нами школа зазнавала з боку марксистів, які виходячи з позицій діалектичного матеріалізму трактували вчення М. Гарріса як продовження традицій вульгарного матеріалізму, вульгаризованого «істмату» і неофункціоналізму, породження опортуністичних і реформістських тенденцій академічного середовища США. З точки зору Дж. Фрідмана, М. Гарріс грав роль такого собі американського Бухаріна. При цьому марксистки вказали на реальні слабкі місця культурного матеріалізму, які стали більш очевидними при його застосуванні до вивчення (пост)індустріальних соціумів – нерозвиненість теорії соціальної стратифікації, нестача адекватного пояснення серйозних суспільних трансформацій, нехтування поняттям агентності та відсутність теоретико-методологічного інструментарію для аналізу ідеологій.

Узагальнюючи, можна поділити критиків на три основні табори. Значна частина дослідників, що в своїх конкретних студіях застосовували еклектичну методологію, вбачали у вченні М. Гарріса догматизм і дедуктивізм. Соціогуманітарії-ідеалісти звинувачували культурний матеріалізм в економічному редукціонізмі, спрощенні та спотворенні картини соціального життя, неувазі до ментальних та ідейних процесів. Але найбільш дошкульної критики досліджувана нами школа зазнавала з боку марксистів, які виходячи з позицій діалектичного матеріалізму трактували вчення М. Гарріса як продовження традицій вульгарного матеріалізму,

вульгаризованого «істмату» і неофункціоналізму, породження опортуністичних і реформістських тенденцій академічного середовища США. З точки зору Дж. Фрідмана М. Гарріс грав роль такого собі американського Бухаріна. При цьому марксистки вказали на реальні слабкі місця культурного матеріалізму, які стали більш очевидними при його застосуванні до вивчення (пост)індустріальних соціумів – нерозвиненість теорії соціальної стратифікації, нестача адекватного пояснення серйозних суспільних трансформацій, нехтування поняттям агентності та відсутність теоретико-методологічного інструментарію для аналізу ідеологій.

Основні положення розділу знайшли відображення в публікаціях дисертантки [8-10; 12; 13; 98]

РОЗДІЛ 3

КУЛЬТУРНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ ЯК ДОСЛІДНИЦЬКА СТРАТЕГІЯ: ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ

КМ як теоретичний підхід було застосовано для дослідження широкого спектру соціополітичних проблем. Перші наукові розвідки, що ґрунтувалися на принципах КМ, стосувалися соціокультурних особливостей докапіталістичних, домодерних, ранньомодерних, феодальних суспільств – войовничість племен яномамі, канібалізм ацтеків, табу на свинину в євреїв, потlach, карго культ тощо. Ця дослідницька стратегія лягла в основу досліджень проблем індустріального та постіндустріального суспільства. Приміром, А. Л. Дегавенон (Мельзон) застосувала КМ у дослідженнях соціальної незахищеності та голоду малозабезпечених сімей Нью-Йорка. Я. Войціцька-Шарф досліджувала виклики, з якими стикнулися пуерториканські емігранти в Нью-Йорку, вивчала урбанізацію й пролетаризацію племені могавків, та джентрифікацію Нью-Йорка. Максін Марголіс використала КМ у студіях фемінізму, у вивченні проблем бразильської діаспори в Нью-Йорку, а також емансипації американської жінки (з кінця 19 ст.). С. Рейна вивчав політичну економію Багірмі в умовах громадянської війни, вплив тамтешніх медичних умов на соціальне життя, вплив місцевих шлюбних звичаїв на поширення венеричних хвороб і масову безплідність, а також особливості нових воєн (у термінах М/ Калдор). Сам М. Гарріс послуговувався цим підходом для пояснення інфляції у США, розвитку феміністичного руху в 1960-х рр., масовизації гей-культури, сплеску конс'юмеристських тенденцій тощо.

3.1 Дослідження модерних суспільств школою культурного матеріалізму

Американська вчена А. Дегавенон, яку називали «адвокаткою безхатченків» [233], займалася антропологією міста, досліджуючи його проблеми з позицій КМ. Зокрема до поля її наукових інтересів входили проблеми голоду, відсутність постійного житла та доступу до медичних послуг, догляд за дітьми в незабезпечених сім'ях, соціальних захист безхатченків тощо. З 1978 р. А. Дегавенон складала [206] щорічні звіти, що стосувалися моніторингу проблем голоду, для Комітету соціального забезпечення Східного Гарлему. Відтак, учениця М.Гарріса дослідила, що з кожним роком все більше й більше жителів Гарлему страждали від нестачі їжі, що й вимушувало декого вдаватися до крадіжок, пошуку їжі на смітниках з метою прогодуватися. У книзі «Тиранія Іншості» (1985) простежила причини урізання державної допомоги та готовність міських чиновників Нью-Йорка позбавити потребуючих соціального захисту та мінімального забезпечення. Звіти А. Дегавенон були використані в судових справах, поданих Товариством правової допомоги, що захищало інтереси бездомних сімей; як результат, суд присудив надати притулок усім бездомним сім'ям Нью-Йорка [205].

Дегавенон критикує консервативних мислителів, за те, що у дослідженнях «міського нижчого класу» вони послуговуються теоріями «дисфункції» та «слабкості» цінностей і поведінки осіб з низьким доходом. Такого роду пояснення навіть не можна зарахувати до ідеалістичної школи, адже слідуючи цій логіці, людина якимось дивним чином раптом змінила свою поведінку й цінності, внаслідок чого й зuboжила. В умовах стрімкого росту бідності хибним є звинувачення самої жертви у плачевності її становища. Дегавенон змінює звичний підхід до вивчення проблем бідності

й вдається до КМ. Дані з низового рівня щодо бездомності та голоду, зібрані від 1979 р. до середини 1990х рр. в Нью-Йорку, свідчать про значні зрушення у політиці національного рівня, тобто це такі собі інфраструктурні зміни державного рівня, а не якийсь «ціннісно-цивілізаційний» вибір опинитися на вулиці. З точки зору КМ, політичні рішення є відповіддю на зміни в економічних інфраструктурних трансформаціях 1970-90х рр. [236, с. 449]. Цілі регіони США зазнали деіндустріалізації, а робочі місця у сфері виробництва помітно скорочувалися, а також (внаслідок аутсорсингу) перемістилися до інших країн, де оплата праці була набагато нижчою, ніж у Штатах. У 1973 перші признаки рецесії далися взнаки, особливо у північно-східних, центрально-північних та західних штатах. Частка американського експорту у світовому показникові знизилась від 13.8% (у 1970 р.) до 10.3% (у 1986 р.) [236, с. 450]. Ці фундаментальні зрушення в економічній інфраструктурі, федеральна політика затягування пасків, урізання бюджету у відповідь на інфляцію (породжену нафтовим ембарго 1973 р.), зниження інвестиційних потоків, збільшення процентної ставки в кредитуванні спричинили соціальні зсуви. Гострий брак робочих місць для «голубих комрців», погано оплачувана робота, втрата робочих місць через механізацію праці (зادля зниження затрат на виробництво), зниження державних витрат на освіту, житло, субсидування та інші соціальні програми – все це не могло не відбитися на житті населення. Органи місцевої влади не забезпечували соціальної підтримки, а внаслідок всезагальної кризи, приватні вливання у потребуючі прошарки населення також знизилися [236, с. 451].

Особливо складним стало становище тих сімей, єдиним доходом яких була державна допомога або ж мінімальна зарплата, яку «з'їла» економічна криза й інфляція. А.Л.Дегавенон зазначає, що на відміну від державного субсидування (талони на їжу, соціальне забезпечення престарілих, хворих, людей з обмеженими можливостями), державна допомога ніяк не

корелювала з індексом споживчих цін. Купівельна спроможність одержувача сім'ї із трьох чоловік впала на 42% між 1970 та 1991 рр [238]. Не слід забувати, що на відміну від сім'ї, яка жила на державних соціальних виплатах, сім'ї з мінімальним доходом не підпадали під державні дотації для охорони здоров'я [236, с. 454]. Адміністрація президента Р. Ніксона карала штати за перевиплату державної допомоги, в той же час ігноруючи недоплату чи відмову у виплачуванні багатьом потребуючим [111, с. 741]. Криза програми доступного житла, економія на різних програмах розвитку під час правління Р. Ніксона [207] відобразилися у державних рішеннях ранніх 1970х. Показово, що бюджет Департаменту містобудування та місторозвитку під час правління Р. Рейгана у 1981 р. знизився з 32 до 8 мільйонів доларів, і це стало смертельним ударом по субсидуванню житла [236, с. 456], адже спричинило жорстку економію на розвитку міста. Модернізація міського житлового фонду фактично знищила ринок дешевого житла, знизила дохідність низької ренти, а також спричинила ріст кондомініумів [236, с. 457].

А. Дегавенон критикує державні програми того часу, що ґрунтувалися на консервативній теорії пояснення бідності, згідно якої люди, що живуть на соцвиплати, не працюють через те, що погано вчилися в школі, мають поганий досвід роботи і взагалі не хочуть самі собі ніяк зарадити [236, с. 458]. Також критикує ліберальний підхід, згідно якому після отримання грошей від держави бідняк перестає бути бідним [236, с. 459].

У 1990-1991 рр. лише 59,3% бідних сімей [230, с. 15] отримували хоч якусь соціальну допомогу, а в 1992 р., коли втрата робочих місць у штаті Нью Йорку сягла рекордного рівня, лише 57% осіб, які мали право на талони на їжу, отримували цей вид допомоги [92]. Системні зміни призвели до того, що базові потреби незахищених прошарків не були задоволені, а вертикальні зв'язки між національною політикою й місцевими адміністраціями зумовили міську кризу голоду 1980-х та 1990-х рр. [236, с.

469]. Таким чином, А. Дегавенон довела, що аналіз макро-параметрів при формуванні державної політики виявився неефективним в умовах дослідження голоду та відсутності житла в Нью Йорку, в той час як аналіз мікроданих дозволив віднайти реальні причини стану речей, звернувшись до інфраструктурної каузальності.

Антропологиня використала етичний підхід до вивчення проблем міста. Вона зазначає [236, с. 478], що її завданням було помітити, задокументувати й пояснити умови проблеми на макрорівні. Її методи – польові спостереження, анкетування, опитування сімей, що звернулися по допомогу до спеціальних інституцій [236, с. 478]. Метою опитування було з'ясувати вплив нового законодавства та адміністрування соціальних програм на сім'ї, відповідність критеріїв участі у програмах реальному стану тих, хто отримував допомогу та фактичний доступ до дешевого житла й державних притулків. Опитники зафіксували різні параметри сімей та поведінки (вік, гендер, джерело отриманої інформації, зайнятість сім'ї, різні аспекти середовища, в якому сім'ї проживають тощо) [236, с. 481]. Оскільки Дегавенон співпрацювала з різноманітними центрами допомоги, то це дало змогу їй отримати доступ до великих масивів даних досліджуваної групи, що робить її вибірку валідною.

Вчена виділяє три умови поширення проблеми голоду в досліджуваних нею темпорально-географічних умовах. Найбільш поширеною причиною нестачі їжі була відсутність соціальної допомоги та спеціальних талонів на їжу. І цьому сприяли структурні та інфраструктурні зміни; приміром значне зниження купівельної спроможності соціальної допомоги, виплачуваної державою, а індекс споживчих цін Нью-Йорка зріс на 278% [236, с. 484]. Відтак, розрив між купівельною спроможністю держвиплат та базовими потребами невпинно збільшувався і став ключовою причиною голоду. Друга передумова – припинення соціальної допомоги з адміністративних мотивів, а не фінансових об'єктивних причин. І нарешті, найбільш

поширений випадок – кошти з сімейного бюджету, відкладені на харчування, використовувалися для оплати даху над головою, бо державне субсидування житла було надто мізерним, аби покрити ці витрати [236, с. 491].

Таким чином, структурні й інфраструктурні фактори спричинили зниження купівельної спроможності державного субсидування й соцвиплат.

Я. Войціцька-Шарфф брала участь у Гаррісових дослідницьких проектах, а також використовувала методологію учениці М. Гарріса М. Мід. Антропологиня досліджувала життя пуерториканських емігрантів, що приїхали до Нью-Йорка (зокрема проблеми бездомності жінок), працювала над етноісторичним документальним фільмом про урбанізацію й пролетаризацію індійського племені могавків (будівельні робочі Нью-Йорка), досліджувала [277] джентрифікацію Нью-Йорка, зокрема її соціальну складову (виховання дітей в умовах надзвичайної скрути, нелегальне працевлаштування, дитяча зайнятість у продажі наркотиків, підліткова злочинність, ув'язнення в ранньому віці тощо), заснувала [248, с. 689] дослідницький офіс у Нижньому Іст Сайд (іммігрантський робітничий район Нью-Йорка) й впродовж 20 років разом з іншими науковцями спостерігала, як соціальні практики історичного сусідства робочих та іммігрантів джентрифікувалося в «елітні» райони. За цей доволі тривалий період часу їй вдавалося простежити цілі покоління соціалізації іммігрантських дітей, від їхнього народження до потрапляння у в'язницю.

Представниця американської ангажованої антропології (*engaged anthropology*) І. Сассер стверджує [248, с. 690], що не зважаючи на численні переваги включеного дослідження Я. Войціцької-Шарфф, вона випускає з поля зору ширшу проблематику – дорожню карту розвитку міста, міську політику чи перспективи інших місцевих жителів (не лише пуерторіканців). Варто зазначити, що чи інші документи (план містобудування, постанови муніципальних органів щодо соціального забезпечення тощо) можуть бути

джерельною базою дослідження, але в рамках культурно-матеріалістичного підходу ці надструктурні компоненти мають останній каузальний пріоритет.

Станом на 1990 р., така індустріальна країна як США перегнала Радянський Союз та Південну Африку за кількістю в'язнів, а також в американських тюрмах було пропорційно менше представників різних етнічних та расових груп, ніж у південноафриканських [236, с. 527]. Взявши на озброєння арсенал КМ, Я. Войціцька-Шарфф намагається пояснити, чому суспільства використовують каральні практики й санкції для підтримання соціального порядку, а також здійснити крос-культурне порівняння функцій ув'язнення у капіталістичних та соціалістичних країнах.

Дослідниця переконує [236, с. 231], що хоча М.Гарріс прямо не займається проблематикою ув'язнених, його вірна логіці К.Маркса стратегія передбачає детерміністичну першість інфраструктури у формуванні соціокультурних систем. Система намагається нейтралізувати експлуатовані та потенційно небезпечні групи населення, і робить це радше кнутом, аніж пряником; американській економіці потрібні щонайменше два види «гарнізонів», щоб могли контролювати конфліктне суспільство – охоронна (*guard labor*) та загрозлива (*threat labor*) [102, р. 145]. Охоронна включає різні завдання, пов'язані з так званою охороною порядку та правозастосуванням, - поліція, армія, прокуратура, приватні охоронні фірми, національні дружини, виробники військового обладання та засобів захисту, тощо. Загрозлива праця включає тих, хто роблять вірогідною небезпеку витіснення з робочих місць в'язнів. Переосмисливши роль марксівської робочої резервної армії, антропологиня трактує [265, с. 535] ув'язнення як один із прикладів люмпен пролетаріату. Її двохступеневе дослідження тривало з 1974 до 1980 у Нижньому Іст Сайді; в поле зору дослідниці потрапили бідні сім'ї (домашні господарства), які виживали за рахунок легальних, напівлегальних та нелегальних занять. Її дослідницька стратегія базується на засадах КМ, бере до уваги інфраструктурні перепони

життя та засобів для виживання знедолених міських гетто, а також деякі структурні й надструктурні компоненти [265, с. 536].

Відтак, значне скорочення робочих місць у виробничій сфері, поширення нелегальної зайнятості, розповсюдження расистської ідеології, яка пояснювала причини такої недолі мігрантів у Нью Йорку їхньою девіативністю, неправильними цінностями чи розміром сім'ї. Дослідження Я. Войціцької-Шарфф доводять, що на локальному рівні вторинний ринок праці створює такі умови, що кар'єра бідняка ламається об низькооплачувані, позабіржові пропозиції, неповну зайнятість, незаконну роботу, що не дає соціальних гарантій, офіційних відпусток та не гарантує безпечних умов праці. Ув'язнення – один із варіантів того, що трапляється із незабезпеченими елементами, і метою авторки є продемонструвати [236, с. 539], як культурно-матеріалістичний підхід може більш комплексно та вичерпно пояснити ріст числа ув'язнених, ніж інші стратегії.

Я. Войціцька-Шарфф критикує [236, с. 540] М.Фуко за те, що він описує дисциплінарний контроль західного суспільства, проте не простежує зв'язок між ростом соціетального контролю та відповідними історичними змінами способу виробництва; Фуко подає описи певних історичних періодів замість аналізу політичної економії держави. Дослідники, що вдаються до політичної економії у своєму аналізі місць позбавлення волі, найчастіше послуговуються напрацюваннями [231] марксистів Г. Руше та О. Кірхгаймера («батько» терміну «catch-all parties»), які довели, що ринки праці впливають на форму й функціонування соціального контролю, а також що у періоди економічного застосування виникають системи суворох тілесних та матеріальних покарань, а періоди нестачі робочої сили супроводжуються експлуатацією в'язнів.

І. Янковіч демонструє [182, с. 18–19], що модель Руше-Кірхгаймера спрацьовує і в капіталістичних суспільствах: вони страждають від надлишку робочої сили, і водночас добровільна праця є запорукою продуктивності,

все ж, як не парадоксально, капіталістична система вдається до залучення примусової праці ув'язнених. І. Янковичу вдалося довести, що співвідношення між безробіттям та ув'язненням було позитивним та статистично значущим не залежно від рівня кримінальної активності [182, с. 27].

Антропологиня запевняє [236, с. 550], що ув'язнення – це один із способів контролю над бідними верствами населення, про що свідчать дані Бюро судової статистики США – впродовж останніх 140 років спостерігається надмірна репрезентація бідняків та меншин у тюрмах держави. Станом на 1850 р., 36% в'язнів були народжені поза межами США, в той час вони репрезентували 10% від всього населення. Оскільки чисельність таких в'язнів швидко росла, в 1923 р. цей критерій був узагалі скасований із тюремних реєстрів [236, с. 551]. У 1923 р. кількість білих в'язнів становила 68%, в 1933 р. – 74%, а в 1980 р. – 47%; чорношкірих у 1923 р. у американських в'язницях був 31%, у 1933 р. – 23%, в 1980 р. – 44%, тобто майже половину від загальної кількості ув'язнених. У 1970-х іспаномовних в'язнів було 7%, а у 1980 – 10%, а станом на кінець 80-х, афроамериканці та латиноамериканці становлять більшість у місцях позбавлення свободи штату Нью-Йорк [236, с. 552]. Частка жінок у в'язницях наприкінці 80-х – початку 90-х – 10%, хоча ще десятиліття тому – 3-5%. На початку 90-х у тюрмах штату Нью-Йорк стало на 400% більше в'язнів, ніж у 1980 р., 82% з них афроамериканці та латиноамериканці [236, с. 554]. Важливо також, що станом на 1988 р.

Білі продають більшу частину кокаїну, що розповсюджується в США, а також складають 80% його споживачів, проте суди й в'язниці заповнені представниками расових меншин, які проходять по справі наркотиків [236, с. 563]. Торгівля наркотиками вроздріб більш помітна, пов'язана з більшою кількістю насильства, а також диллери-бідняки мають менше ресурсів протистояти правоохоронцям, ніж середній клас [129]. Суворе

антинаркотичне законодавство непропорційно спрямоване на боротьбу з поширенням наркотиків у гетто, проте торгівля серед «яппі» менш жорстоко карається законом [142].

Я. Войціцька-Шарфф стверджує [236, с. 565], що з точки зору КМ, руйнування системи соціального забезпечення, а також зміцнення в'язничної системи – це два способи контролю за «небезпечними» класами; потреба у цьому гостро постала в 1960-х рр. До цього спонукали відповідні політико-економічні зміни: економіка держави змінює свій промислово-виробничий характер, переорієнтовується на надання послуг та інформації. США переживають пік міграції афроамериканців з півдня (де сільське господарство стало механізованим) на північ – інфраструктурні фактори, а також у той час активізуються рухи за права людей, що, власне, і включали боротьбу за економічну рівність – структурні фактори. У 1950-ті чоловіки в США перестали одноосібно виконувати роль *breadwinner*, і в силу різних економічних та позаекономічних причин жінки масово вийшли на оплачувану роботу, цим витісняючи «кольорових» працівників чоловічої статі. Відповідно, прибирання будинків, небезпечні професії, праця в токсичних умовах – такого роду заняття перейшли до легальних та нелегальних іммігрантів. Звичайний американець, місцевий, навряд чи погодився на такі умови праці; ба більше – він би вимагав гідної заробітної плати, захисту з боку держави, очікував би на кар'єрне зростання, чого не міг собі дозволити вимагати іммігрант.

У 1965 р. прийнято новий Іммігрантський акт, який уможливив рекрутувати найманців з Карибів, Центральної Америки, Східної Європи [236, с. 567]. Зважаючи на свій статус (який часто був нелегальний), нові мігранти були дуже вразливими і їх легше контролювати, ніж інші американські меншини. Оскільки система матеріальної допомоги матерям та їхнім дітям була обмежена впродовж 1980-х, молодь етнічних меншин

(здебільшого чоловічої статі), почали «стримувати» та «локалізувати» шляхом ув'язнення [236, с. 570].

Проаналізувавши детальні бюджети іммігрантських сімей, дослідниця продемонструвала [236, с. 573], що соціальна допомога (фінансова виплата багатодітним сім'ям, талони на їжу, безкоштовна їжа вагітним жінкам) була цілком недостатня для виживання у місті. Діти іммігрантів часто змушені самі заробляти на власний одяг чи задовольняти інші потреби, перебираючи на себе «комплементарні» ролі. І справа тут не в моральності батьків, а в економічно нав'язаних умовах – витіснення бідняків, геттоїзація, брак робочих місць, залученні дітей до (часто нелегального) заробляння грошей – якими держава поглибила бідність пауперизованих елементів, а згодом повісила на них лейбл «недокласу» [236, с. 577].

Експлуатування роботи в'язнів – дуже приваблива можливість для приватних фірм, бо згідно закону, в'язень не може вступати у профспілку і не має загалом тих прав, які мають (принаймні формально) звичайні робітники [236, с. 599]. А в 1934 р. США створили цілу державну корпорацію UNICOR, що запустила програму праці у місцях позбавлення волі, мета якої – попередження рецидивізму шляхом трудотерапії. Корпорація UNICOR охоплює легку й текстильну галузі економіки, електроніку, продукти промисловості, виробництво офісних меблів, виробництво деяких товарів оборонної сфери, переробку сировини, а також різного роду послуги – обробка даних, дистрибуція, автоматизоване проектування тощо. Станом на 1990 р., із 60 тисяч ув'язнених у федеральних тюрмах, лише 14,4 тисячі працювали в індустрії; а з готового об'єму продаж 74% коштів спрямовувалися на закупівлі з приватного сектора, і лише 6% йшли на зарплати в'язням [260] (станом на 2016 р., цей показник ще зменшився – 5%) [120].

Я. Войціцька-Шарфф простежує численні біографії дітей, підлітків та дорослих чоловіків – жителів Нижнього Іст Сайду. Все, через що вони

проходять – нелегально зайнятість неповнолітніх, нелегальні професії (пов'язані з продажем наркотиків), ув'язнення та рабська праця у тюрмі, подальше переслідування та підозри у рецидивізмі, і все це на фоні геттоїзації – «вимиває» сегмент дорослих чоловіків із цього району та соціальної групи, а також сприяє тому, що жінки намагаються зберегти громадський порядок, піклуватися про потомство тощо. Ці фактори послаблюють населення, сприяють джентрифікації та розмиванню соціальних зв'язків між сусідами [236, с. 618]. Авторка вважає, що різке вливання інвестицій у сферу наркотиків цілком не випадкове, як і його синергетичні наслідки – залучення безробітних представників меншин (головно чоловіків) до цього бізнесу, в умовах жорстокої конкуренції та боротьби за ринки [236, с. 622].

Вищезазначені умови і без цього не найбільш благополучних районів мегаполіса ускладнюють соціальний розвиток та соціалізацію етнічних меншин, а також збивають з пантелику консервативних дослідників суспільства, які продовжують інтерпретувати «недоклас» як лінивих та невдячних девіантів [236, с. 623]. Замість того, щоб системно сприяти вирішенню проблем в економічний спосіб, держава вирішила піти шляхом парамілітарної пацифікації гетто.

Структурні зміни в економіці не просто позбавили «голубі комірці» стабільної роботи й профспілкового захисту, знизили загальні доходи середнього класу, а й створили умови жорсткого безробіття на вторинному ринку праці, що традиційно належить біднякам. Маніпулювання державними соціальними програмами для мобілізації/демобілізації робочих як засіб контролю вичерпав свої можливості. Натомість для «нейтралізації недокласу» посилили діяльність каральних органів та інститутів, що й вберегло інші класи від солідарності з ними [236, с. 624].

Розвідка С. Рейни про традиції сім'єтворення, вплив вікового розриву, особливості поширення венеричних хвороб на приріст населення народу

барма демонструє потенціал КМ як дослідницької стратегії у дослідженні демографічних проблем. Автор виконує своє дослідження в дусі КМ, культурно-марксистської антропології, вивчаючи демографію, зокрема практики укладання шлюбу (викуп за наречену) та матеріалістичні причини (доступ до медичних послуг) низької плідності регіону Багірмі Республіки Чад.

С. Рейна починав із польових досліджень у Чаді та професійної кар'єри в Американській агенції міжнародного розвитку, а згодом розробив теорію глобальної войовничості, що базується на історичних та антропологічних поясненнях воєн у світі імперій. Як зізнається автор, він збирався вивчати «африканську державу на території Чаду, що називалася Багірмі, і подивитися, чи те, що К. Поланьї написав про Дагомею (йдеться про книгу К. Поланьї «Дагомея й работоргівля» - Л.Б.), спрацювало би для Багірмі» [33]. Проте активні бойові дії громадянської війни, що тривала під час польового дослідження, заважали його проведенню, й автору прийшлося змістити «свій дослідницький інтерес дещо далі від вивчення політичної економії Багірмі». Саме тоді у нього зародилася ідея взятися за антропологію війни й згодом розробити теорію «глобальної войовничості» [33].

Розглядаючи шлюб як одну із організаційних практик суспільного життя, С. Рейна зазначає, що всередині людських груп доводиться вживатися та виживати різним віковим групам і поколінням, тому вони мають усталені методи залучення нових членів у родини й групи загалом. Тому шлюб виконує не лише функцію організації, а й залучення, рекрутингу. Його гіпотеза полягає в тому, що змінні, пов'язані зі шлюбом, працюють у тандемі з венеричними хворобами, що знижують родючість народу барма. Значний віковий розрив між членами подружжя та велика кількість розлучень корелює з високим рівнем безпліддя та низької фертильності жінок.

Антрополог інтерпретує це як результат змінних, пов'язаних зі шлюбом, які у два головні способи зумовлюють безпліддя. По-перше, значний віковий розрив між чоловіком та дружиною та високий відсоток розлучень впливають на поширення венеричних захворювань, що знижують фертильність жінок, по-друге, розлучення призводять до частих (хаотичних) статевих стосунків, що сприяє поширенню хвороб [33].

Включене спостереження проведено у липні 1969 – листопаді 1970, вибірка – 208 жінок народу барма віком від 14 до 49 років, що проживали у чотирьох селах та столиці Чаду. Віковий розрив між чоловіками й жінками, що вступають у подружжя, разючий – в середньому, чоловіки на 10,8 роки старші за своїх дружин, а 48,2% жінок, що на 0-5 років молодші за своїх чоловіків, розлучалися [229, с. 214]. Примітним є факт, що із ростом розлучень спадає фертильність, а висока здатність народжувати дітей притаманна особинам більш раннього віку [229, с. 61].

Чоловіки, що мають намір одружитися, традиційно повинні платити високий викуп за молоду. Зазвичай особи чоловічої статі молодого віку не мають достатньо коштів, і щоб накопичити відповідну суму їм потрібен час. Чоловіки змушені дещо відкласти своє одруження й, відповідно, вступають в подружній стан в середньому у віці 26 років, тоді як жінки – у 14 [229, с. 212]. На додаток до цього, у Багірмі зафіксована велика кількість хворих на венеричні захворювання – кожен тридцять третій житель регіону підпадає під цю категорію [229, с. 131]. Вчасно не вилікувана гонорея уражає фаллопієві труби, що й спричиняє жіночу безплідність. Водночас С. Рейна називає сексуальну культуру та мораль північно-західного народу барма «про-коітальною». Сексуальні зв'язки між розлученими жінками та чоловіками сприяють швидкому поширенню згаданих статевих хвороб, а одруження зі старшим партнером підвищує ризик захворювання для жінки [229, с. 65].

С. Рейна проводить хі-квадрат тест, беручи до уваги шлюбну стабільність, розлученість та безплідність як основні критерії, й доходить висновку, що стерильність притаманна шлюбній нестабільності, тоді як шлюбна стабільність іде поряд із фертильними здатностями жінки. Як і більшість не-індустріальних суспільств, відсутність дітей у подружжя є підставою для розлучення, а сам процес розлучення проходить із малими фінансово-часовими затратами. Тому бездітні подружжя часто розривають шлюб, і ці розлучення є частими [229, с. 215 – 217]. За підрахунками автора, перше розлучення у жінок настає у віці 19 років, друге – у 24, третє та наступні – після 25 [229, с. 220]. Отже, підвищення варіативності партнерів та висока частота розлучень знижують шанс заводити дітей (поза подружжям), і таким чином знижується поповнення соціальних груп, приплив нових членів у ці соціальні групи [229, с. 73].

Окремої уваги заслуговує дослідження Д. Прайсом іригаційної системи муха фази Ель-Файюм. У цій роботі дуже наглядно продемонстровано необхідність емічного й етичного аспекту вирішення наукової проблеми. Передовсім, Д. Прайс підкреслює [236, с. 387] вклад К. Віттфогеля у крос-культурні дослідження та зокрема ідею, що схожі екологічні, демографічні й інфраструктурні умови породжують схожі державні структури.

Відносини продуктивності й сили присутні в матеріалістичній складовій кожної іригаційної системи. На макрорівні – це відносини, що ґрунтуються на технології, демографії, економіці та особливостях довкілля. На мікрорівні – інфраструктурні риси, що стосуються деталей місцевого, індивідуального рівня (приміром, родючості ґрунту, віддаленості від водойм, якості дренажної системи тощо). Ці інфраструктурні риси макро- та мікро-масштабу визначають соціальну формацію «іригаційних суспільств» [236, с. 391].

Зазвичай матеріалістичні дослідження звертають увагу на макро-показники інфраструктури, проте показники мікро-рівня не можна

позбавляти уваги. Польове дослідження оази Ель-Файюм ґрунтується на методологічних відмінностях між емічним, етичним, ментальним та поведінковим вимірах іригаційних практик. Д. Прайс, наслідуючи методу холістичної антропології, бере до уваги і емічні, і етичні судження респондентів [236, с. 392]. Він вперше застосовує емічний/етичний підхід до дослідження практичних проблем зрошувальної системи цієї мухафази.

Обмежений доступ до води завжди був стримуючим фактором культурної еволюції населення Ель-Файюму; пустельні ландшафти, що оточують мухафазу, ускладнюють постачання води до центру оази, що й знижує її агропродуктивність. Влада Єгипту несе відповідальність не лише загалом за використання води з Нілу, а й за її розповсюдження. Міністр іригації має власних правоохоронців, які займаються крадіжками води та іншими справами, пов'язаними з іригацією [236, с. 399].

Д. Прайс запевняє [236, с. 413], що дві інфраструктурні умови сприяють крадіжкам води в досліджуваній ним місцевості – обмежена кількість води, що постачається, та нерівномірна подача води вздовж системи (в самому кінці її часто немає). Крадіжку води слід розглядати з точки зору аналізу затрат і вигоди місцевого фермера, адже затрата проявляється у формі ризику (бути спійманим правоохоронцями, понести покарання за крадіжку), в той час як вигоди пов'язані з підвищенням врожайності, а отже й успішності агробізнесу [236, с. 413].

Зрошувальна система вздовж Нілу ґрунтується на технології pompування води у іригаційні канали, а оскільки Ель-Файюм знаходиться на 43 м нижче від рівня моря, гравітаційна сила дозволяє природнім способом спрямувати воду по каналах до оази. А особливості місцевого ландшафту вимагають державного регулювання водоканалів [226].

Спробуємо вписати цей кейс у площину координат емічного/етичного й ментального/поведінкового (таблиця 3.1).

Таблиця 3.1

***Поділ на емічне/етичне, поведінкове/ментальне на прикладі
орошувальної системи мухафази Ель Файюм***

	Емічне	Етичне
Поведінкове	1	2
Ментальне	3	4

Джерело: розроблено авторкою на підставі [236]

1 – Не можна красти воду з орошувальних каналів.

2 – Майже усі фермери обдурюють іригаційну систему.

3 – Порушуючи правила користування іригаційною системою, фермери відновлюють справедливий розподіл води.

4 – Якщо фермер, який має віддалену від каналу земельну ділянку, не порушуватиме закон, то його врожай буде низьким або загине.

Існує декілька способів нелегально підвищити рівень води у водовідводі, що підходить до кожного окремого угіддя – орошувати землі у недозволений час (особливо вночі), поза чергою, ставити перегородки (невеличкі греблі) в центральних каналах для зміни напрямку потоку води тощо [236, с. 423]. У ході дослідження Д. Прайс виявив [236, с. 418], що спочатку місцеві жителі спростовували свою участь у крадіжці води, наголошуючи, що вони самі ж стали жертвами обману. Цікавим є факт, що коли крадіжка води тим чи іншим господарем ставала очевидною, його сусіди намагалися врегулювати питання без втручання правоохоронців.

Після того, як дослідник прожив у Ель-Файюмі більше восьми місяців, багато місцевих жителів у приватних розмовах зізналися, що такі час від часу незаконно заволодівають водою. Аргументували таку поведінку тим, що це правопорушення необхідне для виживання, особливо в ті періоди, коли саджанці щойно лиш висаджені, й вода життєво важлива для молодих рослин. Найбільш цінний урожай у Ель-Файюмі – з фруктових садів. Деревя

потребують більше води для плодоношення, ніж польові культури, проте міністерство іригації відмовляється від підняття рівня води у системі (принаймні, доки саджанці не приймуться і не поростуть 2-3 роки) [236, с. 444]. Найбільша концентрація злодіїв спостерігалася на ділянках, найближче розташованих до каналу (в межах 200 м) [236, с. 432].

Виживання в іригаційному суспільстві, в умовах різноманітних бюрократичних перешкод залежить від уміння обходити правила, маніпулювати ними, а також від чесності інших фермерів та їх здатності залагоджувати конфлікти [197, с. 610]. Сам факт того, що гідробюрократичні суспільства зазвичай не функціонують так, як це формально прописано законодавством, не відміння сили таких систем. Показовим є те, що місцеві жителі намагаються пристосуватися до умов та оптимізувати не вигідні позиції, нав'язані державою. Вода у каналах – це даність, але частка кожного фермера відносно його сусідів може змінюватися через дії, незалежні від державного регулювання [236, с. 435]. Крадіжка води відбувається регулярно, не зважаючи на те, що емічні/ментальні правила іригаційної системи Ель-Файюму зрозумілі для всіх фермерів [236, с. 436]. На кожне емічне правило існує певне альтернативне правило.

У контексті застосування стратегії КМ до досліджень сучасних соціополітичних проблем знаковою є розвідка М.Гарріса життя Мозамбіку. З самого початку перебування в Мозамбіку, М.Гарріс був близький до двох «протилежних» осіб, які сприяли його інтеграції в місцеве середовище. Йдеться про антрополога та колоніального офіцера Антонію Ріта-Феррейру та опонента режиму Антонію де Фігуередо.

У назві статті М. Гарріс використовує слово ward (вихованець), прозоро натякаючи на паралелі між колоніальною політикою Португалії щодо корінного населення Мозамбіку та «опікунством», яке здійснюється над неповносправною, не деліктоздатною особою. На перший погляд життя

у Мозамбіку справляє позитивне враження, особливо новоприбульці з Союзу Південної Африки (нині – ПАР) думають, що потрапили у расовий гармонійний рай. Місцеві газети ледь не щодня описують різноманітні кримінальні випадки, але чомусь замовчують расові утиски. Цензура, натреновані поліцаї, система африканських та європейських інформаторів нівелює можливість будь-якої критики білих колонізаторів. «Не складно переконати їх (білих), що африканці хочуть, щоб з ними поводитися як із дітьми: били, коли ті роблять щось не те, замикали на ніч для їхньої ж безпеки» [154, с. 5].

Характеризуючи тогочасний стан Мозамбіку, М.Гарріс зазначає [154, с. 6], що там панує неписьменність, ізолюваність від «провокативних» новин, відбувається депортація за примхою європейської влади, а думки й голос корінного населення ніде не звучать. Квітне система фактичного апартеїду, нерівне ставлення спостерігається чи не на всіх рівнях.

У португальській Гвінеї, Анголі й Мозамбіку лише мала частина населення має статус громадян. Інші ж – *indigenas* (корінне населення), до них застосовується спеціальне законодавство – *indigenato*. *Indigenato* базується на ідеї, що всі африканські народи є мовно, морально, ментально й інтелектуально неготовими, щоб отримати португальське громадянство. Щоб пройти процес перетворення *indigenas* в португальця (асимілювати), потрібно правильно розмовляти португальською, володіти відповідними звичками та навиками, затребуваними португальським загальним правом тощо. Перший асиміляційний закон прийнято в 1917 році. З того часу лише 5 тисяч (менше ніж 0.1% африканського населення Мозамбіку) отримали громадянство [154, с. 7].

М. Гарріс порівнює статус *indigena* зі статусом *minor ward* [154, с. 8]. Добре освічені португальці свідомо сповідують догму, що африканці є в прямому сенсі дітьми, не зважаючи на їхню біологічну здатність

дорослішати й досягати зрілості. Іншими словами, відчутні потужні патерналістичні паттерни.

Щоб адмініструвати такого роду «опікунство», Мозамбік поділено на 8 урбанізованих та сільських районів, очолюваних *chief-of-post*, такий собі голова району, посаду якого корінне населення не має права обіймати. Найвищий пост, який може зайняти африканець – перекладач. Корінне населення не в змозі покидати свої райони без дозволу голови району. Він регулює комерційні транзакції, включаючи покупку землі, машин, продуктів споживання. З його дозволу підлеглі набувають навичок певної професії. Він контролює всі банкові депозити, назначає робітників на різні державні служби, контролює сівозміни, визначає, на якій ділянці садити ту чи іншу культуру, а також слідкує за виконанням заборони на продаж телятини. Його запрошують на всі свята місцевих жителів. І саме він судить, може корінна людина набути громадянство чи ні. Існують практики комендантського часу і фізичного насилля за певні порушення [154, с. 9].

Дослідження проведено в 1956-1957 рр., проте на той час першим (і часто єдиним) рівнем освіти були рудиментарні школи, де педагогами працювали португальські католицькі місіонери, що навчали за науковими стандартам 1941 р. Ідея цих стандартів – прищепити думку, що слід без всіляких заперечень слухати колонізаторський уряд. Після трьох років навчання у місіонерській школи, африканська дитина здає екзамен. Забороняється вживати африканську мову в школі, хіба з метою релігійного повчання. Оскільки португальські місії володіють фермами, то учні більшість дня проводять у полі, обробляючи продовольчі культури, виручені кошти з яких ідуть на церкву та клірикам [154, с. 15].

Аналізуючи законодавство, М. Гарріс доходить висновку [154, с. 12], що *indigenato* дуже зручний інструмент для приструнення корінного населення, контролю над його пересуванням, діяльністю, поведінкою мас, усунення «неприспособлених» корінних людей, що можуть бути

«небезпечними» для решти суспільства. З моменту першого працевлаштування (яке у чоловіків – з 12 років), представники корінного населення зобов'язані носити зі собою спеціальні книжечки, де чітко зафіксовано маршрут пересування з району в район, мету такого пересування та іншу інформацію. В денні години, корінні люди знають, що про їхні розмови та дії в публічних місцях можуть донести різні інформатори. У присутності незнайомців, *indigena* поводить себе обережно, на запитання незнайомців відповідають по шаблону. *Indigena* ніколи не довіряє нікому, крім рідних та близьких, але М. Гарріс переконаний [154, с. 14], що у цьому нема ніякого расизму (якоїсь відданості чорношкірим чи нелюбові до білих), це радше типове пристосування до репресивної форми правління.

М. Гарріс не оминає критичними зауваженням шкільну програму та систему навчання загалом. Не зважаючи на те, що в умовах специфічного клімату Мозамбіку (підвищений ризик тропічних хвороб, санітарний стан, небезпеки природного походження тощо) школярів потрібно навчати основ здоров'я, гігієни та безпеки життєдіяльності, тропічних хвороб, до шкільні програми внесено головне завдання – вивчення португальських слів. Примітно, що діти африканців, на відміну від «білої Європи», йдуть у школу в старшому віці, а більшість із них навіть не перейдуть до другого класу. Станом на 1955, у католицьких школах було 212 тис дітей і лише 2,7 тис здали екзамен після 3 класу. Станом на 1950 рік, більше 99% африканського населення було неграмотним [154, с. 16].

У Мозамбіку розвинена система *shibalos*, тобто контрактників, що працюють на будівництві доріг, обробляють поля, прибирають вулиці тощо. Якщо африканець певний час є безробітним, законодавство змушує його стати *shibalos*, і місцеві органи влади спрямовують таку особу на «добровільно-примусові» будови чи інші види робіт. Існує 7 ознак, за якими африканець не вважається «дармоїдом», 5 із них вимушують африканське населення Мозамбіку до трудової міграції чи інших форм виходу з тих

общин, до яких належить працездатна особа. Дві інші ознаки пов'язані з фермерством, потрібно тримати більше 50 голів скоту. Але на весь Мозамбік, африканці володіють лише 600 тисячами скоту. М.Гарріс вирахував [154, с. 24], що якщо їх рівномірно (по 50) поділити між чоловічим африканським населенням країни, вийде лише 12 тис чоловіків. Менш ніж 5% дорослих чоловіків на півдні Мозамбіку можуть законно залишатися жити в себе вдома (не вимушені до трудової міграції). Інші ж 95% змушені шукати роботи в містах, а тим, кому пощастило менше – потрапляють до *shibalo*-списків, або ж їх прямо з домівок забирають якісь іноземні рекрути [154, с. 25].

Окрім цього, Мозамбік постійно страждає від нестачі м'яса, і в першу чергу місцеві стада використовують для задоволення потреб міського споживача. Голова району визначає коли і за яку ціну можна продавати м'ясо.

Мозамбік – один із найбільших резервуарів людського ресурсу південної Африки. М.Гарріс переконує [154, с. 26], що Трансваальські шахти стали більш успішними, ніж золотокопальні Австралії чи США не тому, що тут краща руда (руда тут якраз гірша), а тому що дуже дешева робоча сила. Щоб шахта швидше окупилася, треба якнайшвидше добути велику кількість руди, відповідно лише якість та ціна праці задавали ліміт кількості золота, яке можна дістати. Шахтні інтереси португальського уряду – це той фактор, що формує політичну й економічну політику Мозамбіку. Португальський уряд закрити очі на рекрутів із Трансваальських копалень, дозволяючи рекрутувати африканців південного Мозамбіку в обмін на те, що товарообіг з ПАР ітиме через столичний порт Lourenco Marques (тепер столиця Мапуту) Мозамбіку, а не порти інших країн.

Коли тільки відкрилися золотокопальні, смертність африканських шахтарів була така висока, як смертність вояків під час 2 світової війни. Три чверті африканців, зайнятих на шахтах, були вихідцями з Мозамбіку [154, с.

27]. Португальська політика праці дуже жорстко регулює робочий ринок Мозамбіку, а ті, хто не знайшов собі там місця, змушений ставати *shibalos* або мігрувати на шахти. Це неоціненний вклад робочої сили у європейський сектор економіки.

Але найбільш вражаючим актом у цій системі трудової міграції є те, що люди й далі продовжують вести свій сільський спосіб життя. Чоловіки, що живуть вдома, не заробляють достатньо грошей, щоб купити їжу для сімей. Їжу мусять вирощувати жінки, які залишаються вдома (при цьому місцева культура не дуже котирує жіночу зайнятість в обробці землі, зборі урожаю тощо). Португальська політика праці створила демографічне чудо – чоловіки-фермери стали найманими робітниками. І оскільки африканець, що змушений стати трудовим мігрантом, не живе вдома, це не лише заважає сучасному фермерству на угіддях африканських селян розвиватися, але й це знижує рівень домашнього сільського господарства до рівня примітивних часів [154, с. 30].

На півночі країни, де нема портів, через які проходить міжнародний транзит, експлуатація праці африканців має дещо інший характер: тут не відривають африканця від його домогосподарства, а навпаки прив'язують до землі як у часи середньовіччя, змушують вирощувати бавовну. М.Гарріс зазначає, що це робить Мозамбик сприятливим для виробництва бавовни, це високий процент фактично безправного сільського населення [154, с. 30].

Цікавим є те, що у своїх листах до А. Ріта-Феррейри М. Гарріс демонструє вплив неоеволюціоністів (Л.Вайта й Дж.Стюарта), а також можна простежити зародження КМ. Таким чином, окреслюючи власні теоретичні орієнтири, антрополог зазначає, що не вважає «можливим вивчення дописьменних часів без постійних відсилок до взаємозв'язку між технологією, екологією та соціальною організацією» [176]. М.Гарріс критикував [205] «ідеалістичні» (читай: емічні) ухили праць швейцарського етнолога А. Жюно, що досліджував Мозамбик, пропонуючи повернутися до

еволюціоністської спадщини та її екологічних паттернів. Після повернення до США антрополог переконував своїх учнів, що саме його поїздка в Мозамбік спонукала внести до стратегії КМ принцип розмежування емічного й етичного [225].

Польове дослідження М.Гарріса тривало від червня 1956 р до березня 1957 р і закінчилося передчасно у зв'язку з «посиленням дискомфорту серед колоніальної влади, викликаним дослідженням експлуатації робочої сили *indigenas*» [176]. Йому вдалося продемонструвати всю сутність тогочасного португальського колонізаторства (що тривало до 1975 року), і саме завдяки протагонізму М. Гарріса, постала «перша організована критика колоніальної політики Португалії щодо праці африканців та режиму *indigenato*» [205]. Оскільки виконавці колонізаторського режиму побачили у М. Гаррісові значну загрозу викриття істинної суті їхньої політики, антрополог був змушений терміново покинути континент і не мав змоги забрати одразу всі свої напрацювання та матеріали з собою. Коли ж пізніше бандеролі з його паперами прибули до США, науковець виявив, що в його речах провели ретельний обшук і частина матеріалів була знищена [225].

Важливим є той факт, що Гаррісове дослідження Мозамбіку стало важливим інструментом у критиці ідеології тогочасного режиму — лузотропікалізму. Не слід забувати й про те, що повернувшись до США, М.Гарріс продовжував критикувати португальський колоніальний режим у Африці. На початку 1960-х, «мозамбікський друг» М.Гарріса, анти-колоніальний активіст Антоніо де Фігуередо, перебував у екзилі в Лондоні. Звідти активно спілкувався з анти-колоніалістськими інтелектуалами зі всього світу. У листопаді 1965 р. М.Гарріс надіслав йому лист підтримки, в якому порадив [205] підтримувати тісніші зв'язки з ФРЕЛІМО (Фронт визволення Мозамбіку) та особисто з Е. Мондлане (діячем національно-визвольного руху Мозамбіку й тогочасним президентом ФРЕЛІМО).

Отже, М. Гарріс розкриває проблеми расової нерівності та дискримінаційного характеру політики метрополії щодо своєї колонії, фактичний апартеїд та унікальність португальського расизму. Колонізаторська політика метрополії (структурний фактор) базувалася на засновку, що африканці морально, ментально й інтелектуально неготовими до повного пакету прав і свобод, навіть до португальського громадянства. Для цього Португалія створювала відповідні інфраструктурні умови – поділ праці, відсутність можливості вільно пересуватися, вимушена трудова міграція, фактичне ручне управління торгівлею між місцевими селянами та містом тощо.

Дослідження життя чорношкірих у Мозамбіку є цінним для нас тим, що можемо простежити дослідницьку стратегію М.Гарріса, практичне застосування методології та принципів КМ до сучасних суспільств, а не лише племен із докапіталістичним способом виробництва. У цій роботі антрополог чітко розділяє емічне й етичне, враховує демографічні, економічні, географічні та інші інфраструктурні чинники для пояснення структури. Хоча, водночас, не виключає каузальної ролі структурних (система правоохоронних органів) та надструктурних (ідеологія, законодавство) факторів. На той час, коли М.Гарріс проводив свою польову розвідку, у Мозамбіку квітла примусова праця, не зважаючи на те, що колонізаторське законодавство мало благу мету – наглядати за «молодшим» африканським народом, опікуватися ним. Критика американця стосувалася зокрема й того, що неприбуткове сільське господарство (спрямоване на забезпечення певних продовольчих потреб сім'ї) трактувалося законодавством як безробіття, економічна відсталість та свого роду непродуктивне заняття [205].

Ще одна монографія, присвячена сучасним актуальним соціоекономічним проблемам суспільства, – це «Антропологія щоденного життя» М. Гарріса. Це антропологічне дослідження написане з холістичної

перспективи, у стилі близькому до науково-популярного, не переобтяженому академічним ригоризмом. Чи існує зв'язок між інфляцією та почастищенням випадків камінг-аутів, між зростанням рівня розлучень та товарів дуже низької якості, між підвищенням міської злочинності та рухом за права жінок – М. Гарріс намагається [170, с. 21] відповісти на питання, чому ці всі речі відбуваються водночас.

Антрополог апелює [170, с. 9] до переходу від економіки, заснованої на виробництві (промислових) товарів, до сервісної-інформаційної економіки, а також до низькооплачуваної зайнятості, орієнтованої на послуги й інформацію, як центральних імпульсів соціального життя Америки кінця 20 ст. В умовах відсутності загальної індустріальної політики (окрім окремих сфер – виготовлення зброї чи авіакосмічного будування), переслідували короткострокове збагачення без урахування міжнародної конкуренції чи довгострокових наслідків. Як наслідок, зазвичай не відбувалася модернізація заводів та обладнання, а продуктивність зростала, проте це не могло надолужити компенсацію значних затрат на оплату праці. Ба більше, на зміну найбільш ефективним дрібним виробникам прийшли більші менш ефективні, а виробництво сконцентрувалося у декількох дуже бюрократизованих мега-корпораціях. Менеджери американських корпоративних імперій виявили, що можна отримати більше прибутків не за рахунок виробництва і продажу продуктів, а через купівлю/продаж компаній, а з 1980 р. фактичний мораторій на запровадження антимонопольних законів призвів до зливання та поглинення одних компаній іншими [170, с. 10].

Пояснюючи, чому речі щоденного ужитку все частіше виходять з ладу, М. Гарріс зазначає [170, с. 31], що достатньо раз відвідати музей артефактів доіндустріальних суспільств, щоб переконатися, що якість залежить від технології. У докапіталістичних суспільствах чоловіки самі собі виробляли списи, луки та стріли, а жінки – корзини, матерію та одяг, а згодом, коли

матеріальна культура і технології дещо ускладнилися, відбувся розподіл праці всередині тогочасних общин. «Коли шиєш парку для свого чоловіка, який полюватиме здобич для сім'ї у шістдесятиградусний мороз, усі стібки будуть якнайміцнішими... Натомість, людям складно дбати про чужих незнайомих їм осіб та продукти, які ці незнайомці уживатимуть» [170, с. 32].

В еру індустріального масового виробництва та маркетингу відповідальність за якість товару, що виробляємо, замінена грошовими відносинами. М. Гарріс пише, що американський виробник ігнорує таку характеристику як «життєвий цикл» речі, використовуючи натомість «планове старіння», створюючи враження, що нова модель продукту служитиме краще [170, с. 37]. Він звертає увагу на співвідношення між зниженням якості продукції та ростом прожиткового мінімуму, а також, що олігополії контролюють ринок, і це не може не вплинути на загальне погіршення якості виробництва [170, с. 42].

Говорячи про декваліфікацію працівників, зайнятих у сфері послуг та інформації, М. Гарріс наводить [170, с. 50] приклад ресторанного бізнесу. Мережа тих чи інших фастфудів нівелює необхідність у кваліфікованих шеф-кухарях, персоналізованому меню, обізнаних офіціантах чи стюардах. Коли К. Маркс писав про відчуження, то мав на увазі робітників заводу, проте чим цей масштабний рутинізований процес обробки інформації гірший, якщо «білі» та «рожеві» комерці так само відчужені від продуктів своєї праці, як і робітники фабрики [54]. Антрополог вважав не зайвим згадати в цьому контексті теорію органічної єдності соціального життя французького соціолога й етнолога Е.Дюркгайма, а також критику процесу монополістичного капіталізму американського політекономіста Г. Бравермана.

М. Гарріс розвінчує міф про те, що активізація феміністичного руху зумовила зниження народжуваності та масову зайнятість жінок, які ще

декаду тому головно виконували роль домогосподарки, матері й берегині домашнього вогнища. Найбільш переконливим аргументом, що напередодні «жіночого бунту» 60-х фемінізм радше мав слабкі позиції, ніж сильні, адже пік повоєнного «бейбі-буму» стався у 1957 р. (за десятиліття до сплеску фемінізму), а тоді відбувся раптовий спад народжуваності [170, с. 75].

Урбаністично-індустріальний розвиток зумовив зниження рівня народжуваності, адже докорінно змінився баланс економічних затрат та вигод від виховування дітей. Розраховуючи аналіз вигод і затрат американської сім'ї кінця 19 ст., М. Гарріс пише [170, с. 76], що батькам складніше було виховувати дітей в містах, аніж у селах: діти слугували додатковою робочою силою на фермах, продукти харчування були на городі, а не в супермаркеті, їх не потрібно висилати у дорогі виші, а також дітям фермерів дещо простіше доглядати своїх батьків на старості.

Керівництво індустріальних країн зрозуміло, що найкращий спосіб підвищити кількісні та якісні показники робочого класу – знеохотити одружених жінок працювати на фабриках. У США, правда, потреба в залученні жінок до індустрії постала менш гостро, аніж у Європі, адже багато чоловіків відповідної кваліфікації мігрували в Новий Світ до 1920 р. Жінки, що влаштувалися на роботу, підривали образ «чоловіка-годувальника», його домінуючу роль у сім'ї та суспільстві та знижували зарплату чоловіків, створюючи конкуренцію на ринку праці [170, с. 80]. Ріст інфляції після 1965 р. знижував купівельну спроможність єдиного джерела доходу. Тому якщо ще десятиліття тому прибутки дружини використовувалися для купівлі предметів розкошу, вони стали використовуватися як повноцінне й дуже потрібне джерело доходу [170, с. 83].

У статті, присвяченій причинам розпаду Радянського Союзу, М. Гарріс стверджує [139, с. 295], що політична економія державного комунізму опинилася під загрозою зникнення на теренах колишнього радянського

блоку. Апарат центрального планування та ціноутворення, державна власність засобів виробництва, субсидії та перерозподіл оплат, однопартійне управління, цензура – все це відійшло у минуле, трансформувалося або послабилося. Колишній радянський блок почав фанатично шукати можливості збільшення ринків, орієнтованих на вигоду, приймаючи децентралізовані форми власності – лізинг, кооперативи, заскоружла приватизація. Радянські лідери благали Японію та Захід скуповувати заводи й інші засоби (в режимі цілковитого розпродажу майна), принижено стоячи за спиною МВФ, а також випрошували нещодавніх капіталістичних ворогів про надання гуманітарної допомоги. «Дивно, як радянська імперія зникла не від ядерних боєголовок, а від вибуху етнічної політики власних народів», пише М. Гарріс [139, с. 295].

Росія зі своїм напівфеодальним селянством була найменш підходящою країною для реалізації сценарію революції К. Маркса. Часто марксистки вважають, що російський комунізм був помилковим. І тому розпад Союзу міг дозволити автентичній марксистській традиції, яка жила в андеграунді, вийти назовні [104]. Розвал державного комунізму породив думку, що марксизм мертвий, а падіння радянського державного авторитарного комунізму погіршило становище кожного уряду й партії, яка ідентифікувала себе як марксистська, комуністична чи навіть соціалістична [175]. Дехто зі західних марксистів сприйняв [218, с. 11] падіння СРСР як політичну неспроможність адекватно керувати, а не як системний провал; інші ж вважають [113], що державний комунізм – це викривлена марксистська програма переходу до справжнього комунізму й надто буквально трактують фразу «диктатура пролетаріату» як фазу переходу від капіталізму до комунізму.

Сам М. Гарріс зізнається, що не всі структурні та надструктурні риси є результатом інфраструктурних затрат і вигод [139, с. 297]. Існує багато структурних та надструктурних феноменів, які є адаптивно нейтральними,

тобто не залежать від фундаментальних інфраструктурних трансформацій та не дають інфраструктурного фідбеку. Існують спеціальні структурні відносини та надструктурні риси, які найкраще пояснити через історію, ідеографію, герменевтику.

Ключова причина занепаду державного комунізму за М. Гаррісом – це зниження ефективності застарілої інфраструктури (*smokestack-type infrastructure*) й перешкоджання впровадженню високотехнологічних інновацій до вирішення технологічної, демографічної, економічної криз та проблем забруднення довкілля [139, с. 298].

Напередодні перебудови, радянське енергопостачання перебувало у глибокій кризі, сфери добування вугілля та нафти переживали застій впродовж 1980-1984 рр.; електростанції застарівали, а їхнє обладнання часто виходило з ладу (не говорячи вже про Чорнобильську трагедію) [189]. Дві третини сільгосптехніки у 1980-ті були зношені, а значні інвестиції в агросектор, зокрема у вирощування пшениці, не призвели до очікуваного зростання урожайності [176]. До того ж, поки картопля, цукровий буряк, пшениця чи деякі фрукти потрапляли до магазинів, 20-50% урожаю втрачалося [134, с. 37] через неналежне зберігання, а навіть якщо постачальник у належному стані привозив товар, за ним стояли довжелезні черги, накопичувалися «темні запаси» та був точковий розподіл.

Окрім неефективного виробництва та обробки сировини, відбувалося спустошення навколишнього середовища та невиправдані збитки, завдані довкіллю – від неконтрольованих викидів сірчистого газу до радіоактивних відходів, ерозії ґрунтів, забруднення Байкалу, Чорного, Балтійського, Каспійського морів, висихання Аральського моря [176]. Мабуть, не випадково тривалість життя чоловічого населення Радянського Союзу в часи перебудови знизилася [121, с. 278]. Радянський блок відставав у плані виробництва товарів невоєнного призначення, а в 1980-х поширення технологічних інновацій у економіці (не говорячи вже про телекомунікації)

відбувалося втричі повільніше ніж на Заході [135]. Адже в умовах командної структури радянської економіки запровадження нових технологій було вкрай складним – воно вимагало лібералізації та свобод. Проте командна структура державного комунізму була несумісна зі швидким обміном інформацією (у зв'язку з цензурою та партійним нагляданням), а розвиток швидкісних сучасних телефонних ліній вдаряла по системі більше, ніж відсутність інновацій [139, с. 299].

Говорячи про структурні фактори занепаду радянської системи, М.Гарріс згадує [139, с. 300] націоналістичні, незалежницькі настрої республік, адже дистрибутивна політика центру була нерівномірною та упередженою. І хоча найменш розвинені регіони були дотаційними, цих вкладень було занадто мало для вирівнювання рівня життя. Будучи переконаними, що центр більше забирає, ніж дає, такі інфраструктурно розвинені території як Україна чи країни Східної Балтії вірили, що їхній рівень життя штучно занижений через фаворитизм центру до етнічних росіян та РРФСР. Також не слід применшувати ролі етнічних та мовних sentimentів у процесі мобілізації незалежницьких рухів, проте «ці sentimentи не просто були збережені в силу якихось сил історії чи традиції, а радше стабільним погіршенням матеріальних умов» [139, с. 300].

Водночас М. Гарріс застерігає [139, с. 301], що проаналізувавши відносини між політичною економікою державного комунізму та ключовими недоліками радянської інфраструктури, він не має на увазі, що капіталізм переміг чи що наступив кінець історії. Першість, домінування інфраструктурного базису зовсім не означає, що матеріальні обмеження, присутні в нашому соціальному житті, применшують нашу свободу пошуку альтернатив, чи недооцінюють роль людської свідомості.

3.2 Особливості застосування культурно-матеріалістичного аналізу для дослідження політичних партій України

Культурний матеріалізм – це антропологічна теорія, а антропологія, як відомо, займається вивченням культури. Під культурою розуміємо набуту й соціально передану поведінку. Антропологія вважається цілісною, холістичною, а саму ж культуру вчені трактують як систему. Коли антропологові доводиться описувати культуру, він включає у своє дослідження все те, що традиційно характеризує людину – правові традиції, структуру сім'ї, релігійні та політичні вподобання, класову приналежність, цінності тощо. Отож, антропологія включає вивчення політики та її взаємозв'язку із тотальною культурою, тоді як політологія зосереджується на вивченні політики.

Як влучно зазначає В. Артюх, антропологія «хоч і не найбільш теоретично новаторська та серйозна серед соціально-наукових дисциплін, але чутлива до актуальних соціальних проблем» [3]. Антропологи дістають матеріал у дослідницькому полі, живуть у середовищі інформантів. Зважаючи емічну й етичну точки зору на поставлену проблему, антропологи можуть доволі вдало, хоча часто й інтуїтивно, артикулювати нові соціальні зсуви. З іншого боку, у плані теоретичних розробок, антропологи дещо вторинні, вони часто кооптують теорії з суміжних дисциплін, натомість постачають матеріальну базу іншим соціальним наукам (зокрема, політології).

Багато соціогуманітарних учених послуговуються деякими теоретико-методологічними напрацюваннями КМ, самі цього не підозрюючи – сюди можуть належати і культурні антропологи, й археологи, біологічні антропологи, лінгвісти. Центральним інтелектуальним досвідом і здобутком антропології, на думку М. Гарріса, є не етнографія, а обмін даними й теоріями між різними науковими полями й галузями, що стосуються

глобального, компаративістського, діахронного чи синхронного вивчення людства тощо [147].

Наука й матеріалізм мають довгу спільну історію, адже боротьба за науку була боротьбою за матеріалістичне світобачення [148, с. 37]. Культурний матеріалізм додав теоретичну спрямованість на біологію людини, екологію та технології як набір інфраструктурних змінних, що пояснюють більшість соціальних і культурних форм і поведінки у людських спільнотах.

Як пише сам М. Гарріс, прогрес науки – раціональний, він полягає в тому, що успішність теорій визначається через їхню здатність пояснити більше, ніж їхні «попередники».

Для розкриття КМ як дослідницької стратегії слід виокремити ключові поняття цього підходу, які мають евристичну значущість для дослідження сучасних суспільств, зокрема їхнього політичного аспекту. Сутність деяких із них ми детально розглянули у попередньому розділі, але представили їх як ключові поняття культурно-матеріалістичної теорії антропології. Зараз спробуємо адаптувати їх так, щоб вони були валідними для пояснення наукових проблем політичної науки. Передовсім, культура – це соціально зумовлений репертуар дій та думок, притаманний певній групі людей.

Імперативи КМ як методології дослідження політичного явища: каузальність, гомеостаз, емічне/етичне, емічна містифікація, інфраструктура, структура, надструктура, інфраструктурний детермінізм, адаптація, негативний зворотний зв'язок.

Поділ на емічне й етичне є спробою диверсифікувати епістемологічні джерела та гносеологію знання. Об'єкт дослідження може бути описаний із двох цих позицій – носія культури та зовнішнього спостерігача. Звідси виникає чотири типи знання – емічні думки, етичні думки, емічна поведінка, етична поведінка. Це розділення лише вказує на джерело знання; зважаючи на дихотомічний зв'язок емічного й етичного – це всього лиш дві

версії соціального життя, які доповнюють одна одну й у деяких випадках навіть можуть не суперечити одна одній.

Втім, цей принцип культурного матеріалізму є вкрай необхідним при вивченні культурних явищ. У політології, при дослідженні політичних явищ цей поділ не є настільки важливим, адже предметне поле політичної науки є менш дотичне до проявів емічної містифікації. Ті задачі, які виконує академічне пояснення (та розвінчання) емічної містифікації в антропології, в політології виконуватиме, приміром, теорія раціонального вибору.

Каузальність. Компоненти соціального життя забезпечують її потреби, преференції, небажання та інші поведінкові тенденції, назагал формують причинний центр соціокультурних систем.

Гомеостаз – стан відносної рівноваги суспільної системи. Суспільства є гомеостатичними, тобто культурні установи функціонують як механізми зворотного зв'язку з метою підтримки балансу між продукуванням енергії та ресурсними затратами і виробничими потужностями навколишнього середовища [256, с. 265].

Інфраструктура. Основа медіації всередині суспільства ґрунтується на поєднанні демографічних, технологічних, економічних та екологічних процесів. Іншими словами – це способи та засоби виробництва й відтворення кожної соціокультурної системи. Каузальний центр – етична поведінкова інфраструктура. Це також і своєрідний інтерфейс між природою в її біологічних, фізичних, хімічних, психологічних обмежень та культурою як витвором людини – способом оптимізації затрат енергії та ресурсів заради певної цілі. Незаперечність біологічних, фізичних, хімічних та подібних законів надає інфраструктурі стратегічного пріоритету в будь-якому культурно-матеріалістичному аналізі.

Структура й надструктура. Кожна людська соціокультурна система, окрім інфраструктури, складається із двох інших підсистем. Структура позначає вимір політичного життя та структурно-організаційного (домашня

економія, сім'я). Надструктура включає ідеаційні, нематеріальні аспекти суспільства – цінності, ідеологія, свідомі та несвідомі когнітивні цілі, релігія, мистецтво тощо.

М. Гарріс розробив КМ як модель для розуміння організації минулих явищ та суспільств, а також вивчення сучасного життя. Ключовим моментом у дослідницькій стратегії є концентрація на інфраструктурних факторах. Звідси випливає чітке орієнтування на принцип інфраструктурного детермінізму в його м'якому варіанті. Структурні та надструктурні компоненти можуть відігравати формуючу роль у розвитку інфраструктури чи його призупиненні, адже інфраструктура функціонально залежить від структури, а разом вони також залежать від «ідеологічної прив'язки цілей» [148, с. 72]. Наявність структурних чинників та ідеологій, які дещо «пом'якшують» опір структурним перебудовам надають інфраструктурним змінам системного характеру [148, с. 72].

Інфраструктурний детермінізм. У довгостроковій перспективі (*longue durée*) інфраструктура ймовірно визначатиме структуру, яка в свою чергу, ймовірно визначатиме надструктуру. Іншими словами, інфраструктурні компоненти більш імовірно породжуватимуть зміни в інших компонентах, ніж навпаки. Тобто інфраструктурний детермінізм базується на універсальних біо-психологічних константах. Структура й надструктура в цій системі каузальностей можуть породжувати негативний зворотній зв'язок.

Негативний зворотний зв'язок – тип зв'язку, що зазвичай виникає у складних системах (суспільствах), де структурні та надструктурні фактори відіграють помітнішу роль у формуванні соціального життя, ніж інфраструктурні. Вплив результатів функціонування системи на характер цього функціонування, зміна каузального напрямку. У культурно-матеріалістичному аналізі негативний зворотний зв'язок стосується основного типу зв'язку між компонентами культурної системи –

інфраструктурного. Це один із механізмів підтримки гомеостазу для нормалізації існування системи (суспільства).

Інфраструктурні чинники в розкритті предмету дослідження – динаміка ВВП України, аналіз основних економічних трендів – економічні цикли, виробничі відносини, зовнішня торгівля, характер, електоральна географія, демографічні показники, рівень реальних зарплат українців, особливості «розпаювання» колективних благ радянських часів та характер «прихватизації», світова ринкова кон'юнктура, контроль за засобами важкої промисловості, характер сировинних виробничо-збутових ланцюжків.

Структурні чинники – результати виборів, використання адмінресурсу, відносини між елітами (консолідацію пострадянської неономенклатури та великої буржуазії), політичні союзи та коаліції, партійні структури за місцях, партійна структура/дисципліна, характер міжпартійних відносин, роль олігархів та капіталу в політичному житті та формуванні коаліцій, формування суспільних класів, електоральні та ментальні мапи.

Надструктурні чинники – ціннісні орієнтації виборців (загальне ставлення до програм), загальний курс партійних програм, їх зовнішньополітичний курс, етно-національний фактор, маркування «свій-чужий», радянсько-ностальгічні/етнонаціональні сентименти.

Класичний КМ має сильний компаративістський потенціал, тому аналіз був би неповний без порівняння (хоча би схематичного) рівня зростання світового ВВП з відповідними показниками в Україні – зростання ВВП (у постійних цінах 2010 р.) протягом 1991-1999 рр. Тому варто розглянути, що загалом відбувалося зі «старими лівими» у країнах колишнього соціалістичного табору.

Політичні партії є елементом структури, і звісно, неможливо розглядати їх з позицій лише цього виміру соціополітичного життя. Розуміння системи неможливе без осягнення її елементів; осмислення

елементів системи неможливе без розуміння її цілісності. Для цього культурно-матеріалістичний аналіз враховує усі складові системи – інфраструктурні, структурні та надструктурні – й намагається простежити каузальний зв'язок між ними.

Сам М. Гарріс не розробляв покрокової методології щодо вивчення тих чи інших політичних феноменів, зокрема політичних партій, і саме застосування культурно-матеріалістичного аналізу в політичній науці відбувається чи не вперше. Цей підхід був головно застосований першим поколінням культурних матеріалістів до пояснення соціокультурних проблем до модерних суспільств. В цих умовах, запропонована М. Гаррісом тричленна система інфраструктури-структури-надструктури мала достатній евристичний потенціал. Коли ж теоретико-методологічний апарат почали застосовувати до пояснення індустріальних та постіндустріальних суспільств та явищ, стало зрозумілим, що культурно-матеріалістичний аналіз складних соціополітичних систем повинен кооптувати потенціал інших підходів, зокрема, теорії раціонального вибору, грамшанства, світ-системної парадигми.

Після розвалу радянського державного апарату поступово наступає приватизаційна реформа, що забезпечує примітивне накопичення капіталу й підприємств, їх подальшої концентрації в одних руках – і це явно не робочі колективи. Держава мала би виступити гарантом суспільства та його робітників, натомість почала обслуговувати інтереси капіталу. За марксо-енгелівсьською моделлю, через емансипацію від приватної власності. Це дещо спрощений погляд – трактувати державу як інструмент маніпуляцій буржуазією з метою забезпечення її інтересів. Також згідно цього вчення, держава – своєрідна площадка для боротьби, а форма держави – інституційне дзеркало умов тієї боротьби між агентами класів та їхніх фракцій та комбінацій. Звісно, правлячий клас та клас капіталістів – неоднорідні, і боротьба всередині них якраз являє собою

внутрішньодержавне маневрування. Проте існує загальний консенсусний (нав'язаний чи скомбінований) напрям, яким держава прямує [283, с. 59-60].

Для пояснення утворення нового структурного формування (держави Україна) та подальших інфраструктурних пертурбації (тотальний перерозподіл капіталу), доцільно вдатися до грамшіанства, інструментарій якого дозволяє простежити формування соціальних сил в умовах виробничих відносин та через процеси накопичення капіталу. Грамшіанство є важливою інтерпретативною парадигмою при поясненні розкладу сил українського політикуму, зокрема лівих партій, адже пояснює, як спрацювали процеси приватизації (первинного накопичення капіталу), як сформувалися олігархічні групи та ФПГ (відбулася концентрація капіталу), як невеличка частина працівників державних підприємств змогла стати олігархами, тоді як інша – перетворилася у найманих робітників (фактичне формування блоку капіталістів), як і чому політичні партії та рухи стали прив'язаними до тих чи інших олігархічних кланів [283, с. 22].

Грамшіанство дозволяє проаналізувати, як суспільна свідомість трансформується до консенсусного прийняття нового режиму, реформ і відповідальних акторів шляхом залучення до поняття пасивної революції – поступової консенсусної трансформації суспільного устрою без урахування інтересів широких суспільних верств. Частково, це досягається через трансформізм, коли політичні сили стратегічно вирівнюються, незважаючи на свої відмінності, поки структура первинно домінуючої групи не нівелює ці відмінності. Вестернізація у всіх її формах – маркетизація, культурна асиміляція тощо – приклад пасивної революції і трансформізму.

Нижче наведемо ключові категорії грамшіанства, що слід використати при культурно-матеріалістичному аналізі лівих партій України.

Історичний блок – єдність між базисом та надбудовою, що віддзеркалює комплекс суспільно-виробничих відносин. В історичному

блоці матеріальні сили є змістом, а ідеологічні настанови – формою [28, с. 90-92].

Пасивна революція – це період суспільно-історичного розвитку, коли нова політична сила приходить до влади, але при цьому не суттєво не змінює суспільні відносини; своєрідна форма позиційної війни, до якої вдається панівний блок після порушення гомеостазу (після революції) [28, с. 200-220].

Гегемонія – опанування провідного місця в політико-економічному житті суспільства, культурне й ідеологічне лідерство. Влада прописує правила, за якими інші актори ведуть свою боротьбу. Підпорядковані верстви зберігають певний рівень автономії та потенціал спротиву, проте змушені виявляти їх у певних рамках матеріальних умов та значень, спільних для всього суспільства. Гегемонія висвітлює слабкі місця системи, неформовані фракції та олігархічні альянси [3].

Грамшівство слід застосовувати не як заміник культурно-матеріалістичного підходу, а як допоміжний інструмент для напрацювання методології аналізу сучасних суспільств, особливостей накопичення капіталу, класоутворення, створення відповідних умов політичної гри, зокрема формування та функціонування політичних партій лівого штибу.

Як неодноразово зазначалося критиками КМ та учнями М. Гарріса, цьому підходу бракує теорії раціонального вибору. По-перше, актори раціонально прораховують ієрархію своїх преференцій, по-друге, раціональні розрахунки завжди ґрунтуються на певних обмеженнях (брак ресурсів, низька купівельна спроможність, інституційні фактори тощо), по-третє, актори завжди володіють обмеженою кількістю інформації (а отже, враховують менше змінних при здійсненні аналізу зисків та витрат), по-четверте, набір раціональних виборів акторів становлять собою системні наслідки. Раціональний вибір акторів слід розглядати в контексті їхніх

цінностей та поглядів, адже раціональність можна зрозуміти лише в контекст конкретного прийняття рішення [247, с. 92].

Предметне поле досліджень М. Гарріса головню розглянуте у перспективі броделівського *longue durée* (фр. довгий час), якому притаманне довготривале існування масштабних соціокультурних утворень. Чим ширші хронологічні межі дослідження, тим чіткіше можна простежити поведінку інфраструктурних змінних, характер їх змін, тенденції зворотного негативного зв'язку тощо.

Із дня проголошення незалежності України минуло декілька десятиліть, що означає, що ми розглядатимемо політичні явища та процеси у масштабі *moyenne durée* (фр. середній час), тобто циклічного часу. *Moyenne durée* дає можливість простежити циклічні перетворення (як-от, зміну кланів чи домінуючих блоків у суспільстві, економічний ріст та падіння тощо), а в оптичний приціл культурно-матеріалістичного апарату більш точно зможе вловлювати структурні чинники змін соціокультурної системи, аніж масштабні інфраструктурні перетворення, такі як докорінна зміна способу виробництва, зміна місця країни на світ системній мапі, загальний характер зовнішньоекономічних зв'язків (експорт сировини чи високотехнологічних товарів та послуг) тощо.

Висновки до розділу 3

Класична соціокультурна антропологія була зорієнтована на дослідження доіндустріальних суспільств – спочатку родоплемінних спільнот Америки та Океанії, а після Другої світової війни й селянства Третього світу. Ще в 1960-х рр. ключові теоретичні дискусії точилися навколо проблематики шлюбних систем й міфології, пояснень шляху еволюції людства від мисливства і збиральництва до землеробства. Через це концептуальні засади культурного матеріалізму були припасовані

насамперед до пояснення специфіки розвитку «примітивних» народностей, тісно залежних від свого природного середовища. Водночас силу набирали нові тенденції.

По-перше, у повоєнну добу традиційний об'єкт антропологічних студій, ставши частиною світового ринку, стрімко трансформувався та реагував на процеси модернізації та імперіалістичної експансії. Такі глобальні процеси стали поштовхом до появи світ-системної теорії та її активного застосування соціогуманітарними науковцями.

По-друге, з розростанням у розвинених країнах соціальної держави популяризувалися антропологічні дослідження власного та інших індустріальних суспільств. Інтенсифікація наукових зав'язків з британськими неофункціоналістами та французькими неомарксистами сприяла поширенню серед культурних антропологів інтересу до політичної проблематики, що також було пов'язано з підйомом суспільних рухів в самих США.

М. Гарріс спрямував свої перших учнів на вивчення міського населення США та зарубіжних країн. Це відповідало парадигмальному, за задумом його творця, характеру культурного матеріалізму, що мав охоплювати всі напрями в своїй галузі знання, включно з найновішими. Також дослідження у власній країні легше могли отримати спрямованість прикладної або ангажованої (активістської) антропології, і це було важливим з огляду на морально-політичні позиції, які обстоював М. Гарріс та його послідовники.

У подальшому інтерес антропологів до вивчення модерних соціумів тільки зростав. Об'єкт досліджень трансформував теоретико-методологічні засади культурного матеріалізму. У основній праці М. Гарріса, присвяченій суспільному розвитку США в 1950-1980-х рр., «Чому нічого не працює: антропологія повсякдення» науковець зосереджений на відшуванні економічних підстав соціальних перемін, але пояснювальний акцент зміщується із взаємодії інфраструктури та оточуючого середовища на

структурні фактори: боротьба бізнесу та організованої праці, олігополізація ринків, державна економічна політика, бюрократизація та зростання впливу воєнно-промислового комплексу, формування суспільства споживання тощо. Зелена та сексуальна революції, які у 2-й половині XX ст. відбулися в багатьох країнах світу, позбавили значення неомальтузіанський «двигун історії», що лежав в основі філософії історії культурного матеріалізму. Культурні матеріалісти поступово відмовилися від ортодоксального інфраструктурного детермінізму та почали визнавати значення структурних і надструктурних факторів – особливо для аналізу соціальних процесів в масштабах броделівського короткого і середнього часу та при дослідженні політичної сфери суспільного життя.

Водночас студії окремих соціальних груп (андерклас, мігранти, пролетаризовані індіанці), здійснені на засадах культурного матеріалізму, завдяки сфокусованості на лінійному зв'язку економічних показників, соціальних структур й ідейних установок мали точну та переконливу форму викладу. Це подекуди допомагало учням М. Гарріса просувати прогресивний порядок денний у суспільних дискусіях, що загострилися в умовах рейганоміки, та навіть впливати на політику міського рівня. Консервативний поворот кінця 1970-х рр. у суспільно-політичному житті штовхнув багатьох соціогуманітарних науковців до постмодерністського релятивізму, тоді як культурні матеріалісти, різко критикуючи постмодерністську філософію, зблизилися з іншими матеріалістичними школами і течіями: неодарвіністами, біхевіористами, неокласичними економістами.

Культурний матеріалізм не міг отримати універсальне значення для соціогуманітарних наук – як через власну специфіку, так і через соціальну детермінованість соціогуманітарних наук. Однак, безумовно, культурний матеріалізм став повноцінною науково-дослідницької програмою, фальсифікація окремих положень якої вела не до її спростування, а до

кореляції її «захисного пояса теорій». Культурний матеріалізм реагував на одні аргументи критиків та відкидав інші, якщо вони суперечили положенням його «жорсткого ядра». Контраргументи, спрямовані проти теоретико-методологічних засад культурного матеріалізму, походили від різних конкурентних шкіл та напрямів.

Основні положення розділу знайшли відображення в публікаціях дисертантки [99; 100].

РОЗДІЛ 4

КЕЙС УКРАЇНСЬКИХ ЛІВИХ ПАРТІЙ З КУЛЬТУРНО-МАТЕРІАЛІСТИЧНИХ ПОЗИЦІЙ

Політологічний аналіз сучасної історії – це сфера наукового дослідження, у якій, можливо, найкраще поєднуються описові та прописові функції політичної науки. Нещодавнє політичне життя країни вже стало історією (у сенсі кращої доступності джерел, більш повного прояву причинно-наслідкових зв'язків, витримання певного часового інтервалу, необхідного для дослідження *sine ira et studio*), але досі безпосередньо впливає на поточну політику як частина життєвого досвіду тих самих акторів – від представників вищого політикуму до рядових виборців. Досліджуючи політику останніх десятиріч з етичної перспективи, науковець водночас знайомий з її емічною складовою, адже цей відрізок історії припадає на життя його покоління. При цьому дослідження охоплює хронологічний інтервал достатній для виявлення закономірностей у масштабі бродєлівського *moyenne durée* (фр. середній час) [18].

Якщо вивченню більш давнього минулого перешкожає нестача джерел і нерозуміння контексту, то об'єктивному вивченню сучасності можуть стати на заваді як «надмір інформації» [170, с. 19], так і неминуча суб'єктивність дослідника як учасника суспільно-політичного життя та вплив пануючої ідеології. У постмайданній Україні атмосфера «декомунізації» подекуди перекидається з КПУ та радянських топонімів на сприйняття усіх відтінків лівої ідеології та практики – від поміркованої соціал-демократії до анархізму. Водночас загальним місцем для вітчизняних коментаторів стало твердження про суспільну необхідність і неминучість появи нових сил на лівому фланзі – проукраїнських, проєвропейських,

прогресивних [26]. Попри окремі низові ініціативи соціалістичного спрямування та деякі політпроекти з лівим забарвленням фактично цей фланг політичного життя України залишається порожнім, що контрастує з європейською політичною традицією та класичним політичним поділом розвинених країн [52, с. 5–7]. Така ситуація здалася би чимось фантастичним у 1990-і роки, коли ліві політичні сили були близькі до здобуття влади в Україні. Пояснення траєкторії падіння вітчизняної лівиці допоможе нам наблизитися до розуміння сучасної політичної ситуації та шляхів успішного розвитку українського політикуму, здатного на проведення суспільних перетворень.

Ми розглядатимемо т. зв. «старих лівих», партії, які були представлені в українському парламенті – Комуністичну партію України, Соціалістичну партію України, Селянську партію України, Прогресивну соціалістичну партію України. Соціал-демократична партія України (об'єднана) активно використовувала ліву риторику та символіку, але беззаперечний олігархічний характер походження цієї партії не дозволяє зарахувати її навіть до найпоміркованішого флангу лівиці [85]. Організації «нових лівих», попри чималий культурний капітал та окремі практичні успіхи (акція «Збережи старий Київ», Всеукраїнська акції протесту проти комерціалізації освіти початку 2010-х років), не змогли перерости рівень мікрогруп та зайнятися політикою загальнонаціонального масштабу [37, с. 191–193]. Також окрему увагу приділено долі колишніх парламентських лівих після Майдану, впливу на них «декомунізаційних законів», політичні протистояння між «уламками» СПУ.

3.1. Становище парламентських лівих України 1990х рр. з точки зору культурного матеріалізму

Після розвалу радянського державного апарату поступово набирає масштабу приватизаційна реформа, що забезпечує первісне накопичення капіталу й підприємств, їх подальшої концентрації в одних руках – і це явно не робочі колективи. Держава, що мала би виступити гарантом справедливого суспільства та його робітників, натомість почала обслуговувати інтереси грабіжницького капіталу. Ортодоксальна марксистсько-енгелівська модель дає дещо спрощений погляд, трактуючи державу як інструмент маніпуляцій буржуазією з метою забезпечення її інтересів. Також згідно цього вчення, держава – своєрідна площадка для боротьби, а форма держави – інституційне дзеркало умов тієї боротьби між агентами класів та їхніх фракцій та комбінацій. Звісно, правлячий клас та клас капіталістів – неоднорідні, і боротьба всередині них якраз являє собою внутрішньодержавне маневрування. Проте існує консенсусний (нав'язаний чи скомбінований) загальний напрям, яким держава прямує [283, с. 59-60].

Кримінально-політичне ядро було тісно пов'язане з Комсомолом 1980х, особливо у роки Перебудови, коли членам Комсомолу дозволялося вести скромну ринкову діяльність. Саме цей кластер згодом і сформував правлячий та капіталістичний класи України. В умовах постійного дефіциту основних товарів, товарів масового споживання, в умовах, коли високі чини Компартії слугували єдиною ланкою в каналах постачання та розподілу, кримінально-політичні зв'язки стали невід'ємною частиною державно-суспільного комплексу Радянського Союзу, а згодом і України. Більшість вітчизняних правлячих і капіталістичних класів походять із вищезгаданих середовищ, включаючи трьох президентів України – Л. Кучму, В.

Януковича, П. Порошенка, а також більшість прем'єр-міністрів – П. Лазаренка, Ю. Звягільського, В. Масола, А. Кінаха, В. Януковича, М. Азарова і Ю. Тимошенко [283, с. 45].

Коли Л. Кравчук (колишній Секретар Компартії УРСР) посів пост першого президента незалежної України, то просто переназначив усіх голів облрад та місцевих представників, тобто обставив себе представниками номенклатури, повторюючи традиції та практики КПУ [20а]. Неможливо не помічати роль української номенклатури в радянському правлячому апараті та тодішнього домінування «дніпропетровської когорти» у цій групі [194]. У 1990 р. 53% керівництва Української компартії були з Дніпропетровська, а зважаючи на промислову та економічну важливість українських регіонів, партійні лідери з Донецька, Дніпропетровська та Харкова мали значний вплив на політичні процеси Радянського Союзу та УРСР зокрема [31, с. 8-9].

Із розпадом Радянського Союзу відбувся перехід від комуністичної диктатури до плюралістичної демократії, від планової до ринкової економіки, радянсько-імперіалістичної гегемонії до повністю незалежної держави [97, с. 608-619]. У 1990-х рр. «невидима рука ринку» спрямувала незалежну республіку в протилежний від очікувань прихильників Перебудови бік. Глибока економічна криза була наслідком синергетичної взаємодії кількох факторів:

- 1) негативні тенденції пізньорадянської економіки – зношення основних фондів, технологічна відсталість, низька частка інноваційного виробництва, падіння продуктивності праці;

- 2) особливості транзитного періоду – командно-адміністративну модель управління економікою було ліквідовано, коли ще не існувало інституційної бази для ринкових відносин;

- 3) руйнація міждержавних виробничих ланцюжків – економіка СРСР була єдиним «організмом», у рамках СНД (такого собі

пострадянського ЄЕС) ефективного механізму збереження економічних зв'язків створено не було;

4) включення України до світового ринку на умовах висунутими ядром світ-системи – як сировинної периферії, у тому числі: небажання розвинених країн інвестувати в економіку України, підтримувати її модернізацію; тривале ставлення до України як до сфери інтересів регіональної субімперіалістичної сили, Російської Федерації;

5) становлення класового суспільства з притаманним для буржуазії первісним накопиченням капіталу – логіка цього процесу на перших, принаймні, етапах передбачає конфліктний переділ власності та нехтування суспільними інтересами.

Що відбувалося в площині інфраструктури? Економіка України переживала потужну депресію. Значно скоротилося виробництво товарів і послуг, що знайшло своє відображення в падінні ВВП на 55% протягом 1991-1999 рр. [253]. Для порівняння: у роки «Великої депресії», яка вразила США в 1929-1933 рр., падіння ВВП було вдвічі меншим [43]. Особливо критичною була ситуація в індустрії: промислове виробництво скоротилося за цей період на 48% [255]. Деякі високотехнологічні галузі (мікроелектроніка, верстатобудування, приладобудування), що виробляли товари з високою доданою вартістю, практично розвалилися. Таким чином структура промисловості змінилася в бік збільшення частки виробництва напівфабрикатів (сталь, хімікати, продукти харчування). Так, частка машинобудування та металообробки впала з 31,3% до 13,4%, а чорної металургії – зросла з 11,2% до 27% [68].

Сільське господарство переживало дещо менший, але також значний спад (-44%) [35]. Якщо в 1991 р. кількість зайнятих в промисловості перевищувала кількість зайнятих у сільському господарстві в 1,6 рази, то в 1997 р. ці показники зрівнялися, а станом на 2001 р. у сільському господарстві працювало в 1,3 рази більше осіб, ніж у промисловості. Цілком

можна було говорити про перехід від індустріальної економіки до індустріально-аграрної, а зростання поруч із промисловістю й товарним аграрним сектором натурального господарства (городи, дачі, присадибні ділянки) вказувало на ще глибший регрес. Відносне зростання спостерігалось тільки в секторі послуг [81, с. 6]. Суттєві структурні зміни відбулися і в сфері зовнішньої торгівлі. Протягом 1995–2000 рр. частка країн СНД зменшилася як в українському експорті (з 52,7% до 33,3%), так і в імпорті (з 64,5% до 33,7%) [35].

Якщо говорити про структуру суспільства, то найбільш суттєвою зміною стало формування суспільних класів. Класова природа СРСР залишається серед науковців дискусійним питанням далеким від розв'язання. У будь-якому випадку правляча еліта радянського суспільства, хоч і користувалася низкою привілеїв економічного характеру, але лише контролювала засоби виробництва, аж ніяк не володіла ними [29, с. 62]. Протягом 1990-х рр. відбувався розподіл суспільної власності, правовим вираженням чого став інститут приватної власності (утім, приватизація в Україні дещо пробуксовувала порівняно з Росією, що призвело до появи тимчасової страти напіввласників – керівників державних підприємств, які незаконно привласнювали частину прибутку) [81, с. 7–8]. Цей процес породив новий правлячий клас – буржуазію. До її складу увійшли фракції правлячих еліт УРСР (партійна номенклатура, «червоні директори»), вихідці з організованої злочинності, що розвинулася в роки Перебудови, елементи радянського «середнього класу» (службовці, інтелігенція) та окремі представники робітництва. Корупція та кримінал ставали знаряддями накопичення капіталу не рідше, якщо не частіше, ніж підприємницький хист і ринкова кон'юнктура. Переможці у боротьбі за власність на засоби виробництва утворили велику і середню буржуазію. Окремим класом можна вважати дрібну буржуазію – ті групи населення, що

мають власність, отримують прибутки від бізнесу, професійної діяльності або корупційної ренти, але не використовують найманої праці [257, с. 85].

Переважає більшість населення України працездатного віку залишилася найманими працівниками; тільки якщо до кінця 1980-х рр. у ролі працедавця виступала виключно держава (що позиціонувала себе «робітничо-селянською»), то протягом 1990-х рр. частка підприємств державної власності постійно зменшувалася, відповідно зростала частка приватних «покупців» робочої сили. Відзначимо, що трудові відносини досі регулює Кодекс законів про працю УРСР 1971 р. (із сотнями поправок), орієнтований передусім на захист прав найманого робітника, а не інтересів працедавця [84]. Але це де-юре, а як змінилося становище пролетаріату (у широкому розумінні цього терміну) де-факто? Про програш цього класу в процесі структурних змін 1990-х рр. свідчить той факт, що значно зменшилася частка суспільного додаткового продукту, яку отримували наймані робітники. Частка заробітної плати у ВВП знизилася з 58,8% у 1990р. до 45% на початку 2000-х рр [66, с. 25]. Реальна заробітна плата в 1999 р. становила близько 30% від показників 1990 р [21]. Заборгованість із зарплати у 1999 р. сягнула 7,2 млрд. грн [86]. Доходи найманих працівників «з'їдала» девальвація купоно-карбованців, а згодом – гривні [36], тоді як представники вищих класів мали можливість користуватися «умовними одиницями». Падіння реальних заробітних плат випереджало темпи падіння ВВП (а тим паче зниження продуктивності праці, що становило за 1990-і рр. усього 23%) [21] – це свідчило про те, що причиною погіршення матеріальних умов життя більшості громадян України був не самий лише економічний спад, а і перерозподіл суспільного багатства на користь новонародженої буржуазії. Деградація виробництва неминуче вела до ліквідації робочих місць та зростання безробіття, що створювало «резервну армію праці» (наприкінці 1999 р. – 12,4%) – класичний інструмент тиску з боку працедавців на найманих працівників [47].

Як і в попередні історичні епохи, вельми суперечливим лишалося класове положення селянства, яке так і не дійшло до повного розшарування на буржуазію і пролетаріат. Селянське домогосподарство часто поєднує в собі доходи від роботи за наймом, дрібного бізнесу, ренту (пай) та елементи натурального господарства. У 1990-і рр. сільська місцевість стала зоною найбільшого скорочення доступу до благ соціальної держави [29, с. 101]. Відбувався занепад харчової промисловості: її частка у промисловому виробництві знизилася з 18,7% до 16,8% [35]. Ця галузь частково відвоює у імпортних конкурентів місце на вітчизняному ринку та закріпиться на іноземних вже в наступному десятиріччі.

Як ми продемонстрували вище, практично усі економічні показники протягом 1990-х рр. погіршилися. Разом із кардинальною структурною перебудовою суспільства це призвело до падіння рівня життя більшості громадян України. «Старі ліві» традиційно висувають на перший план економічні питання, закликаючи до встановлення соціальної справедливості й підвищення добробуту пересічних громадян [28, с. 18–34]. На початку доби незалежності «старі ліві» виступали в ролі єдиної принципової й структурної опозиції владі, а також в тій чи іншій мірі підкреслювали свій зв'язок із радянським режимом, що за всіх своїх недоліків залишив у історичні пам'яті громадян успішні приклади економічної модернізації України [272, с. 23].

Діюча влада не використовувала риторику провини в економічних провалах «попередників», надто свіжим у пам'яті електорату був той факт, що за великим рахунком посткомуністична влада сама собі була попередником. Падіння ВВП розпочалося ще до розпаду СРСР, але протягом 1992-1998 рр. його темпи були в кілька разів вищими, ніж за радянської доби.

Таблиця 4.1**ВВП України у 1988-2012 рр.**

Роки	Середнє річне зростання, %
1988 – 1991	–2,05
1992 – 1993	–11,95
1994 – 1997	–12,2
1998 – 1999	–1,05
2000 – 2001	+7,55
2002 – 2004	+9,67
2005 – 2006	+5,10
2007 – 2008	+5,19
2009 – 2010	–5,61
2011 – 2012	+2,86

Джерело: побудовано авторкою на основі [254]

Таблиця 4.2**Темпи зростання світового ВВП**

Роки	Середнє річне зростання, %
2000 – 2001	+3,20
2002 – 2004	+3,27
2005 – 2006	+4,16
2007 – 2008	+3,07
2009 – 2010	+1,25
2011 – 2012	+2,85

Джерело: побудовано авторкою на основі [255]

У європейських країнах зазвичай набагато менші економічні коливання (скажімо, спад темпів зростання економіки) зазвичай призводять до політичних змін, приходу опозиційних сил до влади. Звісно, не тільки ліві політичні сили можуть пропонувати альтернативну програму економічного розвитку [269]. Але в 1990-і рр. націонал-демократичний табір цілковито

підтримував економічний курс уряду та відігравав роль його молодших, критичних партнерів у Верховній Раді [6]. Отже, в умовах тогочасного політичного життя України невдоволення економічною ситуацією мало радше знаходити вираження в підтримці лівих політичних сил.

Таблиця 4.3

**Зростання ВВП (у постійних цінах 2010 р.) протягом 1991-1999 рр.,
%**

Польща	+48
Угорщина	+11,9
Болгарія	–6
Чехія	+0,8
Російська Федерація	–35,5
Україна	–55,3

Джерело: побудовано авторкою на основі [255]

Масове невдоволення соціально-економічними наслідками ринкових перетворень привело ліві партії до влади в більшості країн колишнього соціалістичного табору: 1993 – уряд В. Павляка в Польщі, 1994 – Д. Хорна в Угорщині, 1995 – Ж. Віденова в Болгарії, 1998 – М. Земана в Чехії. Центральноевропейські «старі ліві» не змогли і не захотіли запропонувати та втілити в життя соціально-економічну політику альтернативну неоліберальній, але принаймні ліві партії регіону побували у влади та вписалися в посткомуністичну політичну модель [272, с. 23]. Водночас ліві не змогли прийти до влади в жодній з країн СНД (окрім Молдови), де економічна ситуація була явно гіршою.

Утім, така перспектива виглядала цілком реалістичною в Україні 1990-х рр. Ліві партії стали лідерами за кількістю проведених у 1994 р. депутатів у в одномандатних округах. Вибори президента того ж року не беремо до уваги, адже в них не брав участі кандидат від найбільшої лівої політсили – КПУ. Після парламентських виборів 1998 р., які проходили за змішаною

системою, ліві збільшили свою присутність у Верховній Раді. Кандидати від КПУ, СПУ, ПСПУ сумарно отримали на 8% голосів більше, ніж Леонід Кучма, у першому турі президентських виборів, 31 жовтня 1999 р [83].

Таблиця 4.4

Результати лівих партій на загальнонаціональних виборах

	1994 *	1998 (списк и)*	1998 (округ и)*	1999 (1 тур)* *	1999 (2 тур) **	2002 (списк и) *	2002 (окр уги) *	2006 *	2007 *	2012 (списки)*	2012 (окр уги) *
КПУ	24,3 %	37, 3%	16,8%	22,2%	37,8%	26,2%	2,7%	4,7%	6%	14,2%	-
СПУ	3,7%	12,9%	2,3%	11,3%	-	8,9%	0,9%	7,3%	-	-	-
СелП У	4,7%			-	-	-	-	-	-	-	-
ПСПУ	-	6,2%	0,9%	11%	-	-	-	-	-	-	-
Всі ліві	32,6 %	56,4%	20,0%	44,5%	37,8%	35,1%	3,6%	11%	6%	14,2%	0%
Загало м	32,6 %	38,4%		44,5%	37,8%	19,3%		11%	6%	7,1%	

Джерело: побудовао авторкою на підставі [83]

* – частка отриманих депутатських мандатів

** – частка голосів виборців

Отже, в умовах економічної депресії 1990-х рр. українські ліві партії стабільно нарощували електоральний успіх, однак не могли набрати «критичної ваги» голосів виборців, що дозволила б їм мати більшість у парламенті або здобути президентський пост, хоча подібні політичні досягнення виявилися цілком під силу центральноєвропейським лівим (навіть у найбільш успішній в економічному відношенні Польщі).

Які фактори не дозволили економічній фрустрації мільйонів українців перерости в урядування лівих критиків економічного курсу діючої влади? Ці фактори слід шукати поза межами суто інфраструктурних кількісних змінних.

По-перше, варто звернути увагу на виборчу систему. На виборах до Верховної Ради у 1994 р. використовували мажоритарну систему, а у 1998 р. – змішану, мажоритарно-пропорційну. Формат парламентських виборів регулювався Законами України «Про вибори народних депутатів України»

відповідно від 18 листопада 1993 р. та 24 вересня 1997 р. Навколо останнього з них точилися серйозні суперечки, що були виявом політичної боротьби: закон багато разів повертався президентом до Верховної Ради на доопрацювання, а частину його положень Конституційний суд визнав не відповідними Конституції України [64, с. 321–323].

Наприкінці 1990-х рр. ліві політичні сили ратували за перехід до пропорційної системи виборів, тоді як владні кола захищали мажоритарну складову змішаної системи. «Мажоритарка» оголошувалася зразковою виборчою системою, притаманною країнам «старої демократії». Останнє було правдою, але власне в Україні мажоритарна система залишилася з радянської доби. Її трансформації перегукувалися з трансформаціями національної правлячої еліти, але в її основі зберігався принцип «виборів без вибору». Результати парламентських виборів у 1998 р. за мажоритарними округами та партійними списками різко відрізнялися між собою (див. таб. 4.4). Характерно, що в переважній більшості країн ексоцтабору була запроваджена пропорційна виборча система.

Ще більше значення для політичного життя країни мав інший фактор – націоналізм (точніше націоналізми). Розпад СРСР спричинив крах радянської ідентичності, які містила елементи класової свідомості, державного патріотизму і супранаціоналізму. Перехід до нових колективних ідентичностей в умовах економічної катастрофи, соціальних трансформацій та актуалізації історичних конфліктів був непростим скрізь у СНД. Наприклад, у сусідній Молдові подібні процеси призвели до війни у Придністров'ї 1992 р. В Україні титульна нація являла собою досить гетерогенну «уявлену спільноту», у якій можна було виділити кілька субетнічних елементів. Двома полюсами цього континууму стали галицькі «свідомі українці» та «радянський народ» Донбасу, які поєднували зі своєю самоідентифікацією певну ідеологію та підтримку відповідних політичних

сил. Перші стали вірним електоратом Народного руху, тоді як останні – КПУ.

Етнонаціональні явища є складним феноменом. Так, власне етнічне, визначене насамперед родинним походженням, можна віднести до царини інфраструктури. М. Гарріс наголошував, що мова як соціальне явище перетинає всі три рівні організації суспільного життя [148, с. 54–55]; про цьому мовні аспекти національних процесів тісно пов'язані зі структурними змінами (урбанізація, освіта). Національна свідомість, безумовно, належить до царини надструктури. Економічна фрустрація часто знаходить своє вираження у зростанні націоналістичних sentimentів, упереджень і вподобань; до цього додалися такі фактори як реальні та уявні перешкоди для підтримання економічних і особистих (зокрема родинних) зв'язків із пострадянськими республіками, насамперед із РФ, та зміни у мовнокультурній політиці держави. Це створювало багатомільйонний «прорадянський» електорат. На цій ниві вирішила зосередитися КПУ [272, с. 35]. Але на той час комуністи ще зовсім не нагадували регіональну партію. На парламентських виборах 1998 р. компартія отримала перше місце за партійними списками в 15 областях та АР Крим [83]. Але їхні електоральні успіхи були набагато нижчими за загальнонаціональний рівень у деяких західноукраїнських областях. СПУ та СелПУ також мали регіональну базу (відповідно Центральна й Південна Україна) з певними субетнічними конотаціями, але набагато менше артикулювали національне питання [272, с. 50]. Натомість ПСПУ, будучи «молодшою дитиною» (та початково кучмістським політпроектom, спрямованим на розкол опозиції) в українському лівому таборі, стала набирати політичний рейтинг, педалюючи національні, мовні, історичні та релігійні теми [37, с. 95, 98–99].

Спад виробництва в Україні тривав до 1999 р. включно, тоді як обвальне падіння реальних зарплат відбулося протягом 1990–1993 рр. – зменшення на вражаючі 92% [27, с. 178]. Починаючи з 1994 р. середня

реальна зарплата поступово зростала, що, втім, на фоні попереднього «шоку без терапії» було маловідчутним.

У 2000 р. вперше за роки незалежності було зафіксовано зростання національного ВВП. Цей тренд тривав декілька років, при чому у 2004 р. темп зростання ВВП України (12,1%) був вищий, ніж у КНР, США, ФРН, та максимальним серед постсоціалістичних держав. Швидкість і глибину відновлення української економіки не варто перебільшувати: політична криза кінця 2004 р. призвела до зниження приросту ВВП до 2,7% у 2005 р.; у 2006-2008 рр. темпи зростання дещо випереджали середньосвітові (див. таб. 4.1 і 4.2), але станом на 2008 р. обсяг вітчизняної економіки досяг тільки 81,29% від рівня 1991 року (в постійних цінах у USD 2010 р.) [255].

Зростання національної економіки спричинило поєднання кількох факторів:

1) завершення структурної перебудови 1990-х рр. – формування класів, створення нових державних та господарських інституцій, накопичення первісного капіталу, встановлення нових економічних зв'язків усередині та за межами країни;

2) сприятлива кон'юнктура на світовому ринку металів, хімікатів, зерна, олії та інших основних груп експортних товарів [27, с. 179];

3) сприятлива кон'юнктура на ринку грошей (наявність відносно стабільної національної валюти у поєднанні з її девальвацією після російського дефолту 1998 р.) та монетаристська політика уряду [227, с. 82];

4) політика центральної влади, спрямована на піднесення купівельної спроможності населення;

5) переорієнтація вітчизняної великої буржуазії на промислове виробництво [227, с. 9].

У 1999 р. «старі ліві» досягли піку електоральних успіхів, коли кандидати-лідери 3 лівих партій сукупно випередили чинного голову держави в 1 турі президентських виборів. Починаючи з парламентських

виборів 2002 р. «старі ліві» отримували з кожним разом менше голосів та скорочували свою присутність у Верховній Раді (див. таб. 4.4). При цьому скорочення політичної ваги лівих у 2000-х рр. відбувалося швидшими темпами, ніж її зростання в 1990-х рр. Економічна стабілізація та поступове збільшення доходів домогосподарств, безумовно, відвернула від лівої опозиції частину її електорату, який своїм голосуванням тепер немовби схвалював соціально-економічну політику виконавчої влади. Урядовці намагалися конвертувати економічне зростання, що відбулося в їхню каденцію, в політичний капітал для себе та своїх партій. У політичній агітації та масовому сприйнятті політичного життя сформувався шаблон на кшталт «Ющенко/Тимошенко/Янукович підвищував зарплати/пенсії/соціальні виплати».

Проте зростання ВВП і реальних доходів населення не є достатньою умовою для зменшення електоральної підтримки політичної опозиції – ані теоретично, ані конкретно-історично. Україна мала найвищі за роки незалежності темпи зростання ВВП саме за другої каденції Л. Кучми (листопад 1999 – січень 2005 рр.) [255], але на загальнонаціональних виборах 2002 та 2004 рр. кращі результати демонстрували не провладні кандидати/політичні сили, а опозиційні [83] – тільки-но не від лівої, а від правоцентристської (з елементами соціал-популізму) опозиції.

Можна вважати, що в 2000-х рр. виборець частіше віддавав перевагу капіталістичному курсу розвитку країни, ніж виборець 1990-х рр. – це було проекцією стабілізації та поступового відновлення інфраструктурних показників у сферу політичного життя. Середньостатистичний виборець з кожним роком отримував дещо вищий дохід, що з більшою вірогідністю, ніж у роки зменшення реальних доходів, затримок зарплати, нестабільності національної валюти, схиляло його до схвалення ринкових відносин. Реальна середня зарплата повернулася до рівня 1991 р. у 2003 р., а останнього «достагфляційного» 1990 р. – у 2008 р., останньому році

економічного буму [27, с. 178]. Іншими словами, зростання 2000-х рр. лише наближало пересічного громадянина до рівня життя пізнього СРСР і тільки насамкінець наздогнало його. Однак на рівні прагматичного розуміння політичного процесу виборцем продовження такого зростання в рамках сформованого після 1991 р. ладу виглядало набагато реалістичнішим, ніж повернення назад до радянського ладу (КПУ, ПСПУ) чи перехід України на неокреслений «третій шлях» (СПУ). Але в рамках ринкової економіки та парламентської демократії виборець волів бачити при владі когось іншого, ніж вкрай корумповану чинну «еліту».

З таб. 4.4 можна побачити, що спад електоральної підтримки «старих лівих» розпочався не в 2002 р., коли це вже однозначно можна пояснювати впливом інфраструктурних змін, тобто економічного зростання, а раніше – через 2 тижні після їхнього найвищого успіху, досягнутого в 1 турі президентських виборів 31 жовтня 1999 р., а саме в 2 турі тих виборів. Матеріальне стимулювання електорату мало місце у вигляді виплат заборгованостей по зарплатах, що в 1999 р. сягнули апогею, і підвищення пенсій перед виборами, але це радше могло вплинути на результати 1 туру [80, с. 162].

Звісно, двораундові вибори голови держави мають свої особливості: у 2 турі голосують не тільки (і не стільки) «за», як «проти», іншими словами – обирають «менше з двох зол». Голос, відданий 14 листопада 1999 р. за Л. Кучму, зовсім не обов'язково мав у своєму підґрунті схвалення політики чинного президента або ринкових перетворень, а міг впливати з недовіри та/або неприязні до ретроградної, русофільської програми та неосталіністської риторики іншого кандидата – лідера КПУ П. Симоненка. Перемога Л. Кучми у 2 турі має низку пояснень, які можна віднайти як у площині структури, так і надструктури, але варто звернути увагу на те, що один з найбільших приростів голосів між турами чинному президентові дала Донецька обл. – традиційно електоральний форпост КПУ.

У 1 турі (явка – 66%) Л. Кучма отримав тут 778 104 голосів (32%), програвши П. Симоненкові (39,4%), тоді як у 2 турі (явка – 78,9%) – 1 557 340 голосів (52,5%), випередивши конкурента (41,23%). У сусідній Луганській обл. П. Симоненко переміг Л. Кучму в обох турах (47,2%/28,6%; 53,9%/40,7%) [20, с. 303, 310]. Така істотна різниця в електоральній поведінці надзвичайно схожих як за своїми соціально-економічними і етнонаціональними характеристиками, так і за результатами голосувань минулих років регіонів може бути пояснена, якщо залучити ще один структурний чинник – клас, узятий в його агентному прояві.

Оскільки капіталістичний клас в Україні все більш міцнішав та розростався, він намагався виробити нові механізми акумуляції капіталу, його подальшої легалізації та забезпечення зручних правил гри. Тобто, старався забезпечити собі сильну економічну агентність. Накопичення капіталу через ФПГ включало не лише утворення надлишку через товарні та фінансові потоки, а й замученість до диктування політичної повістки та законотворчості. У такий спосіб олігархічний капітал України прагнув переступити межі можливостей, які були в рамках кожної зі згаданих вище сфер. Це стало можливим завдяки специфічній внутрішній та зовнішньоекономічній політиці, яка передбачала вибіркову лібералізацію та протекціонізм, що дуже грало на руку олігархічному капіталу.

Не слід залишати поза увагою і можливості офшорингу накопичених доходів, так званих «чорних дір» в економіці. Ю. Юрченко називає чотири причини появи цих «чорних дір», що пов'язані з різними формами розкрадання державної власності: 1) приватизація – від первісного нагромадження до вибудовування складних схем концентрації та централізації державних підприємств у руках ФПГ та олігархату, 2) регуляція прямих іноземних інвестицій, їх нерівномірна залученість для накопичення як вітчизняним та іноземним капіталом, 3) створення спеціальних економічних зон, 4) порушення тендерів та державних

закупівель. Український олігархат використав ці неоліберальні механізми накопичення, що маскуються за фасадом «вільного ринку» та «демократичних реформ» [280].

Велика буржуазія, одним з головних осередків формування якої в Україні в 1990-х рр. стала Донецька обл. (разом із Дніпропетровською та м. Київ), активно допомагала чинному президенту переобратися, щоб втримати свою класову владу та її основу – власність на засоби виробництва й доступ до корупційної ренти. Донецька фракція великої буржуазії активно застосувала всі можливі засоби для перемоги тут у другому турі Л. Кучми [281, с. 112] – це і т. зв. «адмінресурс» (тобто активний вплив «згори-вниз» у вигляді неформальної агітації, тиску, підкупу через локальні неопатримоніальні мережі, базисом яких були великі промислові підприємства), і прямі фальсифікації, зафіксовані ОБСЄ [227; 43]. На сусідню Луганську обл. впливи донецької великої буржуазії розповсюджувалися менше – це і зумовило різницю в результатах голосування. Аналогічно «парадоксальні» результати 2 туру були зафіксовані в Сумській обл., де посаду голови ОДА займав колишній губернатор Донеччини В. Щербань [227, с. 74].

4.2. Культурно-матеріалістичний аналіз динаміки розвитку лівих партій України 2000х рр.

Вище ми говорили про завершення структурної перебудови 1990-х рр., під цим маючи на увазі остаточне ствердження класового поділу українського суспільства та капіталістичного способу виробництва. Але всередині трансформованого соціуму тривала інтенсивна боротьба за інфраструктурні блага, структурні переваги та надструктурну гегемонію – як всередині окремих класів, так і між класами. На зламі століть в Україні відбувалося утвердження класової влади великої буржуазії, вже здобутої в

економіці протягом 1990-х рр., у сфері політичного життя, що в свою чергу мало відкрити для неї можливість подальшого накопичення капіталу та ще міцнішого закорінення на політичному Олімпі. При цьому зовнішні форми демократії західного зразка зберігалися. Значною мірою це пояснюється фінансовою залежністю від Західної Європи, США та міжнародних інституцій [198, с. 62], а також зміною структури українського експорту [221]. Хоча, звісно, вплив мали й власні шукання нових політичних, економічних та ідейних форм, розпочаті ще за доби «розвиненого соціалізму» [118, с. 167], однак глибину й широту лібералізації та демократизації привілейованих класів не варто перебільшувати – соціологічні дослідження свідчать радше про протилежне [228].

Отже, в рамках позірною народовладдя над діями політичних акторів (виборців і політиків) встановлювала вплив і контроль велика буржуазія. Після успішного «донецького експерименту» з видозмінення в потрібний бік електоральної поведінки в 1999 р. наступним кроком стало підпорядкування Верховної Ради переобраному президентові – т. зв. «оксамитова революція» 20-21 січня 2000 р., коли О. Ткаченка (СелПУ) та А. Мартинюка (КПУ) було усунуто від керівництва парламентом [85]. Вже в квітні 2000 р. за ініціативою Л. Кучми було проведено всеукраїнський референдум, що мав перевести персональні зміни в балансі президентсько-парламентської республіки в інституційну площину. Завдяки контролю над ЗМІ, амбівалентності формулювань та низькому рівні масової політичної культури президент без труднощів отримав схвалення виборців.

Програш у парламентському та легальному полях, що відбувся на фоні застосування виконавчою владою у політичній боротьбі брутальних і нелегальних інструментів, підштовхує ліву опозицію в 2001-2002 рр. досягти порозуміння з праволіберальною опозицією (Блок Юлії Тимошенко, згодом – і «Наша Україна») і перейти до рішучіших контрдій, зокрема організації вуличних протестів («Україна без Кучми», «Повстань,

Україно!»). Президент та союзна йому велика буржуазія роблять ставку на перемогу на парламентських виборах пропрезидентської політсили – блоку «За єдину Україну!». Донецька фракція великої буржуазії знову забезпечує рекордні результати в Донецькій та Сумській обл [227, с 75]. Але попри економічне зростання, яке уряд записував на свій рахунок, і тотальне домінування провладного дискурсу в ЗМІ [208, с. 17–42] опозиційні партії та блоки (КПУ, СПУ, Наша Україна, БЮТ) взяли 76% депутатських місць за результатами голосування в багатомандатному виборчому окрузі. Утім, завдяки мажоритарщикам у Верховній Раді України IV скликання було сформовано пропрезидентську більшість.

Хоч і неповна, але перемога на парламентських виборах 2002 р. дозволила правлячим колам зробити наступний крок – протягом 2003–2004 рр. відбулася приватизація підприємств великої промисловості, передусім в експортоорієнтованих металургійній та хімічній галузях, прибутковість яких в умовах тогочасної зовнішньоринкової кон'юнктури різко зросла [281, с. 115–116]. Від участі в приватизаційному процесі явним чином було усунуто західний капітал, що в купі з різноплановими проявами авторитарних тенденцій режиму і «кольчужним скандалом» вкрай посилювало невдоволення США та ЄС правлячими колами України та підвищило рівень підтримки, який вони надавали правоцентристській опозиції [275].

Про консолідацію пострадянської неономенклатури та великої буржуазії, які тяжіли до злиття в єдину соціальну страту – олігархію, красномовно свідчив той факт, що одним з найбагатших людей України та бенефіціаром приватизації великої промисловості був В. Пінчук – зять Л. Кучми. Правлячі класи здійснили спробу сформувати в Україні історичний блок (у грамшіванському сенсі) [281, с. 52], тобто забезпечити схвалення чинного ладу – насамперед з боку найчисельнішого класу, найманих робітників. Такий компроміс досягається за допомогою як матеріального, так і ідеологічного інструментарію, застосовуваного у пропорціях, що

варіюються залежно від поточних умов. Хоч на початку 2000-х р. режим Л. Кучми намагався виробити дієвий ідеологічний національний консенсус (напр., активізація державної політики пам'яті в 70-у річницю голоду 1932–1933 рр.), але в умовах етнонаціональної гетерогенності та економічного зростання значно простіше було застосувати механізми перерозподілу суспільного додаткового продукту. Непривілейовані класи відтепер отримували дещо більшу кількість суспільних благ, що, за задумом, мало забезпечити їхню політичну, соціальну та економічну лояльність (з іншого боку, зарплати найманих працівників не мали зростати надмірно, адже в умовах немодернізованості виробництва саме їх низький рівень забезпечував конкурентоздатність української промислової продукції на зовнішніх ринках) [261, с. 126]. Протягом 2000–2004 рр. зросла середня реальна заробітна плата (з 34,3% до 58,1% від рівня 1991 р.), частка заробітної плати у ВВП (з 42,3% до 46,6%), витрати державного бюджету на освіту (з 4,2% до 5,3% ВВП) [16, с. 137]. Однак здійснення цієї політики мало неочікувані наслідки, які не дозволили досягти оформлення історичного блоку під квазі-соціал-демократичними гаслами «держави розвитку».

По-перше, підвищення соціальних стандартів для широких мас населення вимагало значного збільшення бюджетних витрат і відповідно кращого наповнення бюджету в умовах перебування значної частини української економіки «в тіні» (у 2004 р. – близько 28% ВВП, за оцінками німецького економіста Ф. Шнайдера) [250]. Але ще за умов ослаблення державного апарату 1990-х років велика буржуазія перетворила ухиляння від сплати податків на одне з головних джерел первісного накопичення капіталу та швидко вийшла в цьому на транснаціональний рівень, навчившись користуватися офшорними зонами; тепер, в умовах власного політичного панування, велика буржуазія не збиралася змінювати свої практики й позбавлятися частини доданої вартості [281, с. 42, 93]. Із

наближенням президентських виборів 2004 р. податковий тягар було перекладено на дрібних підприємців і самозайнятих (ці соціальні страти складала близько 12,5% економічно активного населення України) [16, с. 135]. Але це спричинило політичну мобілізацію середньої та дрібної буржуазії, зростання в її середовищі антивладних настроїв та підтримки опозиційних сил. Зрозуміло, що бізнес переважно обирав орієнтацією не на ліву опозицію, а на правоцентристів.

По-друге, економічний бум початку 2000-х рр. мав у своєму підґрунті зростання цін та попиту на вітчизняні метал і хімікати, тобто продукцію тих галузей промисловості, виробничий цикл яких було зосереджено переважно на південному сході України. У цих регіонах України зростання реальних доходів населення відбувалося значно швидшими темпами, ніж в інших. Про це пише британський політолог М. Бойцун: «Однією з найочевидніших нерівностей була дедалі різкіша регіональна диференціація зарплат. У жовтні 2004 року середня місячна зарплатня в східних Донецькій, Дніпропетровській і Запорізькій областях перевищувала 700 грн., тоді як у західних Тернопільській, Рівненській і Хмельницькій областях вона була ледь більше 400 грн. <...> залишало серед населення сильне враження нерівного ставлення та нерівного розподілу плодів економічного відновлення» [16, с. 136].

Отже, експортно-сировинний характер економічного відновлення спричинив посилення регіональної поляризації та зростання націоналістичних настроїв. Зазначимо, що зменшення соціальної напруги в індустріальних регіонах України підточувало соціальну базу КПУ – «перетікання» її електорату під крило олігархічного табору («За єдину Україну», згодом – «Партія регіонів») стало характерною рисою політичного життя 2000-х рр [227, с. 39]. Хоча 2007 р. відзначився відносною макроекономічною стабільністю та активною приватизацією, в умовах відсутності структурних економічних змін та агресивних

зажерливих капіталістичних кланів, ця економічна стабільність була тимчасовим міражем, роздутим вливанням траншів МВФ, попитом на продукцію сталеваріння Донбасу, а також дешевим кредитуванням фізичних осіб, що й підсилювало споживання в Україні [282].

Ю. Юрченко відзначає, що велика буржуазія (олігархат, «клани») не є однорідною. Цей молодий клас роздирає внутрішня боротьба – конкуренція за засоби виробництва, доступ до корупційної ренти та важелі політичного впливу [281, с. 30]. За позірним компромісом початку 2000-х рр. приховувався поділ на більш та менш впливові фракції великої буржуазії, що змагалися між собою. Так, серед «дніпропетровських» кращі позиції посідала «Interpipe Group» В. Пінчука, а серед «донецьких» – «System Capital Management» Р. Ахметова, тоді як «Приват» І. Коломойського та «Індустріальний союз Донбасу» С. Тарути – дещо гірші. Останні були частиною кучмістської системи олігархату, але отримували меншу частину того «пирога», який американський географ Д. Гарві влучно назвав «накопиченням через позбавлення» («accumulation by dispossession») – зокрема, це можна побачити за результатами «великої приватизації» 2003-2004 рр. Ці фракції великої буржуазії відкрито не поривали з режимом Л. Кучми, але водночас підтримували зв'язки з правоцентристською опозицією, у тому числі фінансували її політичну діяльність. Відомо й про фінансування з боку олігархічної фронди й лівих політсил, зокрема СПУ [17]. Це мало забезпечити олігархам «другого рангу» вихід на перші позиції у випадку політичної перемоги опозиціонерів [281, с. 112–118].

Динаміка переходів між блоками найбільш впливових людей України свідчить про те, що різні фракції правлячого капіталістичного класу вели запеклу боротьбу. За версією Ю. Юрченко, перший помітний зсув відбувся між 1990 – 1996 рр. та 2003 р., коли домінувала фракція нового класу та дещо послаблених старих апаратчиків (нова номенклатура) всередині правлячого блоку [283, с. 152].

Як показали результати парламентських виборів 2002 р., електоральний успіх КПУ та СПУ все ще був сильним, проте вже йшов на спад. Саме у цей момент чітко ідентифікувалися фракції капіталістичних класів і почали набирати все більше сили. Це три основні сили: Наша Україна (підтримана П. Порошенком, Укрпромінвест, Тарутою/Мкртчяном, IDS), БЮТ Ю. Тимошенко («незмінний блок екс-олігархів і дисидентів») та За Єдину Україну/консерватори режиму Кучми (Пінчука, Інтерпайп та Ахметов, SKM). Коломойський і Боголюбов (група Приват) напряду не курували жодну політичну партію до виборів 2004 року [283, с. 95]. Донецький блок суттєво вплинув на політику Києва і ускладнив подальший розвиток ринкової реформи, що знайшло відображення в індивідуальній політичній присутності донецького клану в правлячому блоці країни [185, с. 64-65].

Між соратниками В. Ющенка, зокрема лідером СПУ О. Морозом та колишнім прем'єром А. Кінахом (близьким до Л. Кучми та Ю. Тимошенко) склалася конфліктна ситуація, яку ще більш утрудняв конфлікт інтересів нового правлячого блоку, представленого С. Тарутою, О. Мкртчяном, П. Порошенком, західноукраїнськими фракціями та дніпровсько-донецьким блоком (Р. Ахметов, В. Пінчук, Д. Фірташ), що почав дещо втрачати контроль за політикою. Спричинена виборами й Помаранчевою революцією політична криза підсилила економічну. ВВП України впродовж двох перших місяців нової влади був утричі повільнішим, ніж у попередньому році та знизився з 13,2% до 44%; у першому кварталі 2005 р. У той же час відбувається зміна закулісних впливових акторів, і, як зазначає Ю. Юрченко, спираючись на дані дослідження В. Піховшека та С. Конончука, у 2003-2005 рр., дуже мало членів дніпропетровського клану продовжувала займати впливові позиції: у 2003 р. таких було 15 представників дніпропетровської «нео-номенклатури» (першопочатково було 206), у 2004 р. – десять, у 2005 р. – лише п'ять (Л. Кравчук, В. Литвин, О. Мороз, А. Матвієнко, В. Ющенко. Сили «помаранчевої коаліції» ненадовго витіснили

дніпропетровський клан, і вже у 2008-2009 рр. донецький клан прийшов їм на зміну [283, с. 144].

На початку 2010 р. правлячий блок став гомогенним, як ніколи раніше; очікувалося, що неоліберальні реформи, запропоновані ЄБРД та МВФ запустять в Україні ринок, як це сталося у країнах Африки, південніше Сахари, або ж у країнах Латинської Америки. Але міжнародні програми та кредити на структурну перебудову лише створили «дискурсивний фасад» для розширення напівлегальних механізмів накопичення капіталу в Україні, як підтверджують показними найбагатших компаній та їх власників. Узурпація економічних та політичних важелів правлячим блоком, за яким стояв донецький клан, відбувалася паралельно з нападами на свободу слова та порушеннями прав людини, а також підлаштуванням законодавства під інтереси олігархічного капіталу [283, с.166].

Уже в серпні 2011 р. дев'ять із десяти найбільш впливових людей країни були членами Партії Регіонів, 37 із 100 найбільш впливових людей також були у списку сотні найбагатших олігархів [78]. Приміром, у 2011 р., коли Україну охопила економічна криза, задекларовані статки олігарха Р. Ахметова зросли з 17,8 мільярдів до 25,6 мільярдів доларів, більшість з яких неоподатковані. Якщо взяти до уваги рейтинг сотні найбільших компаній України, із 45 – 14 належало SCM Р. Ахметова, 5 – ISD С. Тарути й О. Мкртчяна, 2 – групі Приват І. Коломойського й Г. Боголюбова, а також ще одна, що належала Інтерпайп та Приват. Іншими словами, четверть найбільших компаній країни належала чотирьом ФПГ, що всі без винятку були офшорними підприємствами [283, с. 155]. Ці корпоративні організації гарантували доступ до транснаціональних механізмів акумуляції капіталу та витісняли державу зі схем контролю за капіталом. Останні перешкоди на шляху концентрації влади та капіталу в руках донецького клану зникли із обранням В. Януковича президентом, а «чорні діри» вітчизняної економіки,

що слугували джерелом збагачення олігархів, могли безперешкодно розширюватися ще більше [280].

У протестній активності початку 2000-х рр. ліві партії за власними теоретичними настановами мали би спиратися на різні страти пролетаріату, але в реальності політична активність цієї частини українського суспільства є доволі низькою. Занепад класичних форм робітничого руху, профспілок та старих лівих партій є довготривалою загальносвітовою тенденцією, коріння якої можна відшукати в економічній кризі початку 1970-х рр. та «консервативному повороті» кінця того ж десятиліття [262]. У соцтаборі спалах робітничої активності (в Україні його найяскравішим прикладом був шахтарський рух кінця 1980-х – 1990-х рр.) змінився атомізацією праці в умовах капіталізму [227, с. 65–68]. Важко не погодитися з думкою американського соціолога В. Чіббера, що в силу низки структурних особливостей капіталістичної економіки висока класова організованість і свідомість найманих робітників є радше виключенням, ніж правилом [105]. Тим паче в умовах краху радянського державно-соціалістичного проекту, в якому пролетарі були позбавлені політичної суб'єктності в рамках «суспільної угоди» 1920-х рр., що забезпечувала їм блага соціальної держави [67].

Треба відзначити, ще одну структурну особливість, притаманну Україні та іншим пострадянським країнам. Йдеться про наявність двох паралельних профспілкових мереж: «жовтих» профспілок (офіційних утворень, спадкоємців радянських профспілок, які здебільшого уникають конфліктів із власниками та зосереджені на перерозподілі між робітниками премій, путівок, подарунків на свята тощо), об'єднаних у Федерацію профспілок України (ФПУ), та «незалежних», «бойових» профспілок, об'єднаних у Конфедерацію вільних профспілок України (КВПУ). Ці два різновиди профспілок уособлюють дві можливих за ринкових умов стратегії найманих робітників – відповідно індивідуалістичну та колективістську.

Збереження за ФПУ величезної матеріальної бази дозволяло їй ефективно виконувати роль «приводного паса» правлячого режиму та утримувати робітничий клас від самоорганізації та подальшої партикулярної політизації [188, с. 614–618].

У таких умовах «старі ліві» втягнулися в 1-й пол. 2000-х рр. у політичну боротьбу, де також брали участь олігархи, правоцентристські й націоналістичні політичні сили. На той момент ліві партії мали солідну політичну вагу, але все ж таки відгравали вже другорядні ролі. Зрештою під час «Помаранчевої революції» 2004 р. вони опинилися по різні боки барикад: СПУ, залишаючись вірною логіці боротьби проти кучмізму як зрощення владної верхівки та провідних фінансово-промислових груп, увійшла до «помаранчевого» табору, тоді як КПУ полишила коаліцію з правоцентристами, прагнучи в умовах поширення націоналістичних настроїв серед широких мас населення України, зберегти популярність серед власного електорату – іншими словами, щоб не втрачати голоси південно-східних областей на користь Партії регіонів, КПУ вступила в альянс з Партією регіонів.

Прийнявши логіку цієї політичної боротьби, ліві партії швидко опинилися в її «охвісті». Нова, «помаранчева» влада приступила до масштабних перетворень, включно з реприватизацією великої промисловості та зняття перешкод для проникнення в країну іноземного капіталу, але не спромоглася «виробити послідовну стратегією та пала жертвою боротьби фракцій капіталістичного класу» [281, с. 99]. Під час політичної кризи 2006 р. СПУ спробувала зберігати самостійність, лавіруючи між «помаранчевими» і «біло-блакитними» фракціями великої буржуазії, але в умовах поляризації суспільства та поширення націоналістичних настроїв це призвело до дискредитації партії, втрати нею електоральної бази в Центральній Україні, неподолання відсоткового бар'єру на виборах 2007 р. та подальшого розколу соціалістів. Цей досвід,

певно, спонукав КПУ ще міцніше триматися своєї позиції «сателіта» Партії регіонів, аби не випасти з великої політики. Фінансова криза 2008 р., від якої Україна постраждала ледь не найбільше в Європі, поновила економічну рецесію, що відобразилося в результатах парламентських виборів 2012 р. (див. таб. 4.4), але на той момент «старі ліві» вже не були спроможні проводити самостійну політику та опиратися неоліберальному курсу уряду.

4.3 Парламентські ліві після Євромайдану: структурний аспект

Як зазначалося раніше, за допомогою теоретико-методологічного апарату КМ можна більш точно простежити інфраструктурні тенденції розвитку того чи іншого культурного явища у контексті широкого історичного наративу – *monopne durée* та *longue durée*. Таким чином, принцип інфраструктурного детермінізму можна чіткіше простежити саме у перспективі тривалого відрізка часу. Оскільки події 2013 – 2014 рр., які увійшли в історію як «Євромайдан», не належать до подій середнього чи дового часу, ми більше акцентуватимемо на структурних чинниках парламентських лівих, щоб уникнути інфраструктурної надінтерпретації та емічної містифікації.

Хвиля Майдану головно ударила по правлячій Партії Регіонів, а також зачепила її соратників по коаліції КПУ. Комуністів розглядали як частину поваленої влади, сприймали як агентів російської політики, як спадкоємців радянської спадщини, яку лєвова частка учасників сприймала як ключову загрозу розвитку України. Партійні організації та парламентські групи КПУ стали мішенню підвищеної уваги з боку правоохоронних органів та атак з боку праворадикалів. У центральних областях (Вінницькій, Житомирській, Сумській, Чернігівській) зафіксовані напади на офіси КПУ з боку праворадикальної організації «Правий сектор». Дані, зібрані В. Іщенком, чітко вказують на важливу роль, яку «Правий сектор» зіграв у поваленні

влади Януковича на заході країні, що істотно зрушило баланс сил між владою та протестуючими у Києві (адже у всіх західних областях, крім Закарпаття, ця політична організація згадувалася у спробах захоплень місцевих адміністрацій, відділків Міністерства Внутрішніх справ, СБУ, підпалюваннях офісів Партії регіонів) [177, с. 118].

З іншого боку, офіційна позиція керівництва КПУ щодо Анти-майдану і сепаратистського руху на Донбасі, який дещо пізніше розгорнувся у повному масштабі, була суперечливою. Ба більше, вона не відповідала радикальним очікуванням багатьох членів і прихильників радикальної боротьби із постмайданним неоліберально-націоналістичним урядом. КПУ не змогла подолати 5% бар'єр (вона набрала лише 3,9%) і відповідно не потрапила до парламенту у жовтні 2014 р. Це був перший український парламент, куди не потрапила жодна ліва партія чи депутат [177, с. 213].

У 2015 р. відбулася спроба інституційно прищепити суспільству новий ідентитет, що був опозиційний до російського «чужого». Йдеться про так звані «декомунізаційні закони». Оскільки російський «чужий» ішов у парі разом із радянсько-комуністичним «чужим», відбувалося активне «іншування», а також із публічного дискурсу та політичного поля витіснялася українська лівиця. «Російське» та «комуністичне» часто є предметом маніпуляцій; адже немає чіткого маркування, що саме слід відкинути. Апропріація терміну «радянське» (а отже і комуністичне) як такого, що є тотожним із «російським», означає повторення кремлівської імперіалістичної риторики, що має на меті заявити беззаперечні права на втручання у справи «молодших братів», вторгнення на їхні території [283, с.35]. Відбулося вихолощення сенсу лівизни та повна дискредитація цієї ідеології в її партійному обрамленні.

16 грудня 2015 р. КПУ була фактично заборонена рішенням суду. Станом на зараз, КПУ відсторонена від участів у виборах, проте її діяльність не заборонена, адже рішення суду не вступило в силу (на час

розгляду апеляційної скарги рішення суду про заборону – не діє). Фактично, КПУ бере участь у місцевих виборах, діють низові осередки, оновлюється партійний сайт, а також партія здає офіційну звітність у податкові органи.

У червні 2015 р. П. Симоненко та Н. Вітренко створили нову структуру, яка мала увібрати у себе КПУ та ПСПУ (та деякі інші маргінальні партії та громадські організації) у випадку їх заборони – «Ліву опозицію», і впродовж 2014-2015 рр. позиціонували себе під цим брендом. КПУ використала одну із технічних партій цієї коаліції, «Нова держава», для участі у місцевих виборах 2015 р. Загалом усі кандидати-комуністи набрали близько 1,3% голосів [179, с. 89]. П. Симоненко і Н. Вітренко активно просували себе під брендом «Лівої опозиції», але згодом П. Симоненко знову повернувся до позиціонування себе як лідера «напівзабороненої КПУ», а Н. Вітренко пішла з активної політики.

Нікчемні результати виборів, заборона на партійну діяльність, втрата союзників значно ускладнювали внутрішні чвари в межах КПУ. Вона знизила протестну та медійну активність, втратила членство, партійні осередки, бізнес-спонсорів, ресурси для підтримки партійного апарату. Кілька нелояльних регіональних лідерів та місцевих організацій були розформовані самим керівництвом. Деякі колишні члени КПУ та СПУ приєдналися до «Союз лівих сил», що намагається замінити КПУ як найбільш помітну ліву партію [177, с. 216].

СПУ розкололася на багато частин. Після програшу у виборах 2007 р., уперше з дня створення партії вони не пройшли у парламент. О. Мороз вирішив відійти від політики, почалася боротьба за владу. Було затверджено новий статут, де прописано нове положення – одночасне існування і голови, і лідера партії. Колишній голова Микола Рудьковський відійшов від справ, фактично партією управляв Петро Устенко, але у нього був конфлікт із керівниками обкомів партії. П. Устенка змістили й повернулися до старого статуту, згідно якого у партії може бути лише один голова (ним став

Микола Садовий). П. Устенко три роки судився за відновлення на своє місце, Міністерство Юстиції відмовлялося признати рішення з'їзду СПУ та зміну головуєчих. В червні 2017 р. Вищий Адміністративний Суд України зобов'язав Міністерство Юстиції зареєструвати зміни в статуті та керівному складі СПУ [71]. У 2014-2017 рр. партія була розколота на більшість (очолену М. Садовим) та меншість (під керівництвом П. Устенка). Більшість довго не могла добитися визнання своїх рішень з боку держави, адже правлячій коаліції був вигідний такий розкол СПУ. На таку позицію влади також вказує той факт, що до СПУ в 2014-2015 рр. були претензії з боку Мін'юсту – партію намагалися підвести під закон про декомунізацію. Через внутрішній розкол та саботаж Мін'юсту, СПУ не змогла взяти участь у виборах 2014 р. (парламентських) і 2015 р. (місцевих) [65].

Після виборах до парламенту 2014 р. вперше за всю історію незалежності ліва ніша в парламентській політиці повністю пустувала. Але її зайняв Сергій Каплін, який був депутатом ВР 7 скликання від партії УДАР, у 2014 р. обраний від Блоку Петра Порошенка. Аналізуючи його політичну діяльність, є підстави вважати, що він залишається пов'язаним із головним спонсором партії УДАР Д. Фірташем. На початку 2015 р. С. Каплін створив власний політпроект – Партію простих людей, – яку перейменовують в Соціалістичну партію, від невиразної популістської риторики ця партія переходить до чіткої соціал-демократичної риторики. Єдиний депутат ВР VIII скликання, який відкрито ідентифікує себе з лівим політичним напрямком.

У липні 2017 р. Петро Устенко, намагаючись протидіяти рішенням Вищого Адміністративного Суду України, досягає домовленостей із Іллею Кивою, якого вводять до складу керівництва СПУ як голову партії. Ілля Кива у 2014-2017 рр. працював у структурах МВС та був особою, наближеною до міністра А. Авакова [51]. І. Кива у 2014 р. очолював один із підрозділів право радикальної організації Правого Сектора та був відомий

тісною співпрацею з іншою право радикальною організацією Братство (Д. Корчинського). Той факт, що праворадикал очолив найстаршу ліву партію України, викликав критику з боку членів СПУ та породив сатиричну реакцію/низку мемів серед представників ліберальної громадськості. Як ми показали вище, це назначення Киви не було випадковістю. У січні 2018 р. Кива заявив про те, що з'їзд СПУ усунув Усенка з посади лідера партії. Міністерство Юстиції, яке півроку не виконувало рішення ВАСУ про визнання керівником СПУ Миколу Садового, у цьому випадку відреагувала моментально, внівши зміни до відповідного реєстру партій [61]. При цьому четверо з п'яти зареєстрованих у Мін'юсті заступників Киви як нового одноосібного голови СПУ раніше не мали відношення до СПУ.

В цей же час СПУ Садового, куди входила більшість як керівництва партії, так і первинних осередків (низової ланки), намагалася відстояти свою легітимність за допомогою нардепа Сергія Капліна. СПУ (Садового) восени 2017 р. провели турне Капліна по регіону, демонструючи своєму новому «патрону» реальне існування низових структур партії. За офіційними даними, у партії нараховується 200 тисяч членів. За твердженням лідера Полтавського обкому СПУ Степана Бульби, фактично, партія об'єднує кілька тисяч членів. Проте за мірками української політики навіть такі залишки від колишнього активу та інфраструктури СПУ виглядали досить цінним політичним ресурсом і Каплін погодився взяти кермо і протистояти Киві.

Каплін для цього застосовував медіа ресурси (зокрема свою часту присутність на телеканалі Інтер, що належить Д. Фірташу С. Львовчкіну) та політичні зв'язки, щоб допомогти СПУ уникнути «рейдерського захоплення» з боку Іллі Киви. Каплін і Кива розгорнули війну компроматів. З'їзд СПУ (Садового) обирає С. Капліна головою партії.

Реєстрація Мін'юстом Іллі Киви як голови СПУ змусила П. Устенка шукати порозуміння з М. Садовим та С. Капліним, було анонсовано

можливе об'єднання соціалістів і «соціал-демократів» Капліна. В цей час І. Кива почав захоплення нерухомого майна СПУ в Києві, зокрема офіс по вул. Грушевського 28/2.

У цій боротьбі за контроль над СПУ можна побачити протистояння двох правлячих політичних груп – БПП та Народного Фронту, або ж президента П. Порошенка та міністра МВС А. Авакова.

Проте анонсованого об'єднання уламків СПУ не відбулося, С. Каплін дистанціювався від СПУ та зосередився на власному політичному проекті, тоді як М. Садовий та керівники регіональних комітетів, з одного боку, та П. Устенко, з іншого, так і не дійшли порозуміння.

У січні 2019 р. відбувалися переговори, які мали об'єднати уламки СПУ напередодні початку виборчого циклу, зрештою, станом на сьогодні СПУ хоч і зберігає місцеві осередки та є досить широко представлена на рівні місцевих раз, але на загальнонаціональному рівні діяльність «старої СПУ» залишається паралізованою.

Та версія СПУ, яку очолює І. Кива, і яку визнає Міністерство Юстиції, має слабке відношення до партійної структури, яка безперервно існувала з 1991 р., проте набагато помітніша в публічному полі. І. Кива є частим гостем популярних телеканалів. СПУ І. Киви має інтернет сайт із новітнім дизайном із постійним наповненням новими матеріалами, на відміну від напівмертвих ресурсів інших уламків СПУ М. Садового та П. Устенка. І. Кива презентує себе як лідера оновленого соціалістичного руху України. при цьому він за порадами політтехнологів заграє із образами В. Леніна та Н. Махна, озвучує ліво програму, властиву для лівого крила соціал-демократів (ренаціоналізація стратегічних галузей великої промисловості та посилення державного контролю над економікою), та використовує різку анти-олігархічну риторику («розкуркулимо Фірташа», «віддамо під народний суд Коломойського», «повалимо Петра»). Крім цього І. Кива, ставши лідером СПУ, почав загравати з радянсько-ностальгічною

риторикою, дозволяючи собі схвалювати певні риси радянського ладу – освітньої системи, медицини, інвестування у науку, гарантованого працевлаштування випускників вишів тощо [34]. У листопаді 2017 р. Ілля Кива організовував громадську охорону Вічного вогню в м. Києві, який перед тим невідомі залили цементом. Утім, скоріш за все, акт вандалізму скоїли представники Братства, таким чином забезпечивши новоявленому соціалісту можливість для піару. При цьому мітинги СПУ зі залученням пенсіонерок ставали прикриттям для силових акцій парамілітарних організацій, пов'язаних з Іллею Кивою, зокрема, штурму НАБУ у липні 2018 р.

У лютому 2019 р. І. Кива вніс заставу за співробітника поліції, звинуваченого у перевищенні службових повноважень при затриманні членів ультраправої організації С14, яка штурмувала райвідділок Національної поліції. При цьому І. Кива публічно критикував надмірну глорифікацію ОУН та С. Бандери. Водночас І. Кива акцентує увагу на патріотичному характері «нової СПУ». Присутня і певна мілітаристська нотка. Так, у програмі І. Киви як кандидата у президенти України можна знайти обіцянки збільшити бюджетні витрати на армію до 5-10% ВВП (що перевищуватиме показники США і РФ) та відновити ядерний статус України. Що собою являє на практиці «оновлена СПУ» - можна спробувати зрозуміти з фото-відео звітів зі з'їздів та мітингів СПУ Киви, де переважну більшість складають жінки пенсійного віку, які під час спілкування з журналістами, зазвичай не можуть пояснити сенсу акції, заходу. З іншого боку, у керівних органах СПУ Киви перебувають экс-адміністраторка спортклубу, в якому займається голова партії, экс-голова Святошинської рай адміністрації, экс-голова Полтавського обласного комітету ПОРИ, учасник російських націоналістичних організацій на херсонщині [76].

СПУ І. Киви має інтернет сайт із новітнім дизайном із постійним наповненням новими матеріалами, на відміну від напівмертвих ресурсів інших уламків СПУ М. Садового та П. Устенка.

Паралельно із розколами в СПУ відбувалося відбрунькування політичних проектів, створених экс-лідерами соцпартії з метою побудувати нову ліву політичну силу під власним керівництвом. Насамперед, йдеться про партію «Соціалісти», яка була створена О. Морозом та В. Цушком після їх відходу від СПУ. Наразі ця партія очолена экс-міністром зовнішніх справ в уряді М. Азарова Леонідом Кожарою. «Соціалісти» є найпомітнішим з подібних «пост-СПУшних» проектів: ця партія проводить першотравневі демонстрації, організовує круглі столи та фінансує просвітницькі молодіжні проекти. О. Мороз попри періодичні заяви, що він завершує свою політичну кар'єру, так само періодично намагається повернутися у велику політику. До партій подібного штибу також можна віднести «Соціалістичну Україну» (голова – Володимир Гошовський), «Союз лівих сил» (голова – Василь Волга), «Справедливість» (голова – Станіслав Ніколаєнко). Це невеликі політичні проекти, очолювані экс-функціонерами СПУ, які заледве існують за рахунок фінансування з боку лідерів цих структур та їхніх бізнес-партнерів. Ці політичні проекти націлені на свого роду «вичікувальну позицію». Партійні лідери та їхні спонсори підтримують мінімальне функціонування цих організацій з розрахунком на те, що вони зможуть розгорнутися у ширші структури з поверненням електорального успіху до української лівиці. Поки що уламки СПУ та пост-СПУшні проекти періодично вступають між собою в безуспішні переговори про створення об'єднаної лівоцентристської партії або принаймні політичної коаліції.

Висновки до розділу 4

Матеріалістичний аналіз суспільно-політичного життя України кінця XX – початку XXI ст., звісно, дозволяє краще зрозуміти логіку та механізми здійснення політичних процесів. Зміни, що відбулися на зламі століть в інфраструктурі (зокрема, обсяг та зміст ВВП і зовнішньої торгівлі) передбачали певні перетворення як у царині структури, так і надструктури. Але для розуміння того, чому суспільні трансформації відбулися саме цим шляхом, не обійтися без залучення поняття соціальної агентності – тобто свідомої діяльності соціальних груп (наприклад, фракцій великої буржуазії) із здійснення впливу на суспільство в цілому. На нашу думку, для вдосконалення пояснювальної парадигми культурного матеріалізму варто залучити туди елементи грамшівства, що стосуються зазначеної проблематики.

З погляду культурного матеріалізму крах «розвиненого соціалізму» слід інтерпретувати як внаслідок негативних тенденцій в інфраструктурі Радянського Союзу: екологічні катастрофи, уповільнення темпів економічного росту, недовиробництво товарів народного споживання, недостатнє впровадження досягнень науково-технічної революції тощо. Погіршення інфраструктурних показників підштовхувало суспільство до розуміння неефективності існуючого соціального ладу і таким чином спричинило пошук альтернативної структури, яка б забезпечувала кращу адаптацію соціуму до наявних ресурсів і технологій. Утім, в умовах сучасного індустріального суспільства, залученого до світ-системи, вибір альтернативи приймав форму радше не аналізу зисків і витрат, а орієнтації на структуру, наявну в країнах ядра світ-системи – ринкової економіки та парламентаризму. Крім цього, в стратифікованому суспільстві, яким було радянське, різні соціальні страти мали відмінні зиски і витрати від

збереження чи відмови від бюрократично-планової економіки та бажані альтернативні структура й надструктура.

Траєкторія розвитку економіки незалежної України вказує на слабе місце в неофункціоналістських теоріях, що схильні розглядати будь-які зміни як адаптивний процес, корисний для підтримання життєздатності соціальної системи. Приголомшливе падіння демографічних та економічних показників, втрата високотехнологічних виробництв та відтік мізків могли бути інтерпретовані з боку соціальних акторів та науковців як криза переходного періоду або ж як доказ нерелевантності нової структури і надструктури. Ця двозначність стала центральною віссю політичного життя України в 1990-і рр. Соціальні групи, які від переходу до капіталістичної економіки мали більше втрат, були схильні в умовах представницької демократії підтримувати політичні сили, що виступали з критикою переходу до ринку.

Ліві політичні партії незалежної України пропонували як альтернативу чинним структурним змінам або повне повернення до старого ладу (КПУ, ПСПУ), або гібридний шлях розвитку, який поєднав би елементи «реального соціалізму» та «вільного ринку» (СПУ, СелПУ). Ці партії були створені тими фракціями правлячої еліти УРСР, які в силу різних причин не приєдналися до стрімкої трансформації комуністів-реформістів у 1990-1991 рр. Подібний політичний вибір протягом 1990-х рр. міг здаватися виграшною стратегією, яка дозволить прийти до влади. Чинна влада й ліва опозиція мали спільну генезу, походячи від українсько-радянської номенклатури. Цим можна пояснити як їх співіснування в політичному полі електоральної демократії та парламентаризму, так і авторитарні тенденції й антипатію до низової самоорганізації, поширені в обох таборах.

Поруч з соціально-економічними реакціями потужним чинником в політичному житті стали націоналістичні ідеології, емічно-ментальної

надструктури, релевантної тенденціям до протекціоністської дезінтеграції – також структурної реакції на інфраструктурну кризу.

Регіональний поділ України коріниться в специфіці модернізації в умовах «периферійної імперії»: індустріалізовані регіони піддавалися сильнішому асиміляційному тиску та водночас користалися більшим зиском від підтримання зв'язків з метрополією. В умовах економічного краху 1990-х рр. це відобразилося в поширенні радянсько-ностальгічної та проросійської ідеології в найбільш промислово розвинених регіонах України. Більш ортодоксальні ліві партії (КПУ, ПСПУ) намагалися спертися на промисловий пролетаріат, але воліли діяти насамперед в межах парламентської діяльності, а не організації громадянського суспільства, тому ставилися до своєї класової бази як до електорату. Це призводило до відтворення і взаємопосилення націоналістичних стереотипів політичної верхівки та народних мас. Частина лівих партій (СПУ, СелПУ) намагалися зайняти іншу нішу та орієнтувалися на селянство, цим продовжуючи політичну традицію, перервану в Україні ще на початку 20-х рр. ХХ ст. Ця частина лівого флангу вітчизняного політикуму відповідно дещо зсувалася в бік українського націоналізму. Таким чином сформувалася політична матриця, в якій ортодоксальні ліві співвідносилися з відстоюванням національних інтересів росіян і російськомовних в Україні та підтримкою інтеграції з РФ та іншими пострадянськими республіками.

Події політичного життя України кінця 1990-х – початку 2000-х рр. свідчать на користь постулату зрілого культурного матеріалізму: якщо зміни в інфраструктурі визначають історичний розвиток в масштабах Броделівського довгого часу, то в середньо- і короткочасовій перспективах, якщо йдеться про модерні суспільства, на перший план висуваються структурні чинники. Темпи економічного розвитку певною мірою здійснювали безпосередній вплив на політичне життя: падіння ВВП та реальної зарплати в 1992-1999 рр. корелюється із зростанням електоральних

результатів лівих партій, зростання ВВП та реальної зарплати в 2000-2008 рр. – з падінням популярності «старих лівих». Але цей «економічний детермінізм» багато в чому нівелювався регулюванням політичної системи (збереження мажоритарних округів) та конкретними політичними заходами (застосування адмінресурсу під час президентських виборів 1999 р., «оскамітова революція» у Верховні Раді 2000 р.).

Реконструючи каузальну послідовність центральних подій у суспільно-політичному та економічному житті України на зламі століть, ми намагалися продемонструвати, що найвагомішою причиною втрати парламентськими лівими своїх позицій був не початок економічному буму (який був викликаний радше сприятливою зовнішньоекономічною кон'юнктурою, ніж адаптацією соціальних акторів до нових структур), а консолідація великої буржуазії. Взаємні перетворення політичного капіталу на економічний і навпаки зближували страти владної постноменклатури та нуворишів, які перерозподіляли між собою приватизовану державну власність.

Протягом 2000-х рр. керівництво лівих партій втрачало людський капітал (активістів, експертів і виборців), не маючи доступу до корупційної ренти та змоги заохочувати його відтворення та зростання через неопатримоніальні системи. Це спонукало парламентських лівих використовувати своє політичне становище для акумуляції матеріальних коштів, які могли б бути використані для розширення їхньої політичної бази. Але ця стратегія вела до прийняття логіки зрощення бізнесу й політики, подальшій ерозії структур й ідеології «старих лівих» та їх узалежненню від олігархічних «кланів».

Експансія великої буржуазії на «командних висотах» вітчизняного суспільно-політичного і господарського життя викликала протидію у вигляді поширення протестних настроїв і активності серед непривілейованих класів (найманих робітників, селян, дрібної і середньої

буржуазії). Ці дві тенденції діалектично взаємодіяли між собою. Українська велика буржуазія залишається класом, який роздирає внутрішньофракційна боротьба між фінансово-промисловими групами; водночас коаліції цих груп намагаються створити стабільний режим, сформувавши грамшанський історичний блок. Гегемонія політичної еліти спирається на якийсь з різновидів громадянської релігії, націоналізму – радянсько-ностальгічний або етнічний. У 2000-2004 р. опозиційні фракції великої буржуазії, сподіваючись покращити свої позиції на олігополічному ринку та збільшити доступ до корупційної ренти, вступали в політичні союзи з протесаними елементами нижчих класів та лівими партіями. Натомість правляча фракція через неопатрімоніальні мережі формувала власний політичний табір. Наслідком участі «старих лівих» у політичній боротьбі, апогеєм якої стала «Помаранчева революція», як міноритарних партнерів буржуазних партій та їхня структурна нездатність взаємодіяти з низовими ініціативами став розкол лівого флангу українського політикуму та ще більше його підпорядкування політико-економічній еліті. Політичні кризи 2006-2007 рр. тільки погіршили становище «старих лівих». Світова економічна криза 2008 р. спричинила деяке зростання електоральної популярності КПУ – єдиної лівої партії, що пережила попередні пертурбації в стінах парламенту. Але включеність до системи розподілу корупційної ренти, авторитарний внутрішній устрій партії, ідеологічна деградація зумовила те, що компартія навіть не намагалася долучитися до нової протестної хвилі, яка охоплювала Україну на початку 2010-х рр.

Основні положення розділу знайшли відображення в публікаціях дисертантки [11; 14]

ВИСНОВКИ

У висновках авторкою дисертаційного дослідження наведено такі положення:

1. На підставі аналізу опрацьованої в ході дослідження наукової літератури, з'ясовано, що пул дисциплін, які послуговуються теоретико-методологічними напрацюваннями цієї парадигми, широчіє від антропології, крос-культурних досліджень, етнографії, соціології до медицини, психології, психіатрії, економіки й лінгвістики. Опрацьовані нами історіографічних джерела, з одного боку намагаються визначити місце культурного матеріалізму в загальній канві західної соціогуманітаристики, з іншого – доповнити його власні вдосконалені синтетичні підходи, проте вони не набули статусу окремих наукових шкіл і були сприйняті як продовження культурного матеріалізму та адаптація теорії до предметного поля дослідження. Інтерес до культурного матеріалізму нерівномірний, починаючи з кінця 1960-х рр., пік припадає на 1970-ті, деякий спад відбувається впродовж 1990-х рр., а у 2000-х відбулася реактуалізація та поновлення дискусій.

2. У структурі північноамериканських соціогуманітарних наук антропологія посідає унікальне місце. Вона виникла наприкінці XIX ст. та мала на меті створення в США загальної науки про людину в американських студіях суспільства. Першою науковою парадигмою, що панувала в цій галузі знання, став еволюціонізм Г. Л. Моргана та Е. Б. Тайлора. На початку XX ст. відбулася зміна парадигми – на боасіанську ідеалістичну неокантіанську «науку про культуру». Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. матеріалістичні течії повноправно повернулися до академічного мейнстріму та викристалізувалися у вигляді напрямів неоеволюціонізму та культурної екології. Гетерогенність епістемологій

розщеплювала академічне поле, особливо в умовах суспільно-політичної кризи кінця 1960-х – початку 1970-х рр., в якій вчені-матеріалісти та ідеалісти часто займали протилежні позиції. Культурний матеріалізм М. Гарріса став спробою, з одного боку, розв'язати внутрішні проблеми неоеволюціонізму, успадковані цією школою від функціоналізму, а з іншого, створити наукову парадигму, яка була б прийнятною для більшості дослідників. Політичними імплікаціями нового вчення був поміркований лівий реформізм, який протиставлявся як марксистському радикалізму, так і неоконсерватизму й академічній аполітичності.

3. М. Гарріс запропонував універсальну соціологічну модель, брак якої негативно позначався на попередньому розвитку соціокультурної антропології. Засновник культурного матеріалізму відштовхувався від марксистських категорій базису і надбудови, але суттєво видозмінив їх: по-перше, акцентував увагу на матеріальних факторах, незалежних від людської волі, для чого, власне, і знадобилося розділення базису на дві складових (інфраструктура та структура); по-друге, відмовлявся від діалектичного методу і відповідно від марксистської філософії історії, надаючи своїй моделі історичного розвитку людства більш прогресистського характеру. Щоб уникнути дихотомії методологічного індивідуалізму/колективізму, для пояснення поведінки соціальних акторів М. Гарріс залучає концепти адаптації, аналізу зисків і витрат та зворотного зв'язку, запозичених культурними екологами з біологічних, кібернетичних і мікроекономічних системних теорій. Згідно з теоретико-методологічними засадами культурного матеріалізму суспільне життя поділяється на три рівні: інфраструктура (екологія, демографія, технології), структура (родинний устрій, організація виробництва, класовий поділ, політичне життя) та надструктура (мистецтво, релігія, ідеологія). Каузальний пріоритет інфраструктури зумовлений тим, що цей рівень суспільного життя є перетином соціуму та природних факторів, які є абсолютно

детермінованими та придатними до вимірювання. Принцип інфраструктурного детермінізму передбачає, що зміни в інфраструктурі приводять до передбачуваних змін у структурі, а це в свою чергу відповідним чином перетворює надструктуру.

4. Фальсифікація окремих положень цієї парадигми вела не до її спростування, а до кореляції її захисного пояса теорій. Можна поділити критиків на три ключові табори. Значна частина дослідників, що в своїх конкретних студіях застосовували еклектичну методологію, вбачали у вченні М. Гарріса догматизм і дедуктивізм. Представники ідеалістичних шкіл звинувачували культурний матеріалізм в економічному редукціонізмі, спрощенні і спотворенні картини соціального життя, неувазі до ментальних та ідейних процесів. Але найбільш дошкульної критики досліджувана нами школа зазнавала з боку марксистів, які виходячи з позицій діалектичного матеріалізму трактували вчення М. Гарріса як продовження традицій вульгарного матеріалізму, вульгаризованого «істмату» і неофункціоналізму, породження опортуністичних і реформістських тенденцій академічного середовища США. З точки зору Дж. Фрідмана М. Гарріс грав роль такого собі «американського Бухаріна». Вивчення (пост)індустріальних соціумів продемонструвало недостатньо розвинені сторони культурного матеріалізму – теорія соціальної стратифікації, пояснення механізму серйозних суспільних трансформацій, поняття агентності, теоретико-методологічній інструментарій для аналізу ідеологій.

5. На основі аналізу наукових праць представників школи культурного матеріалізму виділено три етапи розвитку цієї парадигми: ранній (1960-і рр.) – зародження постулатів у роботах М. Гарріса; ортодоксальний (1968–1979 рр.) – формулювання принципу інфраструктурного детермінізму та дихотомії емічне/етичне; пізній (1980–2000-і рр.) – зростання наукового інтересу культурних матеріалістів до вивчення індустріальних суспільств та корегування концептуального апарату відповідно до результатів

досліджень. Учні М. Гарріса, як і сам М. Гарріс в період пізнього культурного матеріалізму, значно розширили дослідницьку оптику, що й дало змогу вийти за межі класичної культурної антропології в учасницьку, ангажовану, прикладну антропологію повсякденного життя. Культурно-матеріалістичні розвідки учнів М. Гарріса вплинули на деякі аспекти формування соціальної політики США, що підкреслює прикладний потенціал цього напрямку.

6. Застосування культурно-матеріалістичного аналізу в дослідженні проблем (пост)індустріальних суспільств, зокрема політичних партій, потребує адаптації теоретико-методологічних засад КМ до предметного поля політології. Вичленено конкретні інфраструктурні (аналіз основних внутрішніх та зовнішніх економічних трендів, співставлення ключових економічних показників, аналіз характеру приватизації та встановлення контролю за засобами виробництва, особливості електоральної географії та демографічних показників тощо), структурні (результати виборів, використання адмінресурсу, відносини між елітами, роль олігархів та капіталу в політичному житті та формуванні коаліцій, ментальні мапи тощо) та надструктурні показники (загальний курс партійних програм, врахування етно-національного фактору, ціннісні орієнтації виборців тощо), що потрібні для культурно-матеріалістичного аналізу лівих партій України. Залучення світ-системного аналізу для визначення місця України на економічній мапі світу та грамшівства для окреслення впливу олігархату на політичні процеси.

7. З погляду культурного матеріалізму крах «розвиненого соціалізму» слід інтерпретувати як наслідок негативних тенденцій в інфраструктурі Радянського Союзу: екологічні катастрофи, уповільнення темпів економічного росту, недовиробництво товарів народного споживання, недостатнє впровадження досягнень науково-технічної революції тощо. Погіршення інфраструктурних показників підштовхувало суспільство до

розуміння неефективності існуючого соціального ладу і таким чином спричинило пошук альтернативної структури, яка б забезпечувала кращу адаптацію соціуму до наявних ресурсів і технологій. Соціальні групи, які від переходу до капіталістичної економіки мали більше втрат, були схильні в умовах представницької демократії підтримувати політичні сили, що виступали з критикою переходу до ринку. Ліві політичні партії незалежної України пропонували як альтернативу чинним структурним змінам або цілковите повернення до старого ладу (КПУ, ПСПУ), або гібридний шлях розвитку, який поєднав би елементи «реального соціалізму» та «вільного ринку» (СПУ, СелПУ). Ці партії були створені тими фракціями правлячої еліти УРСР, які в силу різних причин не приєдналися до стрімкої трансформації комуністів-реформістів у 1990-1991 рр. Подібний політичний вибір протягом 1990-х рр. міг здаватися виграною стратегією, яка дозволить прийти до влади. Чинна влада й ліва опозиція мали спільну генезу, походячи від українсько-радянської номенклатури. Цим можна пояснити як їх співіснування в політичному полі електоральної демократії та парламентаризму, так і авторитарні тенденції й антипатію до низової самоорганізації, поширені в обох таборах. Поруч з соціально-економічними реакціями потужним чинником в політичному житті стали націоналістичні ідеології — емічно-ментальна надструктура, релевантна тенденціям до протекціоністської економічної і політичної дезінтеграції, що також була структурною реакцією на інфраструктурну кризу. Регіональний поділ України коріниться в специфіці її модернізації в умовах «периферійної імперії»: індустріалізовані регіони піддавалися сильнішому асиміляційному тиску та водночас користалися більшим зиском від підтримання зв'язків з метрополією.

8. У 2000-2004 рр. опозиційні фракції великої буржуазії, сподіваючись покращити свої позиції на олігополічному ринку та збільшити доступ до корупційної ренти, вступали в політичні союзи з протестними елементами

нижчих класів та лівими партіями. Натомість правляча фракція через неопатрімоніальні мережі формувала власний політичний табір. Наслідком участі «старих лівих» у політичній боротьбі, апогеєм якої стала «Помаранчева революція», як міноритарних партнерів буржуазних партій та їхня структурна нездатність взаємодіяти з низовими ініціативами став розкол лівого флангу українського політикуму та ще більше його підпорядкування політико-економічній еліті. Політичні кризи 2006-2007 рр. тільки погіршили становище «старих лівих». Світова економічна криза 2008 р. спричинила деяке зростання електоральної популярності КПУ – єдиної лівої партії, що залишалася парламентською. Але включеність до системи розподілу корупційної ренти, авторитарний внутрішній устрій партії, ідеологічна деградація зумовила те, що компартія навіть не намагалася долучитися до нової протестної хвилі, яка охоплювала Україну на початку 2010-х рр. Застосування методології культурного матеріалізму до цього кейсу підтверджує релевантність трансформацій, яких ця школа зазнала на пізньому етапі свого розвитку, та дозволяє стверджувати про необхідність коопувати до свого дослідницького арсеналу світ-системний аналіз та грамшкіанство.

9. Для розкриття специфіки становища колишніх парламентських лівих після подій Євромайдану слід звернутися до надструктурних чинників культурно-матеріалістичного аналізу, щоб уникнути інфраструктурної надінтерпретації та емічної містифікації. Комуністів, нещодавніх соратників Партії Регіонів, розглядали як частину поваленої влади, сприймали як агентів російської політики, як спадкоємців радянської спадщини та носіїв загрози розвитку України. Після Євромайдану став домінувати публічний дискурс ототожнення російського із комуністичним, внаслідок чого відбулося вихолощення лівих ідей та дискредитація парламентських партій лівого спрямування. Після прийняття «декомунізаційних законів» діяльність найбільш масової на той час лівої партії (КПУ) була паралізована. СПУ

розкололася на декілька партій, а ПСПУ (в союзництві з КПУ) створила декілька проектів, в яких зараз мало політичної ваги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверкиева Ю.П. История теоретической мысли в Американской этнографии. М.: Наука, 1979. 288 с.
2. Антропологические традиции: стили, стереотипы, парадигмы: Сб. статей / Ред. А. Л. Елфимов. М.: Новое литературное обозрение, 2012. 208 с.
3. Артюх В. Грамші в соціальних науках: антропологія // Спільне. 04.03.2019. URL: <https://commons.com.ua/uk/gramshianski-temi-v-socialnih-naukah-gramshi-dlya-antropologiv/>
4. Артюх В. Туман «гібридної війни»: чому шкідливо мислити гібридно // Спільне. 09.04.2019. URL: <https://commons.com.ua/uk/tuman-gibridnoyi-vijni-chomu-shkidливо-misliti-gibridno/>
5. Артюх В. Цукор і піт: експлуатація та споживання в історичній антропології Сідні Мінца // Спільне. 10.02.2016. URL: <https://commons.com.ua/uk/tsukor-i-pit-ekspluatatsiya-ta-spozhyvannya-v-istorichnij-antropologiyi-sidni-mintsa/>.
6. Барцьось В. В. Концепція державотворення як реформаторський антикризовий документ Народного руху України в соціально-економічній галузі. URL: <http://vuzlib.com/content/view/1909/52/>.
7. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1986. — 445 с.
8. Бідочко Л. Генеза культурного матеріалізму: історичний контекст // Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 130 (3). С. 353–357.
9. Бідочко Л. Культурний матеріалізм М. Гарріса як спроба створення нової наукової парадигми // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2018. Вип. 21. С. 90 – 99.

- 10.Бідочко Л. Культурний матеріалізм як стратегія дослідження культурних систем // Магістеріум: Політичні студії. 2016. Вип. 64. С. 3–8.
- 11.Бідочко Л. Ліва політика в Україні (1990-ті рр.): економічні та позаекономічні фактори // Гілея: науковий вісник. 2017. Вип. 125 (10). С. 403–409.
- 12.Бідочко Л. Парадокси толерантності як нелогічного конструктора // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: Збірник матеріалів IV Міжнародної науково-теоретичної конференції (м. Житомир, 1–2 жовтня 2015 р.) / під ред. П. Ю. Сауха. Житомир: Євенок О. О., 2015. С. 20–21.
- 13.Бідочко Л. Становлення цінностей у процесах модернізації: матеріалізм versus постматеріалізм? // Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 26–27 листопада 2015 р.) / Укладачі А. А. Мельниченко, П. В. Кутуєв, А. О. Мігалуш. К.: Талком, 2015. С.486–488.
- 14.Бідочко Л. Трансформації лівих політичних партій в Україні на початку ХХІ ст.: матеріалістичний аналіз // Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 129 (2). С. 322–328.
- 15.Бойцун М. Робітничий рух і національне питання в Україні / пер. з англ. М. Казакова та Л. Бідочко. К.: Rosa-Luxemburg-Stiftung в Україні; АРТ КНИГА, 2017.
- 16.Бойцун М. Стратегія розвитку і режим накопичення: повернення капіталізму до України // Спільне. 2014. Вип. 7. С. 132–145.
- 17.Бокий І. Соцпартія спробувала бути незалежною, але їй вказали на місце, позбавивши фінансування // Спільне. 19.02.2018. URL: <https://commons.com.ua/uk/intervyu-z-ivanom-bokim/>

- 18.Бродель Ф. История и общественные науки. Историческая длительность // Философия и методология истории / под ред. И.С. Кона. М.: РИО БГК им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. С. 115–142.
- 19.Бухарин Н. Теория исторического материализма. Москва: Госиздат, 1924. 384 с.
- 20.Вибори Президента України. Інформаційно-аналітичне видання / гол. ред. М. М. Рябець. К.: Центральна виборча комісія, 2000. 325 с.
- 21.Відділ економічної та соціальної стратегії НІСД. Щодо пріоритетних напрямів реформування заробітної плати в Українію. URL: http://old.niss.gov.ua/monitor/Monitor1_72/01.htm.
- 22.Влияние мирового кризиса на стратегии левых сил в регионе постсоветской Евразии / под ред. В. Н. Меркушева и В. М. Якушика. К.: Центр исследований проблем гражданского общества "София", 2010. 191 с.
- 23.Гарань О. В., Бельмега В. В. Ліві та лівоцентристські партії в Україні. К.: Фонд ім. Ф. Еберта, 2010. 32 с.
- 24.Гарань О. В., Майборода О. М., Ткачук А. Ф., Хмелько В. Є. Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. К.: Видавничий дім «KM Academia», 2000. 256 с.
- 25.Глушкова Л. В. Соціал-демократичні партії України наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть: Автореф. дис. ... к. і. н. : 07.00.01. Дніпропетровськ: Дніпропетров. нац. у-т., 2002. 16 с.
- 26.Головаха Є. Якщо зубожіння триватиме, то в Україні з'являться «нові комуністи». 02.05.2017. URL: <https://hromadskeradio.org/ru/programs/hromadska-hvylya/yakshcho-zubozhinnya-tryvatyme-to-v-ukrayini-zyavlyatsya-novi-komunisty-yevgen-golovaha>.

- 27.Горбач Д. Про три світи, змагання жертв і політекономію // Спільне. 2014. Вип. 7. С. 173–191.
- 28.Грамші А. В'язничні зошити. Вибрані записи / пер. з іт. Р. Тиси. К.: Вперед, 2017. 418 с.
- 29.Двадцять років капіталізму в Україні. Історія однієї ілюзії / за ред. К. Ткаченка. К: АРТ КНИГА, 2015. 268 с.
- 30.Дергунов Ю. Капіталізм із прикметниками // Спільне. 2014. Вип. 7. С. 38–54.
- 31.Дніпропетровська сім'я - 2 : довідник / укл. : С. Конончук, В. Піховшек. - 2-ге вид. - К. : Агентство "Україна", 1997. - 432 с.
- 32.Енгельс Ф. Лист до Йозефа Блоха, 21 [-22] вересня 1890 року / пер. з рос. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1967. Т. 37. С. 371–374.
- 33.Жахиття для людства, але щастя для тарганів. Інтерв'ю зі Стівеном Рейною // Спільне. 03.11.2016. URL:
<https://commons.com.ua/ru/zhahittya-dlya-lyudstva-ale-shhastya-dlya-targaniv-imperialistichni-superechnosti-globalna-vojovnichist-ta-vijna-na-donbasi/>.
- 34.Илья Кива: "Сейчас мы рабы, а станем скотом". Страна: веб-сайт. URL: <https://strana.ua/articles/istorii/81146-ilya-kiva.html> дата звернення 17.04.2019)
- 35.Институт экономики РАН. Разрушительная редукция экономики Украины в 1990-е годы: ее причины и результаты. 10.09.2014. URL:
<http://cc-sauran.kz/rubriki/economika/96-razrushitelnaya-redukciya-ekonomiki-ukrainy-v-1990-e-gody-ee-prichiny-i-rezultaty.html>
- 36.Індекс інфляції в Україні 1991-2014 рр. URL:
<https://profmeter.com.ua/Encyclopedia/detail.php?ID=875>.

- 37.Іщенко В. О. Нові ліві як суспільний рух у суспільстві, що трансформується: на прикладі України: дис. ... канд. соц. наук: 22.00.03. Київ, 2011. 260 с.
- 38.Кагарлицкий Б. Ю. Марксизм: не рекомендовано для обучения. М.: Алгоритм, Эксмо, 2006. 480с.
- 39.Казаков М. Гранд-нарративи в історії // Спільне. 18.09.2015. URL: <https://commons.com.ua/uk/grand-narativ-u-istoriyi/>.
- 40.Кант И. Метафизические начала естествознания // Сочинения в 6 т. М.: Мысль, 1966. Т. 5. 564 с.
- 41.Каутський К. Соціальна революція / пер. з нім. М. Я-а і С. В-л. Берлін-Київ: Закордонне бюро УСДРП, Знаття то сила, 1920. 148 с.
- 42.Коллинз Р. Четыре социологических традиции / пер. с англ. В. Россмана. Москва: Территория будущего, 2009. 317 с.
- 43.Кораблин С. А. Великая депрессия. Украина. 21.08.2015. URL: https://zn.ua/macrolevel/velikaya-depressiya-ukraina-_.html.
- 44.Костенко О. Корупція в Україні – основний антиукраїнський чинник. 01.06.14. URL: <http://uapress.info/ru/blog/show/ynTWsYSN7oBt6dG/>.
- 45.Костюк Б. Корупція – головний ризик євроінтеграції України. 31.12.2014. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26771475.html>
- 46.Кун Т. Структура наукових революцій. К.: Port-Royal, 2001. 228 с.
- 47.Купець О. В. Безробіття в умовах реформування економіки України // Наукові записки НаУКМА: Економічні науки. 2000. Т. 18. С. 31–38.
- 48.Кууси П. Этот человеческий мир. / пер. с. англ. М. Бланко и Л. Седова. М.: Прогресс, 1988. 367 с.
- 49.Лакатос И. Избранные произведения по философии и методологии науки. / пер. с англ. А. Никифоров. М.: Академический Проект, 2008. 480 с.

- 50.Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ. М.: Медиум, 1995. 236 с.
- 51.Лещенко заявил, что "группировка Авакова" готовится к захвату власти. Гордон: веб-сайт. URL: https://gordonua.com/news/politics/leshchenko-zayavil-hto-gruppirovka-avakova-gotovitsya-k-zahvatu-vlasti-200300.html?utm_referrer=https%3A%2F%2Fzen.yandex.com (дата звернення 17.04.2019)
- 52.Ліва Європа / гол. ред. А. Ляшева. К.: ЦСТД, 2017. 324 с.
- 53.Маркс К. Вісімнадцяте Брюмера Луї Бонапарта/ пер. з нім. М. та І. Степанови. Харків: Державнине видавництво України, 1925. 105 с.
- 54.Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года. URL: <http://www.psylib.org.ua/books/marxk01/index.htm>
- 55.Маркс К., Энгельс Ф. Фюрбах (з «Німецької ідеології») / пер. з нім. П. Бевзі. Харків– Київ, Державне видавництво України, 1930. С. 53–80, 97–138.
- 56.Мах Э. Познание и заблуждение. Очерки по психологии исследования. М.: Бином, Лаборатория знаний, 2003. 456 с.
- 57.Мороз навів запис Мельниченка, де Янукович фальсифікува вибори // Українська правда. 14.07.201. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2004/07/14/3001142/>.
- 58.Назарчук О. М. Відродження та розвиток соціал-демократичного руху в Україні в 90-х рр. ХХ ст. : автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 . К., 2003. 15 с.
- 59.Остюченко С. М. Модернізація соціал-демократичної парадигми в контексті конвергенції ідеологій : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Одеса, 2003. 16 с.

- 60.Перегуда Є. В. Політичні доктрини лівих партій України в сучасний період: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2002. 16 с.
- 61.Петренко заявил, что не вносил в Госреестр информацию о расколе Социалистической партии из-за Кивы. Страна: веб-сайт. URL: <https://strana.ua/news/83523-petrenko-otkreshivaetsya-ot-vliyaniya-na-gosreestr-v-raskole-socialisticheskoy-partii-iz-za-kivy.html> дата звернення 17.04.2019)
- 62.Пілаш Д. Доба Еріка Гобсбаума // Спільне. 12.10.2012. URL: <https://commons.com.ua/uk/doba-erika-gobsbauma/>.
- 63.Подолінський С. А. Людська праця і єдність сили // Вибрані твори / під ред. Р. Сербина. Монреаль: Українське історичне товариство, 1990. С. 151–196.
- 64.Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії / заг. ред. А. І. Кудряченко. К. : НІСД, 2007. 395 с.
- 65.Понзель М. Соцпартия: от Мороза через Рудьковского и до Кивы! Протокол (юридичний інтернет-ресурс) веб-сайт. URL: https://protocol.ua/ru/sotspartiya_ot_moroza_cherez_rudkovskogo_i_do_kivi/ (дата звернення 17.04.2019)
- 66.Попова В., Попов В. Реалії та перспективи економічного зростання в Україні // Економіка України. 2005. № 6. С. 23–29.
- 67.Попович З. Особливості соціально-класової структури радянського суспільства, витоків та характеру протестного руху в СРСР // Спільне. 05.01.2017. URL: <https://commons.com.ua/uk/osoblivosti-sotsialno-klasovoyi-strukturi-radyanskogo-suspilstva-vitokiv-ta-harakteru-protestnogo-ruhu-v-srsr>.
- 68.Попович З. Чи був неолібералізм в Україні? // Спільне. 2014. Вип. 7. С. 165–172.

69. Прохоренко О. Я. Патріотизм – реальна протидія корупційним проявам в Україні / Економіка та держава. 2012. № 1. С. 105–107.
70. Рассел Б. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от античности до наших дней / пер. с англ. В. Целищева. Новосибирск: Сибирское университетское издательство, 2001. 992 с.
71. Рафальский Д. "Утопить ячейки в крови". Что происходит в Соцпартии после прихода Кивы. Страна: веб-сайт. URL: <https://strana.ua/articles/analysis/87265-v-sotsialisticheskoy-partii-nikak-ne-pridut-k-sohlasiju-kakoj-hlava-nastojashchij.html> (дата звернення: 17.04.2019)
72. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре/ пер. с нем. Москва: Республика, 1998. 413 с.
73. Рудень Д. М. Лівий рух України як об'єкт політологічного аналізу: класичний і сучасний дискурси // Наукові праці. Політологія. 2015. № 248. С. 111–116.
74. Рясов А. Политическая концепция М. Каддафи в спектре «левых взглядов». М.: Институт востоковедения РАН, 2008. 327 с.
75. Сінченко Д. Українські ліві. Перервана традиція. 30.01.2015. URL: <https://sin4enko.jimdo.com/2015/01/30/%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96-%D0%BB%D1%96%D0%B2%D1%96-%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%80%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B0-%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D1%86%D1%96%D1%8F/>.
76. Соціалістична партія України: веб-сайт. URL: <http://socpartia.com/about/> (дата звернення 17.04.2019)

- 77.Стельмах С. П. Історична думка в Україні XIX – початку XX століття. К.: Академія, 1997. 175 с.
- 78.ТОП-100 журналу Корреспондент. Полный список самых влиятельных украинцев. 04.03.2019. URL: <https://korrespondent.net/ukraine/politics/1251989-top-100-zhurnala-korrespondent-polnyj-spisok-samyh-vliyatelnyh-ukraincev>
- 79.Уайт Л. Избранное: Эволюция культуры. М.: РОССПЭН, 2004. 1064 с.
- 80.Українське суспільство 1994-2005. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. К.: Інститут соціології НАНУ, 2005. 653 с.
- 81.Хмелько В. Є. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2003. № 1. С. 5–13.
- 82.Хобсбаум Э. Век революции. Европа 1789–1848 / пер. с англ. Л. Д. Якуниной. Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. 480 с.
- 83.Центральна виборча комісія. Офіційний веб-сервер. URL: <http://www.cvk.gov.ua>
- 84.Чемерис В. В. Трудовой кодекс і робітничий рух в Україні. 21.05.2012.URL: <http://www.pravda.com.ua/columns/2012/05/21/6964952/>.
- 85.Чобіт Д. В. Нарцис, або Штрихи до політичного портрету Віктора Медведчука. К.: Просвіта, 2001. URL: <http://exlibris.org.ua/medv/index.html>.
- 86.Чорний А. В., Паскар М. О. Аналіз заборгованості із виплати заробітної плати за видами економічної діяльності. URL: <http://intkonf.org/chorniy-a-v-paskar-m-o-analiz-zaborgovanosti-iz-viplati-zarobitnoyi-plati-za-vidami-ekonomichnoyi-diyalnosti-u-chernivetskiy-oblasti/>.

- 87.Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. М.: Государственное издательство политической литературы, 1961. Т. 20. 827 с.
- 88.Якушик В. Есть ли кризис политической системы в Украине? 22.06.2010. URL: <http://politika.org.ua/?p=1802> .
- 89.Adams R. N. Natural Selection, Energetics, and “Cultural Materialism” // Current Anthropology. 1981.Vol. 22. №.6. P. 603–624.
- 90.Aguirre Rojas C.A. Making History, Knowing History: Between Marx and Braudel // Review: Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations. 1992. Vol. 15. № 2. P. 431–458.
- 91.Barnes J.A. Models and Interpretationsю Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 273 p.
- 92.Bartlett S. New York Logs 500,000 Jobs Lost since 1989, a Record High // New York Times. 1992. April 16. URL: <https://www.nytimes.com/1992/04/16/nyregion/new-york-logs-500000-jobs-lost-since-1989-a-record-high.html>.
- 93.Bateson M.C. With a Daughter’s Eye: A Memoir of Margaret Mead and Gregory Bateson. New York: Harper, 1984. 368 p.
- 94.Bennett W.C. A Reappraisal of Peruvian Archaeology // Society for American Archaeology Memoir. 1948. №. 4. P. 16–19.
- 95.Berlin B., Kay P. Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. NY: University of California Press, 1991. 196 p.
- 96.Beyond Varieties of Capitalism: Conflict, Contradiction and Complementarities in the European Economy / ed. by B. Hancke, M. Rhodes, M. Thatcher. Oxford: Oxford University Press, 2007. P. 307–378.

97. Bideleux R. and Jeffries I. A History of Eastern Europe: Crisis and Change. London: Routledge. 1998. P. 608 - 619
98. Bidochko L. Infrastructural determinism in terms of globalization // Глобалізований світ: випробування людського буття: Матеріали VI Міжнародної науково-теоретичної конференції (м. Житомир, 6–7 жовтня 2017 р.) / під ред. М. А. Козловця. Житомир: Вид-во Євенок О. О., 2017. С. 62–63.
99. Bidochko L. Research strategy of cultural materialism: Case of the Ukrainian left at the turn of the centuries // Політикус. 2018. Вип. 1. С. 5–13.
100. Bidochko L. Theoretical Framework and Genesis of Cultural Materialism in Political Studies // Наукові записки НаУКМА: Політичні науки. 2016. Том 186. С. 18–22.
101. Böröcz J. Notes on the Geopolitical Economy of Post-state-socialism Böröcz // Socialism Vanquished, Socialism Challenged: Eastern Europe and China, 1989–2009 / ed. by N. Bandelj and D. J. Solinger. Oxford: Oxford University Press. P. 103–124.
102. Bowles S., Gordon D., Weisskopf T. An Economic Strategy for Progressives // The Nation. 1992. February 10. P. 145–149.
103. Burger H. G. General, Applied and Theoretical // American anthropologist. 1974. Vol. 76. P. 576–578.
104. Callinicos A. The Revenge of History: Marxism and the East European Revolutions. Oxford: Polity press, 1991. 136 p.
105. Chibber V. Rescuing Class from the Cultural Turn // Catalyst. 2017. Vol. 1. № 1. URL: <https://catalyst-journal.com/vol1/no1/cultural-turn-vivek-chibber>.
106. Chibnik M. The Evolution of Cultural Rules // Journal of Anthropological Research. 1981. Vol. 37. Pp. 256–268.

107. Clarke S. Globalization and the Uneven Subsumption of Labour Under Capital in Russia // *Global Economy Contested* / ed. by M. Taylor. London: Routledge, 2008. Pp. 32–50.
108. D'Andrade R. *The Rise of Cognitive Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. 272 pp.
109. D'Anieri P. *Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, and Institutional Design*. Armonk: M. E. Sharpe, 2007. 297 pp.
110. Dawkins R. *The Selfish Gene*. Oxford: Oxford University Press, 1983. 360 pp.
111. Dehavenon A.L. Administrative closings of public assistance cases: The rise of hunger and homelessness in New York City // *New York University Review of Law and Social Change*. 1989. Vol. 16(4). P. 741–746.
112. Diamond S. *Anthropology in Question // Reinventing Anthropology* / ed. by D. Hymes. New York: Vintage Books, 1969. Pp. 401–429
113. Draper H. *The dictatorship of the proletariat: from Marx to Lenin*. NY: Monthly Review Press, 1987. 188 p.
114. Dzarasov R. *The Conundrum of Russian Capitalism: The Post-Soviet Economy in the World System*. London: Pluto Press, 2013. 377 p.
115. *Emics and Etics: The Insider/Outsider Debate* / ed. by M. Harris, T. H. Headland, K. Pike. NY: SAGE Publications, 1990. 226 p.
116. Eriksen T. H., Nielsen F. S. *A History of Anthropology*. London: Pluto Press, 2001. 216 p.
117. Evans-Pritchard E. E. *Kinship and Marriage among the Nuer*. Oxford: Clarendon, 1990. 224 p.
118. Eyal G., Széleányi I., Townsley E. *Making Capitalism Without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*. Brooklyn: Verso Books, 2001. 280 p.

119. Faris R. Liberating Mission in Mozambique: Faith and Revolution in the Life of Eduardo Mondlan. Cambridge: Lutterworth Press, 2014. 236 p.
120. Federal Prison Industries UNICOR. URL: https://www.unicor.gov/FAQ_General.aspx#4/.
121. Feshbach M. Issues in Soviet Health Problems// The Former Soviet Union in Transition/ ed. by D. Obey, P. Sarbanes. Vol. 2. Washington: US Government Printing Office, 1993.
122. Feyerabend P. Against Method. London, NY: Verso, 1993. 145 p.
123. Fisher D. The Role of Philanthropic Foundations in the Reproduction and Production of Hegemony: Rockefeller Foundations and the Social Sciences// Sociology. 1983. Vol. 17. №. 2. P. 206–233.
124. Fisher L., Werner O. Explaining Explanation: Tension in American Anthropology// Journal of Anthropological Research. 1978. Vol. 34. P. 194–218.
125. Freeman D. Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983. 379 p.
126. Friedman J. Paranoid materialism: On Marvin Harris' cultural materialism// Ethos. 1980. Vol.45. P. 244–256.
127. Friedmann J. Marxism, structuralism and vulgar materialism // Man. 1974. Vol. 9. P. 444–469.
128. Friedmann J. Regional Development Policy: A Case Study of Venezuela. MIT Press, 1966. 279 p.
129. Gangi R., Murphy J. Imprisoned Generation: Young Men under Criminal Justice Custody in New York State. URL: <https://eric.ed.gov/?id=ED338731>.
130. Geertz C. The Interpretation of Cultures. New York: Basic Books, 1973. 470 p.

131. Geertz C. *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Books, 1973. 470 p.
132. Geertz C. *Works and Lives: The Anthropologist as Author*. Stanford: Stanford University Press, 1988. 157 p.
133. Gluckman M. *Custom and Conflict in Africa*. Oxford: Blackwell, 1956. 173 p.
134. Goldman M. *Gorbachev's Challenge: Economic reform in the age of the high technology*. NY: W. W. Norton, 1987. 324 p.
135. Gregory P., Stuart R. *Soviet Economic Structure and Performance*. NY: Harper and Row, 1990. 221 p.
136. Greshkovits B. Leading sectors and the variety of capitalism in Eastern Europe // *State and Society in Post-Socialist Economies* / ed. by J. Pickles. Basingstoke: Palgrave, 2009. P. 19–46
137. Hallowell A. I. *The Beginnings of Anthropology in America* // *Selected Writings from the American Anthropologist, 1888–1920* / ed. by F. de Laguna. New York: Harper and Row, 1960. P. 1–90.
138. Haran O. Can Ukrainian communists and socialists evolve to social democracy? *Demokratizatsiya*. 2001. Vol. 9 (4). P. 570–587
139. Harris M. Anthropology and paradigmatic significance of the collapse of Soviet and east European Communism // *American Anthropologist*. 1992. Vol. 94. P. 295–305.
140. Harris M. *Anthropology: Ships that Crash in the Night* // *Perspectives on behavioral science: The Colorado lectures* / ed. by Jessor R. Boulder: Westview Press, 1991. P. 70–114.
141. Harris M. *Anthropology: Ships that Crash in the Night* // *Perspectives on Social Science: The Colorado Lectures* / edited by Richard Jessor. Boulder, CO: Westview, 1991. P. 70–114.
142. Harris M. Blacks take brunt of war on drugs // *Los Angeles Times*. 1990. April 22. P. A1.

143. Harris M. *Cannibals and Kings. The Origins of Cultures*. NY: Vintage Books, 1978. 368 p.
144. Harris M. Caste, Class and Minority // *Social Forces*. 1959. Vol. 37 (3). P. 248–254.
145. Harris M. Commentary on articles by Nancy Scheper-Hughes and Roy D'Andrade // *Current Anthropology*. Vol. 36. P. 423–424.
146. Harris M. *Cows, Pigs, Wars and Witches. The Riddles of Culture*. NY: Random House, 1974. 288 p.
147. Harris M. Cultural materialism is alive and well and won't go away until something better comes along // *Assessing cultural anthropology* / Ed, by Borofsky R.. New York: McGraw-Hill. 1994. 62–75.
148. Harris M. *Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture*. NY: Random House, 1979. 408 p.
149. Harris M. History and Significance of the Emic/Etic Distinction // *Annual Review of Anthropology*. 1976. Vol. 5. P. 329–350.
150. Harris M. Labor Migration among the Mocambique Thonga: Cultural and Political Factors // *Africa*. 1959. Vol. 29 (1). P. 50–64.
151. Harris M. Levi-Strauss et La Palourde // *L'Homme*. 1976. Vol. 16. P. 5–22.
152. Harris M. Origins of the U.S. Preference for Beef // *Psychology Today*. 1978. October. P. 88–94.
153. Harris M. *Patterns of Race in the Americas*. New York: Walker, 1964. 154 p.
154. Harris M. Portugal's African "Wards" // *Africa Today Pamphlets*: 2. NY: American Committee on Africa, 1960. 40 p.
155. Harris M. Portugal's Contribution to the Underdevelopment of Africa and Brazil // *Protest and Resistance in Angola and Brazil* / ed. by Ronald Chilcote. Berkeley: University of California Press, 1972. P. 209–223.

156. Harris M. Race Relations in Minhas Velhas, a Community in the Mountain Region of Central Brazil // Race and Class in Rural Brazil / ed. by C. Wagley. Paris: UNESCO, 1952. P.47–81.
157. Harris M. Race Relations Research and Research Auspices in the United States // Information. 1962. Vol. 1. P. 28–51.
158. Harris M. Referential Ambiguity in the Calculus of Brazilian Racial Identity // Southwestern Journal of Anthropology. 1970. Vol. 26. P. 1–14.
159. Harris M. Rise of Antropological Theory: a History of Theories of Culture. New York: Crowell, 1968. 806 p.
160. Harris M. The Classification of Stratified Groups // Social Structure, Stratification, and Mobility. Washington, D.C.: Pan-American Union, 1967. P. 298–324.
161. Harris M. The Cultural Ecology of India's Sacred Cattle // Current Anthropology. 1966. Vol. 7 (1). P. 51–56.
162. Harris M. The Economy Has No Surplus? // American Anthropologist. 1959. Vol. 61 (2). P. 189–199.
163. Harris M. The Human Strategy: Our Pound of Flesh // Natural History. 1979. Vol. 88. P. 30–41.
164. Harris M. The Myth of the Sacred Cow // Man, Culture and Animals. Washington, D.C.: American Association for the Advancement of Science, 1965. P. 217–228.
165. Harris M. The Nature of Cultural Things. NY: Random House paperback, 1964. 209 p.
166. Harris M. Theories of Culture in Postmodern Times. Walnut Creek, Ca: AltaMira Press, 1997. 225 p.
167. Harris M. Town and Country in Brazil. Columbia University Press, 1956. 302 p.
168. Harris M. Who are the Whites? // Social Forces. 1993. Vol. 72. P. 451–462.

169. Harris M. Why a Perfect Knowledge of All the Rules One Must Know to Act Like a Native Cannot Lead to the Knowledge of How Natives Act // Journal of Anthropological Research. 1975. Vol. 30. P. 242–251.
170. Harris M. Why Nothing Works: The Anthropology of Daily Life. NY: Touchstone, 1987. 224 p.
171. Harris M., Kottak C. The Structural Significance of Brazilian Racial Categories // Sociologia. 1964. Vol. 25. P. 203–208.
172. Harris M., Ross E. Death, Sex, and Fertility: Population Regulation in Preindustrial and Developing Societies. NY: Columbia University Press, 1987. 227 p.
173. Hochman S. K. Ruth Fulton Benedict: her life // Women's Intellectual Contributions to the Study of Mind and Society. URL: <http://faculty.webster.edu/woolfm/ruthbenedict.html>.
174. Hoff J. Marx Worldwide: On the Development of the International Discourse on Marx since 1965 (Historical Materialism). Chicago: Haymarket Books, 2017. 400 p.
175. Hollander P. Communism's collapse won't faze the Marxists in Academe // Chronicle of Higher Education. 1990. May 23. P. A44.
176. IMF. The Economy of the USSR: Summary and Recommendations (1990). URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/187491468769887526/The-economy-of-the-USSR-summary-and-recommendations>
177. Ishchenko V. Far right participation in the Ukrainian Maidan protests: an attempt of systematic estimation // Journal European Politics and Society. Vol. 17, 2016 - Issue 4: Ukraine in Crisis
178. Ishchenko V. Kiev has a nasty case of anti-communist hysteria // The Guardian. 18.12.2015. URL: <https://www.theguardian.com/world/2015/dec/18/ukraine-communist-party-ban-hysteria>.

179. Ishchenko V. The Ukrainian Left during and after the Maidan Protests. Kyiv: GUE/NGL, 2015. 128 p.
180. Ishchenko V. The Ukrainian New Left and Student Protests: A Thorny Way to Hegemony // Radical Left Movements in Europe. London: Routledge. 2017. pp.211-229.
181. Iwasaki I. Transition Strategy, Corporate Exploitation, and State Capture: An Empirical Analysis of the Former Soviet States // Communist and postcommunist studies. 2007. Vol. 40. P. 393–422
182. Jankovic I. Labour Market and Imprisonment // Crime and Social Justice. 1977. Vol. 8. P. 17–31.
183. Kelly L.C.. Anthropology in the Soil Conservation Service //Agricultural History. 1985. Vol. 59. P. 136–147.
184. Kollmorgen R. Theories of Postcommunist Transformation. Approaches, Debates, and Problems of Theory Building in the Second Decade of Research // Studies of Transition States and Societies. 2013. Vol. 5. Issue 2. P. 88–105.
185. Kovaleva E. Regional politics in Ukraine's transition: The Donetsk elite // Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region / ed. by Swain A. London: Routledge. 2007. 208 P.
186. Kroeber A. L., Parsons T. The Concepts of Culture and of Social System // American Sociological Review. 1958. Vol. 23. №. 5. P. 582–683.
187. Kroeber A.L., Kluckhohn C. Culture: A Critical Review of Concepts and Definition. Cambridge: Harvard University Press, 1952. 217 p.
188. Kubicek P. Civil Society, Trade Unions and Post-Soviet Democratisation: Evidence from Russia and Ukraine // Europe-Asia Studies. 2002. Vol. 54. Pp. 603–624.
189. Kuhnert C. More Power for the Soviets. Perestroika and Energy // Soviet Studies. 1991. Vol. 43(3). P. 491–506.

190. Kuper A. Culture: The Anthropologists' Account. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999. 320 p.
191. Kuper A. The Development of Lewis Henry Morgan's Evolutionism // Journal of the History of the Behavioral Sciences. 1985. Vol. 21. №. 1. P. 3–22.
192. Kuper A. The Development of Lewis Henry Morgan's Evolutionism // Journal of the History of the Behavioral Sciences. 1985. Vol. 21. P. 3–22
193. Kuzio T. Ukraine: Democratization, Corruption, and the New Russian Imperialism. Santa Barbara: Praeger, 2015. 611 p.
194. Lane D. Elites and Classes in the Transformation of State Socialism. London: Transaction Publishers, 2011. 310 p.
195. Lane D. Varieties of Capitalism in Post-communist Countries. Basingstoke: Palgrave, 2006. 278 p.
196. Leeds A. On Westen on cultural materialism// Current Anthropology. 1985. Vol. 26. P. 529-532.
197. Lees S. Coping with Bureaucracy: Survival Strategies in Irrigated Agriculture // American Anthropologist. 1986. Vol. 88. P. 610–622.
198. Levitsky S., Way L. A. The Rise of Competitive Authoritarianism //Journal of Democracy. 2002. № 13 (2). P. 51–66.
199. Lewis J. The Marxism of Marx. London: Lawrence and Wishart, 1972. 266 p.
200. Lieberman M., Miliband R. Reflections on Anti-Communism // Jacobin. 12.12. 2017. URL: <https://jacobinmag.com/2017/12/anti-communism-soviet-union-united-states-miliband>.
201. Lloyd K. Behavioral anthropology: A review of Marvin Harris' Cultural Materialism // Journal of the Experimental Analysis of Behavior. 1985. № 43(2). P. 279–287.
202. Lowie R.H. Primitive Society. New York: Liveright, 1920. 463 p.

203. Lowy M. Marx and Weber: Critics of Capitalism // New Politics. 2007. Vol. 11. URL: <http://newpol.org/content/marx-and-weber-critics-capitalism>.
204. Lukács G. History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics / translated by R. Livingstone. Cambridge: MIT Press, 1972. 356 p.
205. Macagno L. The Birth of Cultural Materialism? A Debate between Marvin Harris and António Rita-Ferreira // Vibrant: Virtual Brazilian Anthropology. 2016. Vol. 13. P. 1–21. URL: http://www.scielo.br/scielo.php?pid=S1809-43412016000100001&script=sci_abstract.
206. Martin D. Anna Lou Dehavenon, who Drew Attention to the Homeless, Dies at 85 // The New York Times. 29.02.2012. URL: <https://www.nytimes.com/2012/03/01/nyregion/anna-lou-dehavenon-urban-anthropologist-dies-at-85.html?pagewanted=all>.
207. Maxwell A. The Anthropology of Poverty in Black Communities: A Critique and Systems Alternative // Urban Anthropology. 1988. Vol. 17. P.171–191.
208. Media, Democracy and Freedom: The Post-communist Experience / ed. by O. Gaman-Golutvina and M. Dyczok. Bern: Peter Lang, 2009. 246 p.
209. Myant M., Drahokoupil J. International Integration, Varieties of Capitalism and Resilience to Crisis in Transition Economies // Europe-Asia Studies. 2012. № 64. P. 1–33.
210. Myant M., Drahokoupil J. Transition Economies: Political Economy in Russia, Eastern Europe, and Central Asia. Hoboken: John Wiley & Sons, 2001. 392 p.
211. Oakes G. The Epistemological Foundations of Cultural Materialism // Dialectical anthropology. 1981. Vol.6. P.1–21

212. Ortner S. B. Theory in Anthropology since the Sixties // Comparative Studies in Society and History. 1984. Vol. 26. P.126–166.
213. Parsons T. Comment on 'Religion as a Cultural System' by Clifford Geertz // The Religious Situation / ed. by D. Cutler. Boston: Beacon, 1968. P.87–125.
214. Parsons T. H. The British Imperial Century, 1815–1914: A World History Perspective. Lanham: Rowman & Littlefield. 1999. 168 p.
215. Patterson T. C. A Social History of Anthropology in the United States. Oxford, NY: Berg, 2001. 256 p.
216. Paul R., Rainbow R. Bourgeois Rationalism Revived // Dialectical Anthropology 1976. Vol. 1. № 2. P. 121–134.
217. Penniman T. K. A Hundred Years of Anthropology. London: Gerold Duckworth & Co., 1952. 512 p.
218. Perlo V. The Economic and Political Crisis in the USSR // Political Affairs. 1991. Vol.70. P. 10–18.
219. Perspectives on Political and Economic Transitions after Communism / ed. by J. S. Micgiel. New York: Columbia University Press, 1997. 267 p.
220. Pike K.L. Language in relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior. Glendale, CA: Summer Institute of Linguistics, 1954. 762 p.
221. Pinduck O. Ukraine: Foreign Trade and Industrial Restructuring. URL:
http://icps.newagelab.com.ua/pub/files/49/12/INDEUNIS_Trade_UKR.doc
222. Popper K. R. The Logic of Scientific Discovery. London, NY: Routledge, 2002. 513 p.
223. Popper K. R. The Open Society and its Enemies. Vol. 2. The High Tide of Prophecy: Hegel, Marx and the Aftermath. London: George Routledge & Son, 1947. 352 p.

224. Powell J. W. Human Evolution // Transactions of the Anthropological Society of Washington. 1883. Vol.1. P. 176–208.
225. Price D. Interlopers and Invited Guest. On Anthropology's Witting and Unwitting Links to Intelligence Agencies // Anthropology Today. 2002. Vol. 18 (6). P. 16–21.
226. Price D. The Evolution of Irrigation in Egypt's Fayoum Oasis: State, Village, and Conveyance Loss. Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy in Anthropology. University of Florida, 1993. 466 p.
227. Re-constructing the Post-Soviet Industrial Region: the Donbas in Transition Region / ed. by A. Swan. NY: Routledge, 2007. 192 p.
228. Reisinger W., Miller A., Hesli V. Political Values in Russia, Ukraine and Lithuania: Sources and Implications for Democracy // British Journal of Political Science. 1994. № 24. P. 183–223.
229. Roseberry W. Marx and Anthropology // Annual Review of Anthropology. 1997. Vol. 26. P. 25–46.
230. Rosenberg. T. Poverty in New York City, 1991: A research bulletin. New York: Community Service Society of New York, 1992. 65 p.
231. Rusche G., Kirchheimer O. Punishment and Social Structure. Piscataway, NJ: Transaction, 2003. 268 p.
232. Sahlins M. Culture and Environment // Horizons of Anthropology / ed. by S. Tax, L. G. Freeman. Chicago: Aldine, 1964.
233. Sant W.V.Homeless Advocate Anna Lou Dehavenon, 85 (Obituaries)// Newsday. 03.03.2012. URL: <https://www.newsday.com/long-island/obituaries/homeless-advocate-anna-lou-dehavenon-85-1.3571469>.
234. Schneider D. M. Kinship, Nationality, and Religion in American Culture: Toward a Definition of Kinship // Symbolic Anthropology/ ed. by J. Dolgin , D. Kemnitzer, D. Schneider. NY: Columbia University Press, 1977. 523 p.

235. Schneider D. M. Notes toward a Theory of Culture // Meaning in Anthropology/ ed. by Basso K. H. and Selby H. A. Albuquerque, NM: University of New Mexico Press, 1976. P. 197–220.
236. Science, Materialism, and Study of Culture / ed. by M. F. Murphy and M. L. Margolis. Gainesville: University Press Florida, 1995. 256 pp.
237. Service E. The prime Mover of Cultural Evolution // Southwestern Journal of Anthropology. 1969. Vol. 24. P. 396–409.
238. Shapiro I., Greenstein R. Selective Prosperity: Increasing Income Disparities since 1977. Washington, D.C.: Center on Budget and Policy Priorities, 1991. 211 p.
239. Shelley L. Russia and Ukraine: Transition or Tragedy? // Menace to society : Political-criminal Collaboration around the World / ed. by R. Godson. – New Brunswick N.J.: Transaction Publishers, 2003. – P. 199–229.
240. Smith J.W. Reductionism and Cultural Being. Philosophical Critique of Sociobiological Reductionism and Physicalist Scientific Unificationism Dordrecht: Springer Netherlands, 1984. 230 p.
241. Steward J. H. Area Research: Theory and Practice. Social Science Research Council, 1950. 164 p.
242. Steward J. H. Cultural Causality and Law: A Trial Formulation of the Development of Early Civilizations // American Anthropologist. 1949. Vol. 51. № 1. P. 1–27.
243. Steward J. H. Determinism in Primitive Society? // Evolution and Ecology: Essays in Social Transformation/ ed. by Jane C. Steward and Robert F. Murphy. Urbana, IL: The University of Illinois Press, 1941. P. 180–187.
244. Steward J. H. The People of Puerto Rico: A Study in Social Anthropology. Urbana, IL: University of Illinois Press, 1956. 540 p.

245. Steward J. H. Theory of Culture Change. Urbana, IL: University of Illinois Press. 1955. 256 p.
246. Stocking Jr. G. W. Race, Culture, and Evolution: Essays in the History of anthropology. New York, Free Press, 1968. 380 p.
247. Studying societies and cultures: Marvin Harris's cultural materialism and its legacy / ed. by L. A. Kuznar and S. K. Sanderson. London: ParadigmPublishers, 2007. 344 p.
248. Susser I. Review on 'King Kong On 4th Street: Families And The Violence Of Poverty On The Lower East Side' // American Journal of Sociology. 2003. Vol. 1055. – P. 689–690.
249. The External Dimension of EU Justice and Home Affairs / ed. by T. Balzacq. London: Palgrave Macmillan, 2009. 296 p.
250. The Influence of the economic crisis on the underground economy in Germany and the other OECD-countries in 2010: a (further) increase. URL:
<http://www.econ.jku.at/members/Schneider/files/publications/LatestResearch2010/ShadEcOECD2010.pdf>.
251. The Making of Regions in Post-Socialist Europe: the Impact of Culture, Economic Structure and Institutions: Case Studies from Poland, Hungary, Romania and Ukraine. Vol. 2 / ed. by M. Tatur. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2004. 416 p.
252. The Rise and Fall of Neoliberalism / ed. by K. Birch and V. Mykhnenko. London: Zed Books, 2010. P. 160–182.
253. The World Bank. GDP (constant 2010 US\$). URL:
<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD?locations=UA>
254. The World Bank. GDP (constant 2010 US\$). URL:
<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD?locations=UA>.

255. The World Bank. Industry, value added (constant 2010 US\$).
URL:<https://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.TOTL.KD?locations=UA>.
256. Theory in Social and Cultural Anthropology: An Encyclopedia/ ed.
by J. McGee, R. Warms. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore,
Washington DC: SAGE reference, 2013. 1056 p.
257. Tugal C. Elusive Revolt: The Contradictory Rise of Middle-class
Politics // Thesis Eleven. 2015. № 130 (1). P. 74–95.
258. Turner V. Schism and Continuity in an African Society: A Study of a
Ndembu Village. Manchester: Manchester University Press, 1957. 348 p.
259. Turner V. The Anthropology of Performance. New York: PAJ
Publications, 1988. 186 p.
260. United States Department of Justice. Federal Prison Industries 1991
Annual Report. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office.
261. Upchurch M. Persistent Economic Divergence and Institutional
Dysfunction in Post-Communist Economies : An Alternative Synthesis //
Competition & Change. 2012. № 16. P. 112–129.
262. van der Linden M. Global Labour: A Not-so-grand Finale and
Perhaps a New Beginning // Global Labour Journal. 2016. № 7. P. 202–
205.
263. van Zon H. Neo-Patrimonialism as an Impediment to Economic
Development: The Case of Ukraine // Journal of Communist Studies and
Transition Politics. 2001. Vol. 17. P. 71–95
264. van Zon H. The Rise of Conglomerates in Ukraine: the Donetsk
Case // Big Business and Economic Development Conglomerates and
Economic Groups in Developing Countries and Transition Economies
under Globalisation / ed. by A. F. Jilberto. – London; New York:
Routledge. – P. 378–397.

265. Wagley C., Harris M. Minorities in the New World: Six Case Studies. – NY: Columbia University Press, 1958. – 230 p.
266. Westen D. D. Cultural Materialism: Food for Thought or Bum Steer? // Current anthropology. 1984. Vol. 25. № 5. P. 639–653.
267. Westen D. Reply // Current Anthropology. 1985. Vol. 26. № 4. P. 531–540.
268. White L. A. The Science of Culture: A Study of Man and Civilization. New York: Grove Press, 1949. 480 p.
269. Wilkin P. The Rise of ‘Illiberal’ Democracy: The Orbánization of Hungarian Political Culture // Journal of World-System Research. 2018. Vol. 24. P. 5–42.
270. Willey G.R. The Virú Valley Settlement Pattern Study // Archaeological Researches in Retrospect / ed. by Willey G.R.. Cambridge, MA: Winthrop Publishers, 1974. P. 149–178.
271. Willey G.R., Phillips P. Method and Theory in American Archaeology. Chicago, IL: The University of Chicago Press, 1958. 288 p.
272. Wilson A. Reinventing the Ukrainian Left: Assessing Adaptability and Change, 1991-2000 // The Slavonic and East European Review. 2002. Vol. 80. № 1. P. 21–59.
273. Wilson A. The Communist Party of Ukraine: From Soviet Man to East Slavic Brotherhood // The Left Transformed in Post-Communist Societies: The Cases of East-Central Europe, Russia, and Ukraine / ed. by Jane L. Curry, Joan B. Urban. Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2003. P. 209–243
274. Wilson A. The Ukrainian Left: In Transition to Social Democracy or Still in Thrall to the USSR? // Europa-Asia Studies. 1997. Vol. 49. № 7. P. 1293–1316.
275. Wilson A. Virtual Politics: Faking Democracy in the Post-Soviet World. New Haven: Yale University Press, 2005. 332 p.

276. Wilson G. An Essay on the Economics of Detribalization in Northern Rhodesia. Part 1. Livingstone: Rhodes-Livingstone Institute, 1942. 71 pp.
277. Wojcicka Sharff J. King Kong on 4th street: Families and the Violence of Poverty on the Lower East Side. Boulder, Colo.: Westview Press, 1998. 258 p.
278. Wolf E. R., Silverman S. Pathways of Power Building an Anthropology of the Modern World. Berkeley: University of California Press, 2001. 463 pp.
279. Wright G. H. Explanation and understanding. London: Routledge, Kegan Paul, 1971. 256 p.
280. Yurchenko Y. “Black Holes” in the Political Economy of Ukraine: The Neoliberalization of Europe’s “Wild East” // *Debatte: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*. 2012. Vol. 20. P. 125– 149.
281. Yurchenko Y. Capitalist bloc formation, transnationalisation of the state and the transnational capitalist class in post-1991 Ukraine. Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy in International Relations. University of Sussex, 2013. 256 p.
282. Yurchenko Y. IMF, Ukraine and the Toxic Debt Dependency // *Third World Thematic – Special Issue* ed. by Andreas Antoniadis on ‘Global Debt Dynamics: Crises, Lessons, Governance.’ 2019. 160 p.
283. Yurchenko Y. Ukraine and the Empire of Capital From Marketisation to Armed Conflict. London: Pluto Press, 2018. 287 p.
284. Zimmer K., Haran O. Unfriendly takeover: Successor parties in Ukraine // *Communist and Post-Communist Studies*. 2008. Vol. 41 (4). P. 541–561.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувачки за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати:

1. Бідочко Л. Ліва політика в Україні (1990-ті рр.): економічні та позаекономічні фактори // Гілея: науковий вісник. 2017. Вип. 125 (10). С. 403–409.
2. Бідочко Л. Трансформації лівих політичних партій в Україні на початку ХХІ ст.: матеріалістичний аналіз // Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 129 (2). С. 322–328.
3. Бідочко Л. Генеза культурного матеріалізму: історичний контекст // Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 130 (3). С. 353–357.
4. Bidochko L. Research strategy of cultural materialism: Case of the Ukrainian left at the turn of the centuries // Політикус. 2018. Вип. 1. С. 5–13.
5. Бідочко Л. Культурний матеріалізм М. Гарріса як спроба створення нової наукової парадигми // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2018. Вип. 21. С. 90 – 99.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Бідочко Л. Парадокси толерантності як нелогічного конструктора // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: Збірник матеріалів IV Міжнародної науково-теоретичної конференції (м. Житомир, 1–2 жовтня 2015 р.) / під ред. П. Ю. Сауха. Житомир: Євенок О. О., 2015. С. 20–21.
7. Бідочко Л. Становлення цінностей у процесах модернізації: матеріалізм versus постматеріалізм? // Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 26–27 листопада 2015 р.) / Укладачі А. А. Мельниченко, П. В. Кутуєв, А. О. Мігалуш. К.: Талком, 2015. С.486–488.
8. Bidochko L. Infrastructural determinism in terms of globalization // Глобалізований світ: випробування людського буття: Матеріали VI Міжнародної науково-теоретичної конференції (м. Житомир, 6–7 жовтня 2017 р.) / під ред. М. А. Козловця. Житомир: Вид-во Євенок О. О., 2017. С. 62–63.
9. Bidochko L. Theoretical Framework and Genesis of Cultural Materialism in Political Studies // Наукові записки НаУКМА: Політичні науки. 2016. Том 186. С.18–22.
10. Бідочко Л. Культурний матеріалізм як стратегія дослідження культурних систем // Магістеріум: Політичні студії. 2016. Вип. 64. С. 3–8.